

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ МЕРОСИ ХАТӢ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER OF WRITTEN HERITAGE**

**«МЕРОСИ ШАРҚ»
(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ)
№ 2 (4), 2023**

**«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)
№ 2 (4), 2023**

**«EAST HERITAGE»
(SCIENTIFIC JOURNAL)
No. 2 (4), 2023**

ДУШАНБЕ - 2023

«МЕРОСИ ШАРҚ»

Муассис:

Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ
Маҷалла соли 2022 таъсис ёфтааст.
(Ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мегардад)

САРМУҲАРИИР:

Давлатов Раҳматқарим

Мирзокаримович – н.и.т., директори Маркази мероси хаттӣ

МУОВИНИ САРМУҲАРИИР:

Ғиёсиев Меҳриддин – н.и.п., мудири шуъбаи иттилоот, робитаҳои илмӣ ва омӯзиши тамаддуни Шарқи Маркази мероси хаттӣ

МУҲАРИРИ МАСЪУЛ:

Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф., мудири шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва наири мероси хаттӣ Маркази мероси хаттӣ

ҲАЙАТИ ТАҲРИР:

Раҳимӣ Фарҳод Қодир – академик, Президенти АМИТ

Муҳаммад Абдураҳмон – ноиби Президенти АМИТ, д.и.с., профессор

Қосимшо Искандаров – д.и.т., Саркотиби илмӣ АМИТ

Парвона Ҷамшед – д.и.ф., профессор

Умар Сафар – д.и.ф., профессор

Ҳочамуродов Олимҷон Ҳамроевич – д.и.ф., профессор

Муллоҷонов Сайфулло Кӯчакович – д.и.т., профессор

Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – д.и.т., профессор

Муҳаммадиев Алӣ – н.и.ф

Шарифов Маҳмадёр – н.и.ф

Ғиёсиев Меҳриддин Илёсиддинович – н.и.п

Ализода Сайидхоҷаи Саидумар – н.и.ф

Қодиров Ғиёсиддин – н.и.т

Шарифов Амриддин Нуриддинович – н.и.т

Байзоев Азим – н.и.ф., дотсент

Раҳматулоева Заррина – н.и.ф., дотсент

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

Франссис Ришар – (Фаронса), Шариф Шукуров – (Россия),

Александр Хейзер – (Германия), Садри Саъдиев – (Узбекистон),

Комилҷон Раҳимов – (Узбекистон).

«Мероси Шарқ»

Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги

Ҷумҳурии Тоҷикистон

таҳти №249/мқ-97, аз 02.06.22

ба қайд гирифта шудааст.

Тел.: (+99237) 221-32-02

Нишони мо: 734025, ш. Душанбе,
кӯчаи Ш. Хусейнзода 35.

Маркази мероси хаттии назди

Раёсати АМИТ, хучраи 14, Идораи
маҷаллаи “Мероси Шарқ”,

E-mail: Merosisharqi@gmail.com

«НАСЛЕДИЕ ВОСТОКА»

Учредитель:

Центр письменного наследия
при Президиуме НАНТ

Журнал основан в 2022 г.

(Издаётся на трёх языках: таджикский, русский и английский)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Давлатов Рахматкарим

Мирзокаримович – к.и.н., директор ЦПН НАНТ

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Гиёсиев Мехриддин – к.п.н., *заведующий отделом информации, научной связей и изучения культуры Востока ЦПН НАНТ*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:

Мухаммадиев Али – к.ф.н., *заведующий отделом текстологии, исследование и изучение письменного наследия ЦПН НАНТ*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Рахими Фарход Кодир – академик, *Президент НАНТ*

Мухаммад Абдурахмон – вице-президент НАНТ, д.п.н., профессор

Косимшо Искандаров – д.и.н., *гл. ученый Секретар НАНТ*

Парвона Джамшед – д. ф. и., профессор

Умар Сафар – д.ф.н., профессор

Ходжамуродов Олимджон Хамроевич – д.ф.н., профессор

Муллоджанов Сайфулло Кучакович – д.и.н., профессор

Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – д.и.н., профессор

Мухаммадиев Али – к.ф.н

Шарифов Махмадёр – к.ф.н

Гиёсиев Мехриддин Илёсиддинович – к.п.н

Ализода Сайидходжан Саидумар – к.ф.н

Кодиров Гиёсиддин – к.и.н

Шарифов Амриддин Нуриддинович – к.и.н

Байзоев Азим – к.ф.н., доцент

Рахматулова Заррина – к.ф.н., доцент

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Франссис Ришар – (Франция), **Шариф Шукуров** – (Россия),

Александ Хайзер – (Германия), **Садри Садиев** – (Узбекистан),

Комилджон Рахимов – (Узбекистан).

«Наследие Востока»

Центр письменного наследия

при Президиуме НАНТ.

Журнал зарегистрирован Министерством

культуры Республики Таджикистан

№249/жр-97, 02.06.22

Тел.: (+99237) 221-32-02

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул.

Ш. Хусейнзода 35.

Центр письменного наследия

при Президиуме НАНТ, каб. 14,

редакция журнала «Наследие Востока»,

E-mail: Merosisharqi@gmail.com

«EAST HERITAGE»

Founder:

Center of the written heritage
under the Presidium of the NAST
The journal was founded in 2022.

EDITOR-IN-CHIEF OF THE JOURNAL:

Davlatov Rahmatkarim

Mirzokarimovich – *c.h.s., director of the Center of the written heritage*

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Ghiyosiev Mehriddin – Candidate of Pedagogical Science Head of the Department of Information, Scientific Communication and Study of the Culture of the East of the Center for Written Heritage of the NAST

RESPONSIBLE EDITOR:

Muhammadiev Ali – candidate of philological sciences, Head of the Department of Textology. Preparation and publication of the written heritage of the Center for Written Heritage of the NAST

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Rahimi Farhod Kodir – academician, President of the NAST

Muhammad Abdurahmon – *Vice President of the NAST, d.p.s., professor*

Kosimsho Iskandarov – *d.h.s., Chief scientific secretary of the NAST*

Parvona Jamshed – *d.ph.s., professor*

Umar Safar – *d.ph.s., professor*

Khojamurodov Olimjon Hamroevich – *d.ph.s., professor*

Mullojonov Sayfullo Kucharovich – *d.h.s., professor*

Mirzoev Niyoz Mirzobadalovich – *d.h.s., professor*

Muhammadiev Ali – *c.ph.s*

Sharifov Mahmadyor – *c.ph.s*

Ghiyosiev Mehriddin Ilyosiddinovich – *c.p.s*

Alizoda Sayidkhajai Saidumar – *c.ph.s*

Qodirov Ghiyosiddin – *c.h.s*

Sharifov Amriddin Nuriddinovich – *c.h.s*

Bayzoev Azim – *c.ph.s., associated-professor*

Rahmatuloeva Zarrina – *c.ph.s., associated-professor*

INTERNATIONAL EDITORIAL COLLEAGUE:

Francis Richard - (*France*), **Sharif Shukurov** - (*Russia*),

Alexander Haizer - (*Germany*), **Sadri Sadiev** - (*Uzbekistan*),

Komiljon Rahimov – (*Uzbekistan*).

East Heritage

Center of the written heritage
under the Presidium of the NAST
The journal was registered by the Ministry of

Culture of the Republic of Tajikistan
No. 249/mj-97 dated 02.06.2022
Tel.: (+99237) 221-32-02

Address: 734025, Dushanbe,
35 Sh.Huseynzoda Str.
Center of the written heritage under
the Presidium
of the NAST, office №14, editorial office
of the journal “East Heritage”,
E-mail: Merosisharqi@gmail.com

© MMX. 2023

ТАЪРИХ

ҲАМКОРИҲОИ ФАРҲАНГИИ ТОҶИКИСТОН ВА ЮНЕСКО (Дар хошияи 30-солагии узвият ба ЮНЕСКО)

Мирзоев Н. М.¹

Бо эълони истиқлолияти давлатӣ Тоҷикистон ба ҷомеаи ҷаҳонӣ пайваста, ширкати ҳешро дар созмонҳои бонуфузи ҷаҳонӣ тавсеа мебахшад. Яке аз аввалин созмонҳои байнамилалӣ, ки ба он Тоҷикистон дохил гардид, Созмони милалӣ муттаҳид оид ба илм, маориф ва фарҳанг ЮНЕСКО мебошад. 6 апрели соли 1993 Ҷумҳурии Тоҷикистон узви ЮНЕСКО гардид. 28 июли соли 1994 дар Тоҷикистон Комиссияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба корҳои ЮНЕСКО таъсис дода шуд. Узвият ба ин созмон барои ҷумҳурии тозаистиқлоли мо аз чанд ҷиҳат муфид ва аҳмимиятнок буд. Аввалан, ин эътирофи расмӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ махсуб ёфта, иштирок дар ин ниҳод ба Тоҷикистон имконияти муаррифии худ дар арсаи байналмилалӣ фароҳам месохт. Ҳамчунин, тавасути он кишварҳои аъзо масъалаҳои муҳими сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангии ҳудро ҳал мекунаманд. Иштирок дар ЮНЕСКО ба Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳифзи арзишҳои моддӣ, маънавӣ, ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии халқи тоҷик ва густариши робитаҳои фарҳангии Тоҷикистон ва кишварҳои олам мусоидат менамояд.

Ҳамкории Тоҷикистон бо ин созмони ҷаҳонӣ таърихи бой дорад. Ҳанӯз дар даврони Шуравӣ Тоҷикистон дар доираи барномаҳои фарҳангии Комиссияи миллии Иттиҳоди Шуравӣ оид ба ЮНЕСКО як силсила чорабиниҳоро анҷом дода буд. Бо ташаббуси академик Ғафуров Б.Ғ. ва Президенти Академияи илмҳои Тоҷикистон, академик М. Осимӣ дар назди ЮНЕСКО барномаи илмӣ “Омӯзиши тамаддуни Осиё” ба ҷаҳонӣ оғоз намуд, ки ба таҳқиқи баррасии тамаддуни халқҳои Шарқ, аз ҷумла Осиёи Марказӣ машғул буд. Дар доираи ин барномаи ЮНЕСКО соли 1968 дар шаҳри Душанбе конференсияи байналмилалӣ бахшида ба тамаддуни давраи Кӯшониён, соли 1969 дар шаҳри Самарқанд дар мавзӯи “Таърих ва фарҳанги даврони Теуриён”, соли 1970 дар шаҳри Душанбе симпозиуми назми форсӣ, соли 1971 дар шаҳри Москва ва Техрон конференсияи байналхалқӣ бахшида ба 2500-солагии давлати Ҳахоманишиён баргузор гардид.

Дар даврони истиқлолият ҳамкории бо ЮНЕСКО самт, сатҳ ва муҳтавои тоза ба худ касб намуд. Дар ин солҳо ҳамкории бо ин созмони бонуфузи ҷаҳонӣ дар сатҳи олӣ қарор дорад. Бо даъвати ҳукумати ҷумҳурӣ директори генералии ЮНЕСКО К. Матсура се маротиба ба Тоҷикистон ташриф овард. Соли 1997 мудири бахши фарҳангии ЮНЕСКО С. Гибсон ба ҷумҳурии мо сафари корӣ анҷом дод.

Дар робитаҳои Тоҷикистон ва ЮНЕСКО ташрифи Президенти Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба қароргоҳи ЮНЕСКО ба шаҳри Париж рӯйдоди муҳим ба ҳисоб меравад. 10 октябри 2005 дар ЮНЕСКО рӯзи Тоҷикистон баргузор гардид. Дар ин рӯз конференсияи генералии ЮНЕСКО доир гардид, ки дар он Президенти Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва директори генералии ЮНЕСКО К. Матсура иштирок ва суханронӣ намуданд. Иштирок ва суханронии президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар қори конференсия ба ин чорабинӣ шукӯҳу шаҳомати хоса бахшид. Дар ин рӯз намоиши ҳунароҳои мардумии тоҷикон ва концерти дастаи ҳунармандони тоҷик баргузор шуд, ки мақбули тамошобинон гардид. Чунин намоишгоҳҳо ва фестивалҳо дар доираи ЮНЕСКО ба тарғибу ташвиқи фарҳанги гании халқи тоҷик мусоидат менамуд.

Саҳми ЮНЕСКО дар муаррифи ва тарғибу ташвиқи мероси фарҳангии тоҷикон хеле калон аст. Бо дастгирии ЮНЕСКО як зумра ёдгориҳои нодири фарҳангӣ таърихӣ мо, аз ҷумла шаҳасари мусиқии мо “Шашмақом”, асари безаволи “Шоҳнома”, “ҷашни Нав-

1. Мирзоев Н.М – д.и.т., профессор, сарҳодими илмӣ ИОМДОА АМИТ.

рӯз, “Фалак” куртаи чакан, оши палав, ёдгориҳои таърихӣ-қалъаи Ҳисор, Ямчун, шаҳраки Ҳулбук, Бунҷикат, Саразм ва ғайра ба феҳристи фарҳангӣ- моддии башарӣ ворид карда шуданд, ки ин боиси ифтихори мо тоҷикон аст. Эътирофи “Шашмақом” аз тарафи ЮНЕСКО чун шоҳасари мусиқӣ имкон дод, ки 30 ноябри соли 2006 дар шаҳри Душанбе фести-вали мусиқӣ ва намоиши созҳои “Шашмақом” баргузор гардад, ки дар он намоёндогони кишварҳои минтақа ширкат варзиданд. Яке аз натиҷаҳои муҳими ҳамкории Тоҷикистон бо ЮНЕСКО аз ҷониби созмонҳои байналмилалӣ ҳамчун таҷрибаи нодир эътироф наму-дани сулҳи тоҷикон мебошад. Ва дар расидан ба ин сулҳи пойдор нақши пойтахти мамла-кат шаҳри Душанбе хеле калон аст. Аз ин сабаб бо қарори ЮНЕСКО соли 2003 Душанбе “Шаҳри сулҳ” эълон гардид ва ноябри соли 2004 директори минтақавии ЮНЕСКО дар Ал-ма-ато Анҷум Хак мукофотро ба раиси шаҳри Душанбе бо тантана супорид.

Воқеан дар даврони истиқлолият шаҳри Душанбе ба шаҳри сулҳу дӯстӣ ва макони бар-гузории чорабиниҳои муҳими байналмилалӣ, шаҳри ободу сарсабзу шукуфон табдил ёф-тааст.

ЮНЕСКО дар таҳқиқ ва тарғиби мероси адабӣ ва фарҳангии ниёғони мо саҳми арзан-да мегузорад. Бо дастгирии ЮНЕСКО санаҳои муҳими таърихӣ, монанди 1100-солагии давлати Сомониён, 1150-солагии асосгузори адабиёти тоҷик Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, 100-со-лагии шоири халқии Тоҷикистон, Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода, 2700-солагии шаҳри Кӯлоб, 2500-солагии ш. Истаравшан, 3000-солагии шаҳри Ҳисор, 700-солагии шоир ва мутафаккири Шарқ Мир Сайид Али Ҳамадонӣ ва дигарон ботантана таҷлил гарди-данд. Бахшида ба ин санаҳои таърихӣ бо дастгирии ЮНЕСКО дар шаҳри Душанбе якчанд ҳамоишҳо ва конференсияҳои байналхалқӣ доир гардид. 14-19 июни соли 1998 дар шаҳри Душанбе конференсияи байналхалқӣ дар мавзӯи “Саҳми Сомониён ба тамаддуни Осиёи Марказӣ”, соли 2001 семинари байналмилалӣ дар мавзӯи “Таҷрибаи таърихии сулҳи тоҷи-кон” баргузор гардид, ки дар он мутахассисон ва коршиносони дохилӣ ва хориҷӣ иштирок ва сухаронӣ намуданд. Ҳамчунин олимони тоҷик дар таълиф ва нашри асари бисёрҷилдаи ЮНЕСКО “Таърихи тамаддуни Осиёи Марказӣ” ва “Таърихи умумӣ: инкишофи илм ва фарҳанг” саҳм гузоштаанд.

Соҳаи маориф дар фаъолияти ЮНЕСКО самти афзалиятнок ҳисоб ёфта, дар барно-маҳои ЮНЕСКО мавқеи намоёнро ишғол менамояд. Ҳанӯз, моҳи апрели соли 2000 дар Сенегал форуми умумичаҳонӣ бо ташаббуси ЮНЕСКО баргузор гардид, ки дар он бар-номаи “Таҳсил барои ҳама” қабул гардид. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар барномаи мазкур фаъолона иштирок намуда, соҳаи маорифро самти афзалиятноки сиёсати давлат қарор додааст. Дар даврони истиқлолият дар ҷумҳурӣ чандин лоиҳаҳо дар соҳаи маориф амалӣ гардиданд. Мутахассисони ватанӣ дар семинару ҳамоишҳои сатҳи байналмилалӣ иштирок карда, дастоварҳои соҳаи илму маорифи тоҷикро ба ҷаҳониён муаррифӣ менамуданд. Ҳамкориҳои Тоҷикистон бо ЮНЕСКО дар соҳаи илмҳои табиатшиносӣ низ назаррасанд. Дар назди Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон сохторҳои гуногуни илмӣ фаъолият на-муда, барномаҳои соҳавии ЮНЕСКО-ро амалӣ менамоянд. Аз ҷумла барномаҳои илмӣ “Одам ва биосфера” ва “Биоэтика” бо дастгирии ЮНЕСКО бо омӯзиши олами наботот машғуланд.

Бо дастгирии ЮНЕСКО дар Тоҷикистон 9 мактаби махсус ва 4 маҳфили ЮНЕСКО, ҳамчунин дар Донишгоҳи славянии Россия-Тоҷикистон, дар Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б.Ғафуров кафедраи ЮНЕСКО босамар фаъолият менамоянд.

Дар муддати се соли узвият дар ЮНЕСКО бо дастгирии ин созмони ҷаҳонӣ дар ҷумҳурӣ ва берун аз он як силсила чорабиниҳои илмӣ фарҳангӣ баргузор гардиданд, ки дар омӯ-зиш ва ташфиқи тарғиби мероси фарҳангии ниёғони мо нақши муҳим мебозанд. Дар ин амр саҳми Комиссияи миллии Тоҷикистон оид ба ЮНЕСКО ва раисони он Г. Додхудоева, Б. Маҳмадов, К. Олимов котибони масъули он Г. Бобосодиқова, М. Бобочонова, С. Ғаниева ва М. Комилов хеле назаррас аст. Қобили зикр аст, ки ташаббусҳои байналмилалӣ Ҷумҳу-рии Тоҷикистон дар масъалаи об ва ҳифзи пирияхҳо аз ҷониби ЮНЕСКО дастгирӣ ёфтааст

ва ЮНЕСКО дар роҳандозии силсилаҷорабиниҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин масъала мусоидат хоҳад намуд..

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Назаров Т.Н. Таджикистан: экономическое сотрудничество и безобастность [Текст] / Т.Н. Назаров. – Москва, 2000.
2. Саидов. З. Таджикистан: межгосударственные отношения в период становления внешней политики [Текст] / З. Саидов. – Душанбе, 2014.
3. Сатторзода А. Теоритические аспекты многовекторности во внешней политики [Текст] / А. Сатторзода // Таджикистан и современность мир. – Душанбе, 2009.
4. Нуриддинов Р.Ш. Нуриддинов П.Р. Сиёсати ҷаҳонӣ [Матн] / Р.Ш. Нуриддинов, П.Р. Нуриддинов. – Душанбе, 2016.
5. Солиходжаева С.А. Исторография внешней политики Республики Таджикистан [Текст] / С.А. Солиходжаева. – Худжанд, 2021.

ҲАМКОРИҲОИ ФАРҲАНГИИ ТОҶИКИСТОН ВА ЮНЕСКО (Дар ҳошияи 30-солагии узвият ба ЮНЕСКО)

Соли ҷорӣ ба узвияти Тоҷикистон ба ЮНЕСКО 30 сол сипарӣ гардид. Узвият ба ин созмони бонуфузи ҷаҳонӣ имкон дод, ки мероси ғании илмию фарҳангии ниёғони мо ҳифз ва ба ҷаҳониён муаррифӣ гардад. Дар мақола нақши ЮНЕСКО дар омӯзиш, ҳифз ва ташвиқу тарғиби фарҳанги тоҷикон дар арсаи ҷаҳон баррасӣ мегардад. Маҳз бо дастгирӣ ЮНЕСКО ҷашни Наврӯз, Шохнома, Фалак, Чакан, Оши палав ва ғ. ба феҳристи мероси фарҳангии инсоният дохил гардиданд. Таҷлили санаҳои таърихӣ 1150-солагии устод Рӯдакӣ, 2700-шаҳри Кӯлоб, 3000-солагии шаҳри Ҳисор, 2500-солагии шаҳри Истаравшан, 700-солагии Мир Сайид Али Ҳамадонӣ ва ғайра аз намунаҳои ҳамкории Тоҷикистон бо ЮНЕСКО мебошад. Дар оянда низ чунин ҳамкории идома хоҳанд ёфт.

Калидвожаҳо: сиёсат, робита, фарҳанг, мерос, илм, ахборот, мактаб, ҷоиза, шаҳр, сулҳ, маориф, ҳамкорӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Ниёз Мирзобадалович, д.и.т., профессор, сарҳодими илмии ИОМДОА АМИТ. **Суроға:** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33.

Тел.: +992 919160026

E-mail: nmmirzoev@mail.ru.

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ТАДЖИКИСТАНА И ЮНЕСКО В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ (К 30-летию членства в ЮНЕСКО)

В этом году исполняется 30 лет со дня вступления РТ в ЮНЕСКО. Членство в этой международной организации дало возможности сохранить и популяризовать научно-культурное наследие наших предков. Благодаря поддержке ЮНЕСКО праздник Навруз, Шахнаме, Фалак, Чакан, Оши палав, включены в перечень культурного наследия человечества.

При содействии ЮНЕСКО проведение исторических дат-1150-летия Рӯдаки, 2700-летия г.Куляба, 3000-летия г. Гиссара, 2500-летия г. Истаравшана, 700-летия Мир Саид Али Ҳамадонӣ являются ярким примером плодотворного сотрудничества ЮНЕСКО с Таджикистаном.

Ключевые слова: политика, отношение, культура, наследия, наука, известие, школа, премия, город, мир, просвещение.

Сведения об авторе: Мирзоев Ниёз Мирзобадалович, д.и.н., профессор, главный научный сотрудник отдела Центральной Азии ИИПСАЕ НАНТ. **Адрес:** 734025, Республики Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рӯдаки 17,

Тел.: +992919160026.

E-mail: nmmirzoev@mail.ru

RELATIONS BETWEEN TAJIKISTAN AND UNESCO

This year marks the 30th anniversary of Tajikistan's accession to UNESCO. Membership in this interstate organization made it possible to preserve and popularize the scientific and cultural heritage of our ancestors. Thanks to the support of UNESCO, the holiday of Navruz, Shahnameh, Falak, Chalak, Oshi Palav are included in the list of cultural heritage of mankind.

Conducting historical events - 1150th anniversary of Rudaki, 2700-Kulyaba, the 3000th anniversary of Gissar, the 2500 anniversary of Istaravshan, the 700th anniversary of Mir Said Ali Hamadoni are a vivid example of the fruitful cooperation of UNESCO with Tajikistan in the future, such cooperation will continue.

Keywords: politics, relations, culture, heritage, science, news, school, awar, city, world, enlightenment.

About the author: Mirzoev Niez Mirzobadalovich – doctor of historical sciences, Professor, chief researcher of the ISPAEC NAST. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 33.

Tel.: 919160026.

E-mail: nmmirzoev@mail.ru

ҲАБИБУЛЛОҲИ КАЛАКОНӢ: ОМИЛҲОИ РАСИДАН БА ПОДШОҲӢ ВА СУҚУТИ Ӯ

Искандаров Қ.¹

Дар моҳия январӣ соли 1929 дар Афғонистон як инқилоби азим ба вуҷуд омад ва шох Амонуллоҳхони ислоҳотгар аз тахт сарнагун ва роҳбари шӯришгарон Ҳабибуллоҳи Калаконӣ бо лақабаи “Ҳодими дини Расулulloҳ” подшоҳи Афғонистон эълон шуд. Ин аввалин бор буд, ки дар таърихи беш аз 180 солаи давлати Афғонистон як шахси оддӣ, деҳқони ангурфурӯш ва он ҳам тоҷик зимомӣ қудратро ба даст гирифт. Гарчанде ҳудӣ қиёми деҳқонон тоҷик ба сарнагун гардидани Амонуллоҳхон ҳеҷ гуна омили қавмӣ надошт.

Сабаби норизоиятӣ ва қиёмҳои мардум дар ислоҳоти шитобзадаи Амонуллоҳхон ва фаъолияти англисҳо дар байни аҳоли буд, ки онҳоро ба норозигӣ ва қиём таҳриқ менамуданд.

Баъди эълони истиқлоли Афғонистон Амонуллоҳхон ба силсилаи ислоҳот ва дигаргуниҳои муҳими таърихӣ даст зад, ки соҳаҳои сиёсӣ идорӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, маориф, низомӣ ва ғайраро дар бар мегирифт. Ин ислоҳот ба асосҳои бунёдии давлати суннатии Афғонистон, расму анъанаҳои мардумӣ таъсири амиқ гузошт.

Дар ин давра низомӣ нави маориф асос гузошта шуд, мактабҳои духтарона ташкил шуда, ҷавонон бо мусоидат ва ташвиқи давлат барои таҳсил ба кишварҳои хориҷӣ - Туркия, Олмон, Фаронса, Иттиҳоди Шуравӣ фиристода мешуданд.

Дар соҳаи низомӣ барои аввалин бор нерӯҳои ҳавоӣ ташкил шуд ва 65 нафар шогирдон барои таҳсил дар ин ришта ба Иттиҳоди Шуравӣ, Туркия, Фаронса ва Италия фиристода шуданд.

Имтиёзи қабилаҳои паштун дар супоридани андоз то ҷое коҳиш ёфт. Бар асоси навиштаи олими тоҷик Шарофиддин Имом “Мувофиқи дастур мебоист қабилаҳои паштунӣ ҷанубу шарқи кишвар низ мисли халқҳои ғайрипаштун андоз супоранд. Гарчанде барои ин қабилаҳо ҳаҷми пардохти андоз ба муддати 10 сол нисф ва ё 50% ҳаҷми муқаррариро ташкил меод (яъне онон ҳамчунон имтиёзи муҳим дар ин арса доштанд)”[4, с.106]. Вале ҳаҷми низомӣ имтиёзии андоз низ боиси норозигии қабилаҳои паштунӣ ҷанубӣ ва ашрофи бонуфузи он (хонҳо, маликон) шуд.

Дар чунин шароити ҳассос ва печида дар охири соли 1927 амир Амонуллоҳхон ба сафари тулонии хориҷӣ баромад, ки дар ҷараёни он аз 12 кишвари Осиё ва Аврупо, аз ҷумла Ҳиндустон, Миср, Итолиё, Фаронса, Олмон, Британиё, Белгия, Шветсария, Полша, Иттиҳоди Шуравӣ, Туркия, Эрон боздид намуд.

Баъди бозгашт аз сафар амир Амонуллоҳхон бо кишрҳои гуногуни аҳоли суҳбат орошта, аз таассуроташ бо ҳаяҷон нақл мекард. Ба қавли афғоншиноси машҳури аврупоӣ Варган Григорян боре Амонуллоҳхон ин таассуроташро аз дидаҳои дар Аврупо дар мурочиат ба миллат чунин иброз дошта буд: “Мардуми хубам! Ба саҳтӣ метавонам ба шумо иқдоми аз худгузаштагиамро ба кишвар ва шумо баён кунам. Ман аксари ҷизҳои Аврупоро дидаам, хушҳол хоҳед шуд, ки бидонед. Ҳар ҷо ба гармӣ аз ман истиқбол шуд, аммо шахси худам набудам, ки дар авҷи муфтахар мешудам, балки миллати афғон буд, ки ғарқ дар шодӣ мешуд. Ҳадафам аз ин мусофират он буд, ки рози тавсеаи тааҷҷубовари Аврупоро ба сурати тамом ва камол биомӯзам. Ақидаи ман он аст, ки васоили муносиб барои пешрафти худ таҳия кунем, содиқона орзу дорам, ки шохиди пешрафти кишварам дар ҳама заминаҳо бо ҳезиш ва ҷаҳиш бошем... Мутмаинтарин роҳ барои тавсеа он аст, ки тамоми талоши худро ба кор бибарем то писарону духтарон таҳсил карда, бар тибқи стандарти рӯз тарбият кунем. Маҷбурем бигӯем, ки бузургтарин рози тавсеаи кишвари мо дур андохтани ақоид ва анъаноти кӯҳна ва фарсуда ва ба қавли маъруф ҳаракат бо замон аст. Бояд ба дигар кишварҳо

1. Искандаров Қосимшо – д. и. т., сарҳодими илмӣ Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ.

нишон бидихем, ки дигар мардуми чоҳиле нестем ва мусамам ҳастем, ки рӯи пойи худ, бидуни така ба дигарон истода шавем” [2, 322]. Амонуллоҳхон дар августи соли 1928 дар Пағмон Луя Чирга даъват намуда, барномаи нави ислоҳот ва дигаргуниҳоро пешниҳод намуд, ки баъзе аз онҳо барои шароити онвақтаи Афғонистон он қадар муносиб набуданд ва муллоҳои иртиқой аз ин истифода намуда, мардумро бар муқобили шоҳи ислоҳотгар таҳрик намуданд.

Аз ҷумла, таҳсили якҷояи писарону духтарон ба роҳ монда шуда, гурӯҳи аввалини духтарон барои таҳсил ба хориҷа фиристода шуданд. Бар зами ин, ҳичоб ва ё чодарӣ манъ шуд. Шоҳ фармон дода буд, ки рӯи истироҳат аз ҷумба ба панҷшанбе иваз шавад. Ин дар ҳоле буд, ки рӯи ҷумба дар суннатҳои мардумӣ ва исломӣ як рӯи муқаддас ҳисоб мешавад ва ҳеҷ давлати исломӣ дар ҳеҷ ҷойе ба унвони ислоҳот рӯи ҷумбаро рӯи қорӣ эълон накардааст.

Шоҳ ҳамчунон фармон содир кард, то дар ҷорроҳҳои махсус дар Кобул табулхое (плакат) гузоштанд ва навиштанд, ки ҳеҷ зане бо бурқаъ наметавонад аз ин ҷо убур намояд. Политсия иҷрои ин фармонро назорат мекард ва касе онро вайрон менамуд, ҷарима меандоخت [3, 812].

Шоҳ инчунин тасмим гирифт, ки либоси аврупоиро расмӣ ва маҷбурӣ созад, рафтор ва одоби муоширати аврупоӣ қорӣ гардад. Дар Пағмон ва дар Кобул ин тартиботро қорӣ мекарданд. Бо фармони Амонуллоҳхон муллоҳои хатмкардаи мадрасаи Девбанд ба Афғонистон иҷозати омаданро надоштанд, имомхатибони масҷидҳо бояд имтиҳон месупориданд. Инҳо ҳама мавҷи норозигиро ба вучуд оварданд, вале Амонуллоҳхон дар ибтидо ба ин эътибор намедод, зеро баъд аз сафари Аврупо тағйир ёфта, як шахси бисёр мағрур шуда буд. Гарчанде Амонуллоҳхон, бешубҳа як подшоҳи ватандӯст буд ва дар марҳалаи аввал ислоҳоти ӯ мавриди қабули мардум қарор доштанд. Ислоҳоти Амонуллоҳхон аксаран ислоҳоти муфид буданд ва барои ислоҳи ҷомеаи афғонистонӣ ва тараққиёти он равона шуда буданд, аммо ислоҳоте ҳам амалӣ мешуданд, ки ҷомеа дар он замон ба қабули онҳо омода набуд ва гузашта аз он бисёр зараровар буд. Ба таври мисол шавқу ишқи Амонуллоҳхон ба тарзи зиндагии қарбӣ ва кӯшиши қорӣ намудани ислоҳот дар соҳаҳои маишӣ ва зиндагии мардум: қорӣ кардани расми пӯшидани шиму костюм ва қулоҳи аврупоӣ, салом додан ба расми аврупоӣ, манъ кардани чодарӣ, ба Аврупо барои таҳсил фиристодани духтарон ва ғ. дар бадном кардани ислоҳоти хуби Амонуллоҳхон нақши зиёд бозиданд. Аммо Амонуллоҳхон зоҳиран ба ин аҳамият намедод, тадричан дигар бо касе маслиҳат намекард. Ғурури шоҳӣ ба ӯ иҷозат намедод, то ба маслиҳатҳои шахсиятҳои огоҳ ва солимфикр гӯш диҳад. Фикр мекард, ки подшоҳӣ қудрати лоязол аст ва шоҳ ҳар чӣ бихоҳад амалӣ мешавад, ки ин як иштибоҳ буд.

Ба қавли муаллифи китоби “Амир Ҳабибулоҳ-ҳодими дини Расуллулоҳ” Шоҳ Оғо Сиддик Мучаддадӣ дар яке аз рӯзҳои Амонуллоҳхон дар Пағмон қарор дошт ва мутаҳамин, ки дар исёни ба ном “Исёни Муҳаммад Содиқи Мучаддадӣ” гирифтोर шуда буданд, ба Пағмон оварда шуда, дар баробари Амонуллоҳхон қарор доштанд. Дар ҳамин вақт овози азон баланд шуд. Ӯ рӯ ба тарафи Абдулазизхон, вазири ҳарбия намуда гуфт: “Чӣ вақт бошад, ки овози ин ҳарҳо хомӯш шавад” (мурод аз овози ҳарҳо садои азон буд). Он гоҳ ба қозӣ Абдурахмон нигариста гуфт: “Қозӣ соҳиб, дар ҳоле, ки олитарин мансаби давлатиро, ки Қозиулқузотӣ аст, бароят додам, чаро боз ҳам болоям ҳукми қуфр кардӣ? (Қозиулқузот ҳам дар ҷумлаи мутаҳамин истода буд)”. Қозӣ дар ҷавоб гуфт: “Қаблан дар мавриди қуфрат шубҳа доштам ва фатвои уламоро мутолиа намуда будам, вале акнун, ки шахсан овози қуфрро аз даҳанат мешунавам, меғӯям, ки кофир ҳастӣ, кофир ҳастӣ, кофир ҳастӣ”. Шоҳ, ки ба ғазаб омада буд, бидуни таҳқиқ аз соири маҳкумин ҳукми эъдоми ўро таъид намуд” [5, с.23].

Рӯҳониёни мутаассиб таблиғоти васеи зидди Амонуллоҳро дар ҳама ҷо ба роҳ андохта, ўро “кофир” хитоб мекарданд ва мегуфтанд ислом дар хатар аст. Англичҳо бо тамоми қувват таблиғоти манфиро пахш мекарданд.

Ҷосусҳои англис дар минтақаҳои қабилӣ ва ҳатто шаҳрҳо овозаҳои дурӯғро паҳн мекарданд, ки ғуӣё Амонуллоҳон дар Аврупо аз дини ислом даст кашидааст ва ба калисо меравад. Дар матбуот аксҳои монтажшудаи малика Сурайё, ки сари ӯ дар тани урёни зани аврупоӣ ба истилоҳ монтаж шуда буд, паҳн мегардид ва ба мардуми бесавод қабилӣ фаҳмонидани он ки ин аксҳои сохтагӣ мебошанд, бисёр мушкул буд.

Ҳамаи ин норозигӣ ва ғазаби мардумро бармехезонд. Оғози возеҳи бухрони сиёсӣ шӯриши қабилҳои шинворӣ дар шарқи кишвар дар моҳи ноябри соли 1928 буд. Ҳамзамон дар шимоли Кобул маркази нави муборизаи зидди давлати Амонуллоҳон, ба раҳбарии Ҳабибуллоҳи Калаконӣ ба вуҷуд омад.

Дар ин шароит Амонуллоҳон маҷбур шуд як қадам ақибнишинӣ кунад ва дар 20 декабри соли 1928 як эълумияи 18 моддаиро нашр кард, ки дар он аз ҷумла гуфта шуда буд:

- муллоҳои девбандӣ ба Афғонистон омада метавонанд;
- занону духтарон рӯй ва дастҳояшонро пӯшонид, мӯйҳояшонро кӯтоҳ намеkunанд;
- занон либоси аврупоӣ напӯшида, чодарӣ ба сар мекунанд, духтарони донишҷӯ аз Туркия бозгардонид, мешаванд;
- пеши роҳи ришват гирифта мешавад;
- дар тадриси муллоҳо аз онҳо шаҳодатнома пурсида намешавад;
- рӯзи рухсатӣ аз панҷшанбе ба ҷумъа оварда мешавад;
- касе агар шароб бинӯшад ҷазо мегирад ва ғ. [5, 75].

Аммо ин ақибнишинии Амонуллоҳ дигар пеши роҳи ошӯбхоро, гирифта натавонист. Яке аз шӯришҳои барои Амонуллоҳон хатарнок ва сарнавиштсоз дар шимоли Кобул бо раҳбарии Ҳабибуллоҳи Калаконӣ сар зад.

Ҳабибуллоҳи Калаконӣ як деҳқони оддӣ, боғбон ва мевафурӯши деҳотӣ буд ва аз батни мардум бархоста буд. Ҳабибуллоҳ аммо як айёр, яъне ҷавонмард буд, далеру шучоъ, адолатпеша, ки аз одамони маккор, авомфиреб, золим, ришватхур нафрат дошт.

Ӯ соли 1890 дар деҳаи Калакон, ки дар 41 км. шоҳроҳи Кобул- Чорикор воқеъ аст, таваллуд шудааст. Мардуми Калакон бо ғуруру ҷасорати худ дар тамоми минтақа фарқ мекунанд. Далели ин иштироки калконӣҳо дар ҳар се ҷанги Афғонистону Англия барои озодӣ ва истиқлолияти мамлакати худ мебошад. Номи аслии падари Ҳабибуллоҳ, қаҳрамони ҷанги дувуми Афғонистону Англия Аҳмадуллоҳ буд ва шухрати ин ангурфурӯш замоне боло рафт, ки ӯ дар миёни борони тири душман аз санг ба санг ва аз хандак ба хандак ба ҷойи об худро мерасонид ва пас аз лаҳзае дар китфаш машки пур аз об гирифта, ба ташнагоне, ки аз тири душмани хунхор захмӣ шуда буданд, об меод. Ин аст, ки ба ӯ “Сақои Шаҳидон” лақаб дода буданд.

Ҳабибуллоҳ дар замони салтанати Амонуллоҳон ва дар ҷанги севуми Афғонистону Бритониё, ки истиқлолиятро ба даст овард, ба артиши Афғонистон ворид шуд ва дар қўшунҳои генерал Нодирхон то Парачинор рафт. Ҳабибуллоҳ дар сафи артиш дар фурӯ нишондани шӯриш дар шарқи кишвар иштирок намуд. Ӯ пеш аз даъват шуданаш ба хидмати ҳарбӣ дар боғи Муствафӣ- ул-мамолик (падари Халилуллоҳи Халилӣ) дар Хусайнқут боғбон буд ва дар он ҷо бо амири сарнагуншудаи Бухоро Сайид Олимхон шинос шуда буд. Баъдан чанд муддат дар Қитъаи намунаи артиш, ки афсарони турк ташкил намуда буданд, хизмат кард.

Дар ҳамин давра хангоми ба рухсатӣ ба зодгоҳаш рафтан як дастаи дуздонро бо саркардагии Афзал ӯ Фазлу, ки мардумро ба дод оварда буданд ва ҳатто ҳукумат дар аз байн бурдани онҳо очиз буд, тавонист нест кунад, ки шухраташро дар байни мардум хеле зиёд кард. Аммо дуздони боқимонда аз ғуруҳи Фазлу аҳд карданд ва савганд хурданд, ки қасос мегиранд ва тамоми хонаводаи Калакониро аз байн мебаранд, ҳатто тифли ғаҳвораро зинда намонанд. Ин хабар ба ғуши аскарӣ Қитъаи намуна расид ва ӯ шитобон ба Хусайнқут рафта оилаашро бо иҷозати хусураш ба хонаи падариаш деҳаи Калакон бурд.

Баъд аз ин ҳодиса Ҳабибуллоҳ панҷ рӯз ба хизмат нарафт, зеро нахост аҳли оилаашро танҳо гузорад. Дар ин рӯзҳо буд, ки сарбозе барои бурдани ӯ ба Қитъаи аскарӣ, ба Калакон

омад ва дар натиҷаи муноқишаи сарзада тасодуфан кушта шуд. Ҳабибллуох ҳамин тавр дар зери таъқиби пулис қарор гирифт.

Баъд аз ин боз маҷбур шуд падар, бародар ва ҳамсарашро ба вулусволии Сурубӣ ба хонаи як дӯсташ бибарад.

Ба ҳар сурат зиндагӣ дар Калакон зери таъқиби пулис хатарнок буд ва чанд муддате пинҳонӣ бо ҷамъи дӯстонаш берун аз деҳаҳо зиндагӣ мекард ва дар ҳамин давра ба қорвонҳои давлатӣ ва сарвати бойҳо ва ришватхорҳо ҳамла мекарданд. Аммо фарқи Ҳабибуллоҳ аз гурӯҳҳои дуздон ин буд, ки ба моли мардум даст намезад, касеро озор намедод. Баръакс аз пули аз ҳазонаи давлат ва бойҳою золимон ситонидашуда ба мардум тақсим мекард.

Афғонистншиноси машҳури амрикоӣ Л. Адамек дар китоби худ бо номи “Равобити хориҷии Амрико дар нимаи аввали қарни XX” менависад: “Ҳабибуллоҳи Калаконӣ тамоми пулҳоро, ки дар замони ҳарачу мараҷ аз тоҷирон, судхӯрон ва ҳазонаҳои давлат ба даст меовард, қисмати зиёди онро ба нодорон кӯмак менамуд, то он ки дар байни онҳо минҳайси қаҳрамон шинохта шуд. Ё монанди Робин Ҳуд буд, ки аз ғаниҳо (бойҳо) пул меситонд ва ба фуқаро тақсим мекард” [5, 75]. Мирғулом Муҳаммад Ғубор дар асараш “Афғонистон дар масири таърих” бо он ки ҳеҷ навъ алоқамандие бо Ҳ. Калаконӣ надошт ва носазоиҳои зиёде ҳам дар ҳақиқӣ ӯ гуфтааст, боз ҳам маҷбур шудааст эътироф намояд, ки роҳзанӣ ва дуздии Ҳабибуллоҳи Калаконӣ бар ҳилофи дигар гурӯҳҳо бо айёри ва ҷавонмардӣ ҳамроҳ буд ва фақат дорои ашхоси пулдор ва табақаи судхӯрро ҳадаф қарор медод ва бахше аз ғаноими бадастоварда аз қорвонҳои давлатӣ ва мусофирони сарватмандро миёни табақаи маҳруми ҷомеа тақсим мекард ва аз таарруз ба қанон ҳам парҳез мекард. Ё менависад: “Эшон (ҷонибдорони Ҳабибуллоҳи Калаконӣ- Қ.И.) ки аз қаъри тӯдаҳо бахоста буданд аз ҳадъа, тавтеа ва авофиребӣ танаффури доштанд ва бо вучуди ҷамъ қардани мол ҳасис набуданд ва он ҷӣ ба даст меоварданд, ба ҳарҷ дигарон мерасониданд ва ҷун дуздони асрӣ ва модерн набуданд, ба захира қардани тилло ва нуқра, ба тиҷорат ва судхӯрӣ баладият надоштанд” [3, 827]. Ба ҳамин шакл Мирғулом Муҳаммад Сиддиқи Фарҳанг ҳам дар асараш “Афғонистон дар панҷ қарни ахир” менависад, ки “Ҳабибуллоҳи Калаконӣ дар амалиёте, ки дар Кӯҳдоман ва атрофи он муртақиб мешуд, танҳо ашхоси пулдор, ҳусусан табақаҳои ришватхӯр ва судхӯрро ҳадаф қарор медод ва аз даст бурдан ба дороиҳои мардумони қамбизоат худдорӣ мекард ва аз ҳама муҳимтар ин ки ба қанон эътиром мегузошт ва аз таарруз ба қанони ашхос парҳезгор буд” [5, 48]. Сайид Расули Лӯғарӣ, муаллифи китоби “Нигоҳе ба аҳди салтанати Амонӣ” менависад: “Ҳеҷ қас ин ҷуръатро надорад бигӯяд, ки Ҳабибуллоҳ як дузди судхӯр буда, ки меҳост аз роҳи дуздӣ пул ба даст оварад ва онро барои зиёд намудани молу манол ба қор барад. Ё душмани сарсаҳти маъмурини ришватхӯри давлат, сармоядорон ва тучҷори судхӯр буд ва ҳамеша аз онҳо боҷ мегирифт, аммо ба фуқаро ва маҳрумин саҳт меҳрубон ва раҳмдил буд ва аз моле, ки ба даст меовард, ба фуқаро тақсим мекард” [5, 48]. Олими рус Соколов-Страхов Ҳабибуллоҳро “Пугачёви афғонӣ” номидааст ва гуфтааст, ки “Баҷаи Сақо ба қамбағалон қоре надошт ва танҳо ба малиқон, тоҷирон ва маъмурон ҳамла мекард. Аъзоёни дастаи вай аз деҳқонони оддӣ иборат буданд ва тамоми рӯз ба кишту қор машғул мешуданд” [8, 43].

Ба қавли муаррихин Ҳабибуллоҳ пулу моли ба дастовардаашро се тақсим мекард. Як қисмат барои харидории яроқу қортус ва лавозимоти гурӯҳаш сарф мешуд. Қисмати дувум барои хӯроқу пӯшоқаи онҳо ва қисми сеюмашро ба муҳтоҷон тақсим мекард. Ҳислати дигари аҷиби Ҳабибуллоҳ ин буд, ки вақте қорвонҳои давлатиро мусодира мекард, ба қироқашон, ки аз табақаи нодор буданд, расид (квитансия) медод, ки дар ҳақиқат моли интиқол-мешудаи онҳоро мусодира қарданд ва бо ин расид давлат пули қироӣ ҳайвони борқаш ва ё аробаю дигар василаи онҳоро пардохт менамуд [5, 46]. Аз ин рӯ, Ҳабибуллоҳ дар байни мардум бисёр обрӯ ва нуфуз дошт. Дар бораи шӯҷоат ва далерӣ, шаҳомат ва бузургии Ҳабибуллоҳ ҳар гуна нақлу ривоятҳо дар байни мардум паҳн шуда буд. «Дар атрофи қаҳрамониҳои вай суҳанҳо тарошиданд ва хобҳо диданд, овоза дарандохтанд, ки аз туфанги вай овози ҳақ ва дин меояд, ӯ мазҳари қаромат аст. Домани худро аз қон пури мекунад ва ҳар

кадар ба мардум бахш мекунад, ҳамон як домани нон тамом намешавад. Як доман кортусро ба сад рафики худ медиҳад, аммо ханӯз доманаш пур мебошад. Дар масҷид барои пирӯзии вай дуо мекарданд ва ўро ходими дин номиданд. Занҳои солхӯрда назрҳо ба хотири комёбиаш ба гардан мегирифтанд ва дар ҳар дарахти куҳан, ки бар фарози қабри шаҳидон буд, нах мебастанд. Албатта вай аз миёни мардум буд ва қаҳрамони мардум» [9, 83].

Волии Кобул Алиаҳмадхон бо ёрии мардум тавонист гурӯҳҳои зиёди дуздон ва роҳзанонро дастгир ва ба панҷаи қонун супорад, аммо мардум дар дастгирии Ҳабибуллоҳ ба ў кӯмак намекарданд. Аз ин сабаб давлат роҳи таъқибу фишор ва лату кӯби мардуми Калакони пеш гирифт, то Ҳабибуллоҳи Калакони ба давлат супоранд. Аз ин сабаб Калакони ва дӯстонаш ба хулоса омаданд, ки ў Калакони тарк кунад. Ҳабибуллоҳи Калакони ба Парачинори он тарафи сарҳад назди дӯсташ, ки аз давраи ҷанг бо англисҳо ёфта буд, рафт. Аммо давлат аз паногоҳи ў хабар шуд ва бо англисҳо мувофиқа намуд, то ўро ба давлати Афғонистон супоранд. Ҳабибуллоҳ ба воситаи касе аз мансабдорони давлат пешакӣ аз ин тасмими давлат хабар шуд ва пинҳонӣ аз сарҳад гузашта, ба Калакони омад ва аз нав ҳамон кӯҳи “Дегча”-ро паногоҳи худ қарор дод, ба машғулияти пештарааш идома дод.

Дар ин миён вазъият дар минтақаҳои гуногуни Афғонистон муташанҷ мешуд ва маҳсусан қиёми қабिलाҳои шинворӣ дар Шарқ Амонуллоҳхонро нигарон карда буд. Аз тарафи дигар, вазъияти шимолӣ Кобул ҳам барои давлат хатарнок буд. Аз ин рӯ, ба Аҳмадалихон дастур дод, то масъалаи Шимолро яқтарфа кунад ва қувваҳои низомиро ба Кобул баргардонад. Аҳмадалихон ба ҷуз аз музокира бо Ҳабибуллоҳ дигар чорае надошт. Ниҳоят ин мулоқот сурат гирифт ва аз тарафи давлат ба Ҳабибуллоҳ пешниҳод шуд, ки ба давлат таслим шавад ва дар вазифаи “дуздбигир” бо рафиқонаш дар бадали маоши ҳармоҳа кор кунад. Ҳабибуллоҳ зимни қабули ин пешниҳод шарт гузошт, ки азбаски баъд аз ин тамоми дуздони қавии минтақа душмани ў мешаванд 100 нафар рафиқонашро давлат мусаллаҳ намояд ва маликони Калакони аз ҳабс озод намояд. Аҳмадалихон бо Ҳабибуллоҳ ва Сайидхусейн дар ҳошияи Қуръон аҳднома имзо намуд. Амонуллоҳхон ин аҳдномаро тасдиқ кард ва ба вазири молия ва вазири ҳарбия дастур дод, то ба Ҳабибуллоҳ 82 мил силоҳ бо 1640 кортус дода шавад ва ба ў ва Саидхусейн ба ҳар кадом 3000 афғонӣ маоши солона ва ба рафиқонаш ба ҳар кадом 360 афғонӣ маош муқаррар кард [3, 821-822]. Ба қавли Шох Оғо Сиддиқ Мучаддадӣ то ин вақт рафиқони Ҳабибуллоҳ ҳамагӣ 10 мил силоҳ доштанд [5, 50].

Аммо дере нагузашт, ки Амонуллоҳхон аз ин тасмимаш ва мусаллаҳ намудани дастаи Ҳабибуллоҳ пушаймон шуд ва дастур дод, то ў дастгир ва ба қатл расонида шавад. Ин аҳдшикании Амонуллоҳхон Ҳабибуллоҳ ва тамоми бузургони минтақаро ошӯфта сохт ва дар пайи андешидани чораҳо шуданд. Қувваҳои давлатӣ қалъаи Регии Қарабоғро, ки Ҳабибуллоҳ ва рафиқонаш ҷамъ шуда буданд, муҳосира намуданд ва ҷанги сахте ба вуқӯъ пайваست. Дар натиҷа Ҳабибуллоҳ ва рафиқонаш муҳосираро шикаста аз қалъа берун шуданд. Ин ҳамла ва аҳдшикании Амонуллоҳхон тасмими Ҳабибуллоҳро барои мубориза бо давлат ва сарнагун кардани Амонуллоҳхон қатъӣ сохт ва аз тарафи дигар, ҷанг дар қалъа заифии давлатро нишон дод, ки дар як шабонарӯзи ҷанг натавонист аз Кобул қувваҳои кӯмакиро ба минтақа фиристонад.

Ҳамин тавр, омодагиҳо ба қиёми мусаллаҳона дар Шимолӣ ҳамроҳ бо музокирот бо бузургони қавмӣ ва рӯҳонӣ ба баландмартаба оғоз шуданд. Ҳабибуллоҳ аввал бо шахсияти бисёр пурнуфуз Абдуллоҷон Соҳибзода Мучаддадӣ мулоқот намуда, ўро аз нияташ огоҳ намуд ва машвараҳои ўро гирифт, баъдан бо машвараи ў бо рӯҳонии дигари пурнуфуз Бузургҷон Мучаддадӣ мулоқот намуд, ки машварат ва доираи ашхоси бо ў наздик аз ҳар як қишри ҷомеа, аз ҷумла Шамсулҳақ Мучаддадӣ машҳур ба Ҳазрати Кӯҳистон, Мавлавӣ Абдулғанӣ машҳур ба Мавлавӣ соҳиб Қалъаи Баланд, набараҳои Мирмасҷидихон, қаҳрамони ҷанги аввали англису афғон, ки дар минтақаҳои гуногуни шимол Кобул, Парвон, Тағоб ва ғайра нуфузи зиёд доштанд, мулоқот намуда, ҳадафашро, ки танҳо сарнагун намудани Амонуллоҳхон аз дин беруншуда мебошад, тавзеҳ меод ва ваъдаи ҳамагуна ҳамкорихоро мегирифт. Ниҳоят бо кӯшиши Абдуллоҷон ва Бузургҷон навбати мулоқот бо муинусалта-

на Иноятуллохон расид ва дар хонаи хусури Абдуллоҷон Абдурахмони Пупалзай бо муинусалтана Иноятуллохон, сардор Ҳайётуллохон, сардор Усмонхон ноибулҳукумаи собиқи Қандаҳор мулоқот намуд. Дар мулоқот ҳар се сардор ба як қиёми умумӣ бар зидди Амонуллохон мувофиқат намуданд ва қарор бар ин шуда буд, ки як ҳафта пеш аз оғози шӯриш боз мулоқот менамоянд.

Аммо дар муҳлати муайншуда Иноятullo ба мулоқоти Ҳабибуллоҳ дигар ҳозир нашуд ва ҳамин аҳдшикании ӯ боис шуд, ки шӯришгарон дигар барои супоридани қудрат ба Иноятullo баъд аз сарнагунии Амонуллоҳ розӣ нашуданд. Ба қавли Шоҳоғо Сиддиқи Мучададӣ мувофиқа ба ин буд, ки баъд аз пирӯзии қиём Иноятулло ба подшоҳӣ бардоранд, зеро ҳадаф сарнагунии Амонуллоҳ барои ислохотҳои зиддинияш буд [5, 46].

Ниҳоят, баъд аз омодагиҳои ҳамаҷониба ва таблиғи тарвиҷи ҳадафҳои қиём дар байни мардум рӯзи чумъаи 18 қавс (9 декабри сози 1928), соати 9-и субҳ шӯришгарони мусаллаҳ бо 118 мил силоҳи оташфишон, дигарон бо досу белу каланд, сихи танӯршӯрию дигар василаҳо ба самти Кобул ҳаракат карданд.

14 январи соли 1929 қувваҳои шӯришгар ба Кобул дохил шуданд. Амонуллохон маҷбур шуд, ки аз тоҷу тахти подшоҳӣ ба ғойдаи бародараш Иноятуллохон даст кашад. Иноятуллохон ба назди Ҳабибуллоҳи Калакони ҳайат фиристод ва даъват кард, ки ба ӯ байъат кунад, аммо бо назардошти ба ваъдааш вафо накардан шӯришгарон ин даъватро ва рад намуданд ва ҳукумати ӯ аз 3 рӯз зиёд идома пайдо накард. 18 январ дастаҳои шӯришӣ бо роҳбарии Ҳабибуллоҳи Калакони ворида қасри подшоҳӣ шуданд [6, 368]. Ҳамин тавр, Ҳабибуллоҳи Калакони бо лақаби “Ходими дини Расуллуллоҳ” подшоҳи Афғонистон эълон гардид.

Рӯзи 20 январ подшоҳе, ки аз нодортарин табақаи ҷомеа баромада, қариб бо дасти ҳолӣ лашкари муназзами давлатро шикаст дод ва ҳукумати қариб дусадсолаи ашрофиро сарнагун намуда буд, дар қасри подшоҳӣ бо мардум мулоқот кард ва ҳадафу самтҳои ғайбӣ ҳукуматашро эълон намуд. Ин аввалин бор дар таърихи ин давлати дусадсола буд, ки мардуми оддӣ ворида қасри подшоҳӣ мешуданд ва аз наздик бо подшоҳашон мулоқот мекарданд. Дар гузашта, ҳатто аз берун, аз наздикиҳои девори қаср гузаштан барои мардум мамнӯъ буд. Подшоҳ ба аскарони асиршудаи давлат хитоб намуда гуфт, ки “қасе бо ман мардонавор ҷанг кардааст, дӯсти ман аст, ҳосатан шумо, ки ҳаққи бодоратонро адо ва вазифаи муқаддаси аскарятонро содиқона анҷом додед. Агар ба вазифаи худ идома медиҳед, ҳуб в-арна сафархарҷи худро гирифта, назди хонаводаҳотон биравед” [5, с.86].

Қобили зикр аст, ки бо омадани шӯришгарон ба шаҳр эълон шуд, ки амниятӣ мол ва номуси мардум тазмин аст, ҳеҷ қасе ҳақ надорад ба дукон ва хонаҳои мардум ворид шавад, амниятӣ сафоратҳои кишварҳои хориҷӣ пурра таъмин гардид.

Ҳамон вақтҳо ва ҳатто имрӯз расм аст, ки Ҳабибуллоҳи Калакони роҳи дуздӣ бесавод ва дур аз сиёсат мехонанд, ки ҳукумати дусадсолаи паштунҳоро сарнагун кард. Аммо саволи муҳим ин ҷост, ки магар дар ҳамин таърихи дусадсолаи ҳонадони шохӣ оё зӯран сарнагун кардан, қатл кардан, кӯр кардани шохон кам будааст? Қадом бесавод ва дур аз сиёсат чунин шӯришро бо тамоми санъаташ бо машвара ва маслиҳати бузургон, мусавфедон ва рӯҳониёни пурнуфус ва сардорону ҳатто муинусалтана омода карда метавонад? Албатта Ҳабибуллоҳ хатро хондан наметавонист, сиёсатмадори расмӣ набуд, дар давлат қадом мансабе надошт, аммо дар мактаби зиндагӣ дарсу таҷриба гирифта, обутоб ёфта буд. Аз ҳама муҳимаш ӯ як айёр, як ҷавонмард буд, ойини ҷавонмардӣ раҳнамои ӯ буд: адолатпеша, бовиҷдон, душмани золимону мустабидин ва дар аҳдаш пойбанд.

Ҳабибуллоҳ амният ва иззати хоҳарони Амонуллоҳро ҳифз кард ва ба хонаводаҳояшон супорид. Ҳатто хонаводаи Нодирхон дар Кобул буд, вале аз хонаводаи ӯ истифодаи сиёсӣ нанамуд. Гузашта аз он, онҳоро ба ҷойи амни қаср интиқол доданд.

Дар ҳоле, ки бо баъди омадани Нодирхони генерали “босаводу сиёсатмадор” на танҳо савганди дар Қуръон навишатаашро шикаст, балки ба хонаводаи подшоҳ беэҳтиромӣ намуд. Зани дуҷуми Ҳабибуллоҳ, Беназирро, ки аз хонаводаи муҳаммадзоиҳо буд, зӯран ба шавҳар дод ва зани аввалаш, Бибисангариро, ки зери шиканча ҳам ба шавҳар баромаданро

қабул накард, 15 сол дар зиндон нигоҳ дошт ва баъд бо ду духтараш ба Мазор Шариф ба- дарға кард, ки то охири умр аз Мазори Шариф берун омада наметавонист.

Ё ки сардор Муҳаммад Довудхон, писари амаки Зоҳиршоҳ вақте табадуллотӣ давлатӣ кард, хонаводаи шоҳро гаравгон гирифт ва то вақте номаи истеъфои Зоҳиршоҳоро наги- рифт, онҳоро иҷозати ба Рим рафтан надод. Ин хел мисолҳо дар таърихи сулолаҳои бона- саби подшоҳӣ хеле бисёр аст.

Дар рӯзи ҷашни истиқлоли Афғонистон Ҳабибуллоҳ ба Амонуллоҳхон, ки дар Рим буд, номаи табрикӣ ирсол намуд ва хизматҳои ӯро дар истирдоди истиқлол таъкид намуд. Аммо бо омадани Нодирхон номи Амонуллоҳхон аз ҳама ҷо гирифта шуд ва ёде аз ӯ намекарданд.

Ҳабибуллоҳ дар ҳамон ҷашни истиқлол вақте ба маҳалли ҷашн ворид шуд, дид ки бай- ни мардум ва ашрофони дар минбарбуда симхор кашида шудааст. Ӯ дастур дод ки симхор бардошта шавад, яъне нахост, ки байни подшоҳ ва мардумаш симхор бошад.

Ҳабаргузори Чумхурии Ислонӣ, ҷопи Техрон дар шумораи 27 ҳамаи соли 1392 (16 апрели соли 2013) дар мавриди баёни амир Ҳабибуллоҳ дар маросими Ҷашни Истиқлол тахти унвони “Амир Ҳабибуллоҳи Калакони ва шабеҳнависӣ” чунин шарҳ медиҳад: “Ба- рои он ки нишон бидиҳем Амир Ҳабибуллоҳхон яке аз айёре буд, ки дуздӣ ва дағалкорӣ дар қомусаш вуҷуд надошт ва ҳатто дар гуфтор ва кирдор алайҳи он мубориза мекард ва аз ҳим- мати олий бархурдор буд ба мавриде ишора мекунам, ки бисёр камтар мавриди таваҷҷуҳи фарҳефтагон қарор гирифтааст. Ин маврид масъалаи дағалкории фарҳангӣ мебошад. Дар дунёи нависандагӣ падидае вуҷуд дорад бо номи шабеҳнависӣ. Ба касе гуфта мешавад, ки дар муқобили дарёфти пул ба номи шахси дигаре китоб ё мақола менависад. Ё он ки дар муқобили дарёфти пул иҷоза медиҳад, ки мақола ё китобаш бо номи шахси дигаре ҷоп ша- вад...

Амир Ҳабибуллоҳ аввалин давлатмарди дунё мебошад, ки на танҳо шабеҳнависиро ис- тихдом накард, балки талош намуд, ки суҳанрониҳои худро ба дасти онҳо насупорад ва ҳарфҳои дили худро бидуни восита бо мардум дар миён бигзорад” [5, 46].

Ба қавли Оғо Шоҳ Сиддиқи Муҷаддадӣ дар солрӯзи ҷашни Истиқлол мутобиқи барно- ма бояд Ҳабибуллоҳхон дар минбари хитоба меистод ва вазирӣ дарбор Атоулҳақ хитобаи табрикӣ амирро қироат мекард. Ҳамин ки вазир пеш омад Ҳабибуллоҳ гуфт: “Худоям ба ман забон бахшида, ҷаро бо забони худам бо мардумам суҳан нагӯям. Ҳочат ба навишта нест. Он гоҳ лаб ба суҳан кушод ва гуфт: “Мардуми шӯҷои Афғонистон, ассалому алайкум. Ҷашни Истиқлол ва озодии кишвар ба ҳамагон муборак боша! Имрӯз ҷашни Истиқлоли Афғонистон аст. Истиқлол аз шумо мардум аст, на аз падари Амонуллоҳ ва на аз падари фақирӣ ман. Шумо мардум будед, ки истиқлолро ба зӯри шамшергон гирифтен. Ҳеҷ почо дар ҷанг кушта нашуда, нишон бидиҳед як сардорро, ки дар ҳама ҷанги истиқлол кушта шуда бошад, балки куштаҳо ҳама аз мардуми бечора аст ва хушӣ ва ифтихори он аз почо ва хонадони онҳо” [5, 104]. Дар ин суҳанронии сода мебинем, ки барои аввалин бор як под- шоҳ хоксорона фидокориҳо ва ҷоннисориҳои мардумро дар ҳузурашон эътироф мекунад. Он чи ки аз ин суҳанронӣ бармеояд ин аст, ки “барои ӯ ҳатто дағалкории фарҳангӣ қобили таҳаммул набуд, ҷӣ расад ба дуздӣ” [5, 104].

Қиёми деҳқонони тоҷики Шимолӣ ҳеҷ гунаи омили қавмӣ надошт ва ба муқобили қавме набуд, аммо раҳбарони паштун, баҳусус Муҳаммад Нодирхон тавонистанд тамоми паштунҳоро бо таблиғоти васеи зиддитоҷикӣ, ки гӯё саркардаи шӯриш як «тоҷики пойлӯч» ва «бенасаб» бо номи Бачаи Сақав (онҳо Ҳабибуллоҳро таҳқиромез Бачаи Сақав, яъне ба- чаи обкаш номиданд), тахти подшоҳии афғонҳоро ба даст гирифтааст, ба муқобили ҳуку- мати Ҳабибуллоҳ таҳрик намоёнд.

Бародари Нодирхон- Шоҳмаҳмуд дар байни қабилаҳои ҷӯй табليғ мекард, бародари дигараш Шоҳвалий дар миёни қабилаҳои мангал, худи Нодирхон ба торҳои эҳсосоти қаби- лавии ҷадронҳо нохун мезад. Ҳазорон нафарро аз қабилаҳои вазирӣ ва турии он тарафи сарҳад ҷалб карда буданд. Албатта, таваҷҷуҳи асосӣ ба қабилаҳои дурронӣ нигаронида шуда буд. Таблиғоти васеи зидди Ҳабибуллоҳи тоҷик аз тариқи рӯзномаи “Ислоҳ” ба роҳ

монда шуда буд. Ишғоли тахти шоҳӣ аз тарафи тоҷик таҳдид ба шараф ва номуси паштунҳо хонда шуда буд, ки наметавонист қабоиلى гуногуни паштунҳоро таҳрик накунад.

Дар ибтидо ҳуди Амонуллоҳхон аз Қандаҳор аз англисҳо ёрӣ хост, аммо ҷавоби рад гирифт. Саъю талошҳои Амонуллоҳхон дурронихоро ба нангу номус овард ва онҳо байни худ маслиҳат ва машварат карданд, ки дар барқарор кардани салтанати дубораи дурронихо ва аз ҷанголи мардуми ба истилоҳ «бе аслу насаби тоҷик» раҳонидани он ба Амонуллоҳхон ҳамаҷониба мусоидат намоянд. Бинобар ин, дурронихо аз байни худ то 4 ҳазор аскарӣ довталаб ҷамъоварӣ намуда буданд. Дар маҷмӯъ Амонуллоҳхон аз 10 то 14 ҳазор неруи низоми ва ғайринизоми ташкил дода, дар таърихи 27 мартӣ соли 1929 аз Қандаҳор ба ҷониби Кобул ҳаракат намуд [6, 386]. Аммо дар муҳорибае, ки моҳи май дар назди Калоти Ғилҷой ба амал омада буд, Амонуллоҳхон шикаст хӯрд ва 23 моҳи майи соли 1929 аз сарҳад гузашта Афғонистонро тарк ва ба Италия муҳоҷират намуд.

Дар шикасти Ҳукумати Ҳабибуллоҳхони Калакони омилҳои ҳам дохилӣ ва ҳам хориҷӣ таъсиргуздор буданд. Омили таъсиргузори дохилӣ ин буд, ки дар замони ҳукмронии кӯтоҳмуддати Ҳабибуллоҳи Калакони мавқеи рӯҳониён ва феодалҳо аз нав мустаҳкам шуда, заминдорӣ ва соҳиби ҳокимияти марказӣ ва маҳаллии Афғонистон ба дасти онҳо гузашт. Харҷу хароҷоте, ки барои сохтмони дастгоҳи нави ҳукумати ва ташкили қўшунҳои ҳарбӣ сарф карда мешуданд, инчунин талаю тороҷгариҳои рӯҳониён ва феодалҳо ҳазинаи ҳароби давлатиро тамоман қасод карданд ва ҳукумати Ҳабибуллоҳхон душвории вазнини молиявиро аз сар мегузаронид. Бинобар ин, ҳаҷми андозҳо на ин ки кам карда нашуданд, балки боқиеи солҳои гузашта ва ҳамаи андозҳо ба мисли замони пешина ба каму қост пурраву барзиёд рӯёнида мешуданд. Ин ҳолат оммаи деҳқононро, ки ба Ҳабибуллоҳхон умед ва боварии зиёд доштанд, маъюс, дилшикаста ва ноумед гардонд ва дар байни онҳо норозигӣ ва шӯру ошӯб ба амал меомад.

Аз ҳукумати Ҳабибуллоҳхон махсусан маликҳо ва ашрофу аъён қабिलाҳои ҷануби Афғонистон норозигии зиёд доштанд, зеро онҳо, ки пештар тамоми амалҳои маъмури ва ҳарбиро соҳиб буданд, акнун розӣ шуда наметавонианд, ки ҳама вазифаҳои муҳимми давлатӣ дар дасти феодалҳо ва рӯҳониёни минтақаҳои шимолӣ бошад.

Омили хориҷии сарнагунии давлати Ҳабибуллоҳ ҳам бисёр барҷаста буд. Ҳукуматдорони Англия, ки ҳанӯз аз давраи сар задани шӯриш бо гурӯҳҳои иртиҷой алоқа доштанд ва ҷосуси англисӣ подполковник Лоуренс онҳоро ба қиём ва исёнгарӣ даъват намуда буд, ният доштанд, ки Афғонистонро ба маркази муборизаи зидди Иттиҳоди Шуравӣ табдил диҳанд. Маҳз дар ҳамин давра фаъолияти босмачиён ҷоннок гардида, аз хоки Афғонистон ҷандин маротиба ба сарҳадди шуравӣ ҳамла оварданд.

Ҳеҷ як кишвари хориҷӣ ҳукумати Калакони ба расмӣ нашинохт. Иттиҳоди Шуравӣ ҳам аз Ҳабибуллоҳи тоҷик пуштибонӣ накард, гарчанде аз табақаи поинтарини ҷомеа буд.

Дар мавриди тарҷеҳи ҳамкорӣ Иттиҳоди Шуравӣ ба гурӯҳҳо ва аҳзоби паштун воқеият ин аст, ки дар сиёсати Русия нисбат ба Афғонистон дар тӯли таърих ҳамеша ба қавми паштун, ба қавли онҳо «миллати давлатсоз», ки аксари аҳолии Афғонистонро ташкил менамояд, асос ёфтааст. Баъд аз ба сари қудрат расидани Ҳабибуллоҳи Калакони дар соли 1929 дар натиҷаи шӯриши деҳқонони шимолӣ Кобул резиденти вақти шуравӣ дар Кобул ба раҳбарони шуравӣ тавсия дод то аз Ҳабибуллоҳи Калакони, ки намояндаи деҳқонони камбағал буд, пуштибонӣ шавад. Аммо боз ҳам қавми Ҳабибуллоҳи Калакони монев шуд то Шуравӣ аз ӯ пуштибонӣ намояд. Дар ин замина бахшҳои зиёде байни ОГПУ ва НКВД (Комиссариати халқии корҳои хориҷӣ) сураи гирифт, ки намояндагони дувумӣ Ҳабибуллоҳи Калакони дар робита доштан бо англисҳо мутаҳам мекарданд. Гарчанде ҳеҷ далеле барои ин иддаоҳо надоштанд ва то имрӯз ҳам ҷунин шаҳодате вуҷуд надорад.

Георгий Агабеков, корманди собиқи ОГПУ, ки дар Афғонистон кор карда буд ва баъдан ба Ғарб фирор намуд, менависад: «Намояндагони мо (ОГПУ), бо тақия ба фактҳо исбот менамуданд, ки Баҷаи Сақо (Ҳабибуллоҳи Калакони) аз табақаҳои поёнӣ баромадааст ва ба деҳқонон тақия мекунад, манфиати онҳоро ҳимоя менамояд ва бовар мекунонд, ки бо

дастгирии ӯ метавонем ба тадрич Афғонистонро «советӣ» намоем. Чунин фактҳоро меовардем, ки ҳукумати Бачаи Сақо пурра аз деҳқонони бесаводу камсавод, аммо касоне, ки ниёзмандии аҳолиро медонистанд, иборат буд. Бачаи Сақо баъд аз соҳиб шудан ба қудрат тамоми қарзҳо аз андози деҳқононро аз солҳои гузашта бекор кард, ба мусодираи заминҳои помешикони калон ва тақсим намудани он ба деҳқонон оғоз намуд, тамоми хизматчиёни баландрутбаи кӯҳнаро бо хизматчиёни баромадашон аз мардум иваз намуд. Барои ҳамин дар байни мардум обрӯи калон дошт» [1].

Георгий Агабеков, ба қавли ҳудаш дар мулоқот бо чонишини НКВД Қараханов кӯшиши зиёд намуд то исбот намояд, ки Бачаи Сақо ҷосуси англисҳо нест, ин Нодирхон аст, ки англисҳо ӯро ба Ҳиндустон иҷозати рафтани додаанд то муборизаро барои сарнагун намудани Бачаи Сақо оғоз намояд. Аммо яқбора Қараханов гуфт: Медонед бо Нодирхон кор кардан, назар ба Бачаи Сақо беҳтар аст. Зеро Бачаи Сақо аз рӯи миллат тоҷик аст ва табиатан дар Туркистон ҳамқабилаҳои худро дорад ва барои таҷовуз ба тарафи сарҳади мо кӯшиш хоҳад кард. Дар ҳоле ки Нодирхон афғонӣ тоза аст ва кӯшишҳои ӯ ба тарафи сарҳади Ҳиндустон равона хоҳанд шуд» [1].

Ҳамин тавр, ба қавли Г. Агабеков Бюрои Сиёсӣ далелҳои Комиссариати халқии қорҳои хориҷиро дуруст ҳисоб кард ва тасмим гирифт амир Амонуллоҳ - намоёнҳои помешикон ва хонҳоро ба муқобили бачаи обқаш», пролетар - Бачаи Сақо дастгирӣ намояд.

Бешубҳа, дар тасмимиҳои шуравиҳо сиёсат ва амалкардҳои Ҳабибуллоҳ низ таъсиргузор буданд. Ӯ ҳанӯз аз солҳои боғбонӣ бо Сайид Олимхон шинос шуда буд ва дар бораи тасарруфи Бухоро аз тарафи болшевикҳо қиссаҳо шунида буд. Ба зами ин баъди ба қудрат расидан бо роҳбари дастаи босмачиёни Тоҷикистон Иброҳимбек дар Қобул мулоқот намуда буд. Аз ҳама муҳимаш ин аст, ки чанд бор дар бораи озод намудани Бухорои Шариф аз ҷанги болшевикҳо изҳорот дода буд.

Ин буд, ки 15 апрели соли 1929 дастаи 2 ҳазор нафараи сарбозони сурх, зери фармондеҳии собиқ атташеи низомии Шуравӣ дар Қобул В. Примаков (бо номи мустақори афсари туркӣ Роғиббой) ва афғонҳои фирорӣ бо саркардагии сафири Афғонистон дар Маскав Ғулом Набиҳони Чархӣ ва дастгирии 6 ҳавопаймо аз ноҳияи Тирмиз дарёро тавассути қайқҳо гузашта, ба муқобили Афғонистон, бо мақсади сарнагун намудани ҳукумати Ҳабибуллоҳи Қалақонӣ ҳуҷум намуданд [10, 55]. Дастаи В. Примаков шаҳри Мазори Шариф ва Тошқурғонро зери назорати худ дароварда, ба тарафи Самангон ҳаракат намуд. Дар ҷангҳо бо муҷоҳиддини афғон ҳазорон нафар афғон кушта шуд. Ба қавли Халилуллоҳи Халилӣ, ки ҳудаш шохиди ин воқеаҳо будааст, «таҷовузгарон дар масири роҳи тангии Тошқурғон то Айбаку Работак Самангон ҳар киро, ки дар роҳ мидиданд, ҳадафи гулӯла қарор медоданд, ҳар ҷо ҷамъро мидиданд бо бордумони тайёра ва оташи тўп маҳв мекарданд. Аз тангии Тошқурғон то Айбак ва Работак бештар аз 4 ҳазор шаҳид ба ҳоку хун ғалтида ва садҳо маҷруҳ зинда-зинда аз ташнагӣ ҷон дода буданд» [10, 75-76]. Эҳтимол ин рақамҳо игроқомез бошанд. Ба ҳар сурат баъд аз хабарии ҳуҷуми русҳо «Амонуллоҳ нахост бо ин амали нангин ва шармовар тоҷу тахти рафтаашро боз гардонад ва оворагиро дар диёри бегона бар подшоҳӣ тарҷеҳ дод» [10, 82].

Ба қавли мутахассисон дар тасмимиҳои Амонуллоҳон суҳанони Маҳмуди Тарзӣ, ки зимни он ду мисраъ аз абёти Саъдии Шерозиро ёдовар шуда буд, бисёр асаргузор будааст:

Ҳаққо, ки бо укубати дӯзах баробар аст,
Рафтани ба поймарди ҳамсоя дар бихишт.

Баъд аз Афғонистонро тарк намудани Амонуллоҳон роҳбарияти Шуравӣ таҷовузи худро беғоида хонда, сарбозонашро аз Афғонистон хориҷ намуд.

Дар моҳи сентябри соли 1929, ҳангоме ки ҳукумати Қалақонӣ ба бухрони амиқ дучор шуда буд, ҳуҷуми кӯшунҳои даҳхазорнафарии Нодирхон оғоз шуд. 15 октябр ба қавли Мирғулом Муҳаммади Ғубор, «лашқари ҳашарӣ», иборат аз паштунҳои қавми вазирии он

тарафи «хати Дюранд» ҳукумати Ҳабибуллоҳхонро сарнагун намуданд. Калаконӣ ба тарафи Чорикор ва Ҷабалуссироч ақибнишинӣ кард. Нодирхон подшоҳи Афғонистон эълон шуд. Баъд аз ин Нодирхон аз тарси хучуми дубораи Ҳабибуллоҳ бо миёнчигарии рӯхонии соҳибнуфуз Ҳазрати Шӯр Бозор дар 7 варақи «Қуръон» хуша ва бародаронаш, Ҳошимхон, Шохмаҳмуд, Шохвалӣ савганди худро навиштанд, ки Калаконӣ ва тарафдоронашро мавриди авф қарор медиҳад ва аз онҳо даъват кард, ки ба Кобул биёянд.

Калаконию зудбодар бо дидани савганди Нодирхон дар китоби муқаддаси «Қуръон» бодар кард ва Қуръонро бӯсид, онро ба рӯйю чашм молида ва силоҳро аз камарбандаш кушоду ба замин гузошта, яқчо бо ёрони наздикаш ба дарбори Нодирхон омад. Бо мучарради расидан ба ҳузури Нодирхон муҳри подшоҳиро аз гардан гирифта назди Нодирхон гузошт ва гуфт: «Худоё ту гувоҳ бош, бо ҳама хатароте, ки аз чор тараф Афғонистонро таҳдид мекард, мани боғбонзодаи бесавод онро саломат ва бидуни каму кост ба ин Нодирхон таслим мекунам. Албатта иродаи Ту чунин рафта буд. Умедворам рӯзе салтанатро аз хонаводаи ӯ мегиранд онҳо низ ин амонатро бо ҳудуди комилаш, саломат ба фарзандони ватан месупоранд». Вқор ва матонати Ҳабибуллоҳ курсинишинони дарборро ба даҳшат андохта буд ва касе ҷуръати онро надошт, ки ба ӯ нигоҳ кунад. Ҳабибуллоҳ сипас рӯ ба тарафи Нодир кард ва гуфт: «Зинҳор аз ин вазироне, ки даври ту ҳалқа бастаанд, бале -бале меғуянд ихтироз кун. Амонуллоҳхонро фиреб доданд, маро фирефтанд, туро низ фиреб хоҳанд дод». Баъд рӯйшро ба сӯйи яке аз вазирони собиқ гардонд ва гуфт: «Магар чунин нест?» [5, 167]. Суханони вай чунон таъсир карда буданд, ки он вазир беихтиёр ба по хоста, дастҳоро ба сина ниҳода, сарашро ба расми таъзим фуруд оварда, тасдиқ кард: «Бале қурбон, чунин аст» [5, 167].

Ҳабибуллоҳхон ба Нодирхон хитоб карда гуфт: «Дар боби худам хоҳише надорам, аммо дар боби рафиқҳоям қассоб нахоҳӣ буд, ки бикӯшӣ, бозаргон нестӣ, ки бифурӯшӣ! Шояд ба монанди ҷавонмардон ба паймони худ вафо кунӣ?» Аммо Нодирхон на ҷавонмардӣ дошт ва на ба паймонаш вафо кард.

Баъд аз як ҳафтаи дар маҳбас будан Ҳабибуллоҳхон бо тамоми ёронаш тирборон шуданд ва ҷасадҳои онҳо дар майдон ба дор овехта шуда, чанд рӯз барои тарсонидани мардум он ҷо боқӣ монданд.

Ҳамин тавр, ба қавли Мирғулом Муҳаммади Ғубор, «лашқари ҳашарӣ», иборат аз паштунҳои қавми вазирӣ он тарафи «хатти Дюранд» ҳукумати Ҳабибуллоҳро сарнагун ва минтақаҳои тоҷикнишини шимоли Кобул ғорат ва мардуми он қатли ом шуданд. «Муҳаммад Гулхони Муманд, ки дар ихтиёраш қувваҳои 25 ҳазорнафарии ҳашарӣ ва як фирқаи (дивизия)-и аскарӣ муназзам дошт, – менависад Муҳаммад Ғубор, – дар Кописо ва Парвон даст ба чунон амалиёте зад, ки дар як кишвари фатҳшудаи хориҷӣ ҳам маҷоз нест» [3, 71]. Ба қавли профессори донишгоҳи Кобул Расул Раҳин, мумандиҳо ҳазорон асири тоҷики Кописо ва Парвонро, ки аз хонаҳояшон ҷамъ карда буданд ба номи «қавми шох Ҳабибуллоҳи Калаконӣ» ба зиндонҳои Кобул фиристода, дороиҳои онҳоро барои лашқариён мубоҳ эълон карданд. Гузашта аз ин, давлат барои ҳар сари буридаи тоҷик як ҳазор афғонӣ инъом эълон кард. Табиист, ки лашқариёни қавмӣ тоҷикро дигар асир намекарданд, зеро сари буридаи ӯ ғойаи зиёд меовард» [7].

Бешубҳа, Ҳабибуллоҳхони Калаконӣ ҷавонмарди далеру шучоъ, ватандӯсти воқеӣ, адолатпеша, ки аз умқи тӯдаҳо зухур карда буд, барои аввалин бор як инқилоби мардумиро роҳбарӣ кард ва низоми истибдодии қабиласолориро сарнагун сохт. Аммо, аз як тараф, хушбодари тоҷикӣ, аз тарафи дигар, таассуби қавмӣ паштунӣ, мудохилаи рӯйирости хориҷиён нагузоштанд, то аз самарайи ин инқилоб ба нафъи мардуми ранҷидаи ин кишвар истифода шавад. Ба қавли нависандаи афғонистонӣ Ҳақшинос «Ҳабибуллоҳ аввалин касе аст, ки пояҳои як инқилоби мардумиро дар Афғонистон таҳдидгузорӣ кард ва аввалин марде аст, ки низоми қабиласолориро дар Афғонистон сарқӯб намуд ва ҳар гоҳ дасти рус ва англис ҳар ду барои аз байн бурдани ӯ кор намекард, равони оддӣ ҳукумати ӯ саранҷом ба як ҳукумати корогоҳ ва мунаввар ва мардумӣ интиқол меёфт...» [11, 62].

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Агабеков, Георгий - Секретный террор Сталина. Исповедь резидента [Текст] / Георгий Агабеков // <http://profilib.com/chtenie/23789/georgiy-agabekov-sekretnyy-terror-stalina-isproved-rezidenta-63.php>.
2. Григорян В. Зухури Афғонистони навин [Матн] / В. Григорян. Тарчумаи Алӣ Оламӣ Кирмонӣ. Ҷ.1.– Техрон, 2009.
3. Ғубор, Мир Ғулом Муҳаммад. Афғонистон дар масири таърих. Ҷ.1-2 [Матн] / Мир Ғулом Муҳаммад Ғубор. – Кобул: Майванд, 2009.
4. Имом Ш. Нигоҳе ба таърихи тоҷикони Афғонистон дар нимаи дувуми қарни XIX ва қарни XX [Матн] / Шарофиддини Имом. – Душанбе, 2013.
5. Мучаддадӣ, Шоҳоҳ Сиддиқ. Амир Ҳабибулло-ходими динии Расуллулоҳ [Матн] / Шоҳоҳ Сиддиқ Мучаддадӣ. Бо тасҳеҳ ва изофот. – Кобул, 2002.
6. Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон [Матн] / Ҳақназар Назаров. – Душанбе: Дониш, 1998.
7. Раҳин, Расул. Ҳукумати ҳудудҳои Нодирхон ва қатли омми тоҷикон [манбаи электронӣ]. URL: <http://www.khovar.com>, 1392 (2013).
8. Соколов-Страхов К.И. Афғанистан (путевые очерки) [Текст] / К.И. Соколов-Страхов. – М., 1932.
9. Халилӣ Халиллулоҳ. Айёре аз Хуросон [Матн] / Халиллулоҳ Халилӣ. – Душанбе, 2020.
10. Халилӣ Халиллулоҳ. Таҷовузи рус бар Афғонистон ва ақсуламали Ҳабибуллоҳи Қалақонӣ дар баробари он [Матн] / Халиллулоҳ Халилӣ. – Пешовар, 1999.
11. Ҳақшинос Ҳ.Н. Дасоис ва ҷиноғти рус дар Афғонистон. Аз Амир Дӯстмуҳаммадхон то Бабрак [Матн] / Ҳ.Н. Ҳақшинос. - Техрон, 1984.

ҲАБИБУЛЛОҲИ ҚАЛАҚОНӢ: ОМИЛҲОИ РАСИДАН БА ПОДШОҲӢ ВА СУҚУТИ Ӯ

Мақола ба зиндагинома ва фаъолияти яке аз шахсиятҳои барҷаста ва ҳамзамон баҳсбарангези сеяки аввали асри 20 Афғонистон Ҳабибуллоҳи Қалақонӣ бахшида шудааст. Дар бораи Ҳабибуллоҳи Қалақонӣ назарҳои мухталиф ва зидду нақиз вучуд дорад.

Дар таърихнигории дарбории Афғонистон ва доираҳои сиёсии низомҳои пештара ӯро ба сифати як тоҷики роҳзан, бачаи сақо (обқаш), бесавод, ки подшоҳи ислохотгар Амонуллохонро сарнагун ва аввалин бор дар таърихи 180 солаи давлати Афғонистон низоми қабиласолориро сарнагун сохт, қаламдод мекарданд.

Дар мақола дар асоси омӯзиши адабиёти зиёд, ҷамъбасти назарҳои мухталиф, таҳлили фаъолияти Ҳабибуллоҳи Қалақонӣ, то давраи подшоҳӣ ва баъд аз он исбот шудааст, ки Ҳабибуллоҳи Қалақонӣ гарчанде ҳатту савод надошт, аммо як ҷавонмард буд, аз мактаби айёрӣ ва ҷавонмардӣ сабақ омӯхта буд, аз зулму истибдод, беадолатӣ, ришватситонӣ, судхӯрӣ нафрат дошт, ватанашро бо ҷону дил дӯст медошт ва бо вучуди тухмату бухтонҳо ба ҳеҷ як аз давлатҳои хориҷӣ вобаста набуд, аз таассуби қавмӣ ӯро буд ва қиёми деҳқонон бо раҳбарии ӯ омили қавмӣ надошт. Муҳаққиқини хориҷӣ ӯро бо номи Робин Ҳуд ва Пугачёви Афғонистон ёд мекунанд, зеро аз молу пулҳои аз сарватмандону қорвоҳои давлатӣ мусодирашударо ба мардуми эҳтиҷманд тақсим мекард.

Қалидвожаҳо: Афғонистон, Ҳабибуллоҳи Қалақонӣ, Бачаи Сақо, Амонуллохон, шимолӣ, айёр, қиём, ҷавонмардӣ, шӯриш, қавм, қabila

Маълумот дар бораи муаллиф: Искандаров Қосимшо - Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ, сарҳодими илмӣ. **Нишони:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе хieбони Рудакӣ 33.

Тел.: +992 904478989.

E-mail: ikas_53@inbox.ru

ХАБИБУЛА КАЛАКОНИ: ФАКТОРЫ ВОЗВЫШЕНИЯ НА ПРЕСТОЛ И ПАДЕНИЕ

Статья посвящена биографии и деятельности одного из ярких и неоднозначных деятелей Афганистана первой трети XX века Хабибуллы Калакони. Отмечается, что существуют разные и противоречивые мнения о Хабибулле Калакони. В афганской официальной историографии и политических кругах прежних режимов его называли как таджикским разбойником, сыном водоноса, неграмотным, впервые за 180 лет существования афганского государства, посегнувшим на афганский трон и свергнувшим царя-реформатора Аманулла-хана.

В статье, на основе изучения большого количества литературы, обобщения различных мнений, анализа деятельности Хабибуллы Калакони, до царствования и после него, доказывается, что хотя Хабибулла Калакони был неграмотным, он был справедливым, необычайно мужественным он презирал тиранию, несправедливость, взяточничество, ростовщичество, любил свою страну всем сердцем, и, несмотря на клевету, не зависел ни от какой чужой страны, у него не было этнические предрассудки, и восстание крестьян во главе с ним не имел этнический фактор. Зарубежные исследователи называют его Афганским Робин Гудом и Афганским Пугачевым, потому что он раздавал деньги, конфискованные у богатых людей и государственных караванов, среди нуждающихся.

Ключевые слова: Афганистан, Хабибулла Калакони, Аманулла-хан, Бачаи Сако, Аяр, восстание.

Сведения об авторах: Искандаров Косимшо - Институт изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ, главный научный сотрудник. **Адрес:** пр. Рудаки 33.

Тел. +992 904478989.

E-mail: ikas_53@inbox.ru

KHABIBULA KALAKANI: THE FACTORS OF ENHANCEMENT AND FALL

The article is devoted to the biography and activities of one of the brightest and most controversial figures of Afghanistan in the first third of the 20th century, Khabibulla Kalakoni. It is noted that there are different and conflicting opinions about Khabibulla Kalakoni. In Afghan official historiography and political circles of the former regimes, he was called a Tajik robber, the son of a water carrier, illiterate, for the first time in 180 years of the existence of the Afghan state, who seized the Afghan throne and overthrew the reformer king Amonullah Khan.

In the article, based on the study of a large amount of literature, generalization of various opinions, analysis of the activities of Khabibulla Kalakoni, before the reign and after it, it is proved that although Khabibulla Kalakoni was illiterate, he was fair, unusually courageous, he despised tyranny, injustice, bribery, usury, he loved his country with all his heart, and, despite the slander, did not depend on any foreign country, he did not have ethnic prejudices, and the uprising of the peasants led by him did not have an enic factor. Foreign researchers call him the Afghan Robin Hood and the Afghan Pugachev, because he distributed money confiscated from rich people and state caravans among the needy.

Key words: Afghanistan, Khabibullah Kalakoni, Amanullah Khan, Bachai Sako, Ayar, uprising.

About the authors: Qosimsho Iskandarov - Institute of Asian and European Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, **Address:** Rudaki avenue 33.,

Tel.: +992 904478989.

E-mail: ikas_53@inbox.ru

ОБ ҲАМЧУН ОМИЛИ БУҲРОН ДАР ТАЪРИХИ МУНОСИБАТҲОИ АФҒОНИСТОН ВА ЭРОН

Давлатов Р.¹

Масъалаи истифода аз ҳавзаи обҳои муштарак ё рӯдхонаҳои фаромарзии Афғонистон ва Эрон аз охири садаи XIX ба ин тараф ҳамеша сабаби ихтилофи ҷиддӣ миёни ду кишвар мебошад. Масъалаи мазкур барои он мушкилтар шудааст, ки ҳукуматҳои Афғонистон ба манбаҳои обии ҳавзаҳои мазкур ҳамчун манбаи гидрокарбонӣ таваҷҷуҳ менамоянд. Аз назари давлатдорони Афғонистон ва қонунгузориҳои ин кишвар [2] об ба ҳукми манобеи дигари энергетикӣ табиӣ мисли нафту газ маҳсуб шуда, аз омил мазкур меҳоханд суди иқтисодӣ ва сиёсӣ ба даст оваранд. Эрон дар навбати худ омода нест, ки даъвои соҳиби об будани Афғонистон ва додани имтиёз ба ин кишварро бипазирад. Дар гузашта давлати шохии Эрон чанд дафъа ба ҳукумати шохии Афғонистон имтиёз дода буд, то оби бештар дарёфт кунад. Аз ҷумла, соли 1974 давлати Эрон ҳудуди 2 млрд. доллар кӯмаки молӣ барои барномаҳои иқтисодӣ, аз ҷумла сохтани роҳи оҳан ва неругоҳҳои обии Афғонистон ихтисос дод, то ин кишвар дар истифода аз оби ҳавзаи рӯдхонаҳои фаромарзии Ҳилманд ва Ҳарирӯд мушкилӣ эҷод накунад [3]. Ҳамин муносибат дар замони ҳукуматҳои баъдии Афғонистон, ҳукуматҳои чапи коммунистӣ, муҷоҳиддин, толибон ва ҳукуматҳои либерал-исломистии баъди соли 2001 ҳоким буда ва ҳаст. Мушкили асосӣ дар заминаи ҳалли масъалаи об миёни ду кишвар аз ҳамин дидгоҳҳо маншаъ мегирад.

Бидуни шинохти дақиқи таърихи ташаккули марзҳои миёни ду кишвар – Эрон ва Афғонистон, омӯзиши таърихи муоҳидаи Гандумак (1878) ва қарордоди таҳти Ҳимояи Британиаи Кабир қарор гирифтани Афғонистон (1879) моҳияти қарордодҳои обӣ ва муқаррароти онҳоро ба дурустӣ дарк намудан имкон надорад.

Баъди таҳти Ҳимояи Британиа қарор гирифтани Афғонистон, афсарони низомии англис амалан сиёсати хориҷии ин кишварро муайян мекарданд. Яке аз ҳадафҳои асосии ин афсарон ҳалли мушкили марзӣ ва обии миёни Афғонистон бо Эрон буд. Мақомдорони баланддараҷаи низомии бритониёӣ Голд Смит ва Мак Моун доварии баҳси рӯдхонаҳои марзиро дар соли 1895-1896 ба уҳда доштанд. Соли 1896 миёни Эрон ва Афғонистон тафохумнома бо миёнҷигарии ду афсари англис ба имзо расид, ки аз се як ҳиссаи оби Ҳилманд ва ҳавзи Ҳомун ҳақобаи Эрон ва ду ҳиссаи он ҳақобаи Афғонистон доништа шуданд. Аммо бо имзои ин муоҳида масъалаи мушкили истифодаи об миёни ду кишвар поён наёфт ва баҳси тарафҳо идома дошт [4].

Дар соли 1917 Эрон ва Афғонистон дар заминаи истифода аз обҳои минтақа тафохумномаи навро имзо намуданд, ки бар асоси он бояд музокира бар сари тақсими об байни ду кишвар оғоз шуда, ҳақоба барои тарафҳо дубора таъин мешуд. Ин музокирот солҳои зиёд тӯл кашид, вале натиҷа надод. Ҷонибҳо ба хоҳири ҷилавгирӣ аз густариши ихтилофот дар соли 1937 протоколи муваққатиро дар мавриди истифода аз ҳавзаи оби Ҳилманд имзо карданд. Бар асоси ин санад оби Ҳилманд дар обанбори Камолхон ба сурати баробар (50% саҳми Афғонистон ва 50% саҳми Эрон) тақсим шуд [5].

Давлати Афғонистон уҳдадор шуд, ки аз обанбори Камолхон изофа бар нахру каналҳое, ки то имзои санад мавҷуд буданд, барои ноҳияҳои атроф канали иловагӣ намеканад. Афғонистон ба рағми имзои ин санад чандин нахру канал дар минтақа бунёд намуд. Ба назари мақомоти эронӣ қандани каналҳои Қаро ва Сироч аз ҷониби Афғонистон боиси камобӣ дар минтақаи Систони Эрон шудааст. Эрон ин иқдоми Афғонистонро дағалона вайрон намудани қарордодҳои солҳои 1896 ва 1937 эълон намуд ва талош кард, ки музокироти навро барои таъини ҳақоба оғоз кунад, вале ба натиҷа нарасид [6].

Ҳукумати Эрон дар замони Паҳлавӣ барои ҳалли масъалаи мазкур талоши зиёд ба харҷ

1. Давлатов Раҳматқарим – номзади илмҳои таърих, директори Маркази мероси хаттии АМИТ.

дод. Эрон ба ин назар буд, ки қарордоди бо миёнчигарии Британия ҳосилшуда на боиси ҳалли мушкилот, балки боиси эҷоди мушкилоти бештар шудааст ва ҳайати Афғонистон зимни сафари худ ба Техрон дар соли 1937 хостори таҳия ва имзои муоҳидаи нав шуд.

Соли 1939 сафири Эрон дар Кобул Боқир Қосимӣ бо ҳукумати Афғонистон муоҳидаи навро дар заминаи истифода аз оби Ҳилманд имзо намуд. Афғонистон бори дигар бар асоси банди дувуми ин санад уҳдадор шуд, ки наҳри дигаре аз обанбори Камолхон барои обёрии заминҳои минтақаҳои атроф нахоҳад кашид [7]. Ин тафохумнома бар асоси меъёрҳои пазируфташудаи ҳукуки байналмилалӣ истифода аз оби ҳавзаи муштаракро танзим мекард. Амалӣ шудани он амалан ба иродаи ҳукумати Афғонистон, ки кишвари болооб маҳсуб мешавад, вобастагӣ дошт. Аммо давлати Афғонистон ин мувофиқатномаро тасвиб (ратификасия) накард ва хостори замонати Эрон барои пазируфтани ҳаққи Кобул дар истифода аз обанбори Камолхон шуд. Мақомоти Кобул мехостанд, ки Эрон ҳаққи моликияти ҳукумати Кобул ба сарбанди Камолхонро эътироф ва дар як ёддошти ҷудогона эълон намояд. Бар асоси он ба Афғонистон бояд ҳаққи сохтани иншооти обӣ, истифодаи озодона ва ҳатто хориҷ шудан аз муоҳида дода мешуд. Сарфи назар кардани Эрон аз эътирофи чунин ҳақ ба Афғонистон ва имзо накардани ёддошти иловагӣ боис шуд, ки иҷрои тафохумнома солҳо ба таъхир биафтад.

Дар пайи хушксолии соли 1954 ва кам шудани оби Ҳилманд ба соҳаи кишоварзӣ дар минтақаҳои шарқии Эрон зарари зиёд ворид шуд ва ин беобӣ боиси муҳочирати сокинони манотиқи Систон гардид. Эрон масъалаи танзими об дар миёни ду кишварро бори аввал барои баррасӣ ба Шурои амнияти СММ пешниҳод намуд. Аммо намояндаи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мақомоти Эронро қонеъ кард, ки пешниҳоди худро аз рӯзномаи Шурои амнияти СММ бозпас бигирад. Бо миёнчигарии ИМА Комиссияи бетараф барои ҳалли масъала ташкил дода шуд. Комиссия аз се коршиноси амрикоӣ, канадагӣ, чилигӣ ва инчунин ҳайатҳои ду кишвар иборат буд. Ин ҳайат бо номи “Комиссияи делтаи Ҳилманд” маъруф гашт. Дар тарҳи омоданамудаи ин Комиссия ҳаққи оби ошомиданӣ барои Эрон мавриди пазириш қарор гирифт, вале барои кишоварзӣ аз сӯи комиссия 22 метри мукааб об дар сония пешниҳод шуд, ки ҳайати давлати Эронро қонеъ насохт [8].

Дар натиҷа музокироти ду ҷониб то соли 1957 давом кард, аз ҷониби Комиссия барои Эрон 26 метри мукааб об дар сония пешниҳод шуд, аммо ҳайати Афғонистон ба он муҳолифат кард, ҳарчанд ин аз меъёри таъиннамудаи Тафохумномаи соли 1896 (аз се як ҳиссаи об) камтар буд.

Эрон бо дастгирии ИМА соли 1957 Комиссияи махсус барои расонидани кӯмакҳои иқтисодӣ ба Афғонистон таъсис дод. Ба дунболи он подшоҳи Афғонистон Муҳаммад Зоҳиршоҳ ҷиҳати чанд метри мукааб зиёд намудани ҳаҷми об барои Эрон ризоият дод ва музокираи ҳайатҳо идома пайдо намуд. Солҳои 1960, 1967 ва 1971 Комиссияи бетараф ҷаласаҳои худро бо ҳайатҳои ду кишвар борҳо баргузор намуд, аммо ба далели он ки Афғонистон иқдом ба сохтани ду сарбанд дар минтақаи Ҷаҳонсур намуда буд, ин музокирот бенатиҷа анҷом ёфт. Мутобиқи маълумоти сарчашмаҳо дар соли 1971 чараёни оби Ҳилманд ба сӯи Эрон ба муддати 22 рӯз комилан қатъ гардид, ки боиси муҳочирати сокинон ва нобудии олами набототи минтақа гардид. Вазъияти пешомада ҷонибҳоро барои ҳарчи тезтар ба натиҷа расидан водор намуд. Дар натиҷаи музокироти тӯлонӣ ва кори Комиссияи бетараф, ки 19 сол идома ёфт, ниҳоят 13 март соли 1973 байни Афғонистон ва Эрон “Муоҳидаи тақсими оби Ҳилманд”, ки иборат аз як қарордод, як аҳднома ва ду протоколи иловагӣ мебошад, ба имзо расид. Ин қарордодро аз ҷониби Афғонистон Муҳаммад Мусо Шафиқ, садри аъзам ва аз ҷониби Эрон Амир Аббоси Ҳувайдо-нахуствазир имзо гузоштанд [9].

Баъди имзои Муоҳида Эрон дар соли 1973 ду миллиард доллар тавассути Комиссияи махсуси расонидани кӯмаки молӣ ба Афғонистон, ки ҳанӯз дар соли 1954 таъсис карда буд, барои лоиҳаҳои тараққиёт дар Афғонистон ҷудо намуд. Аммо ин маблағ амалан бар ивази 4 метри мукааб обе буд, ки дар ҳар сония ба ҳаққи Эрон изофа шуд. Эрон ба асоси ин созиш ҳаққи дарёфти 26 метри мукааб обро аз рӯди Ҳилманд дар ҳар сония пайдо кард. Аммо

бо вучуди пардохти як қисми ин маблағ аз сӯи Эрон ин тавофуқнома то поёни ҳукмронии Муҳаммад Зоҳиршоҳ ба ҳукми қонун ва иҷро надаромад. Пас аз сарнагун гаштани М. Зоҳиршоҳ ва ба сари қудрат омадани Муҳаммад Довудхон соли 1976 Ҳукумати Афғонистон ин муоҳидаи тақсими оби Ҳилмандро тасвиб намуда, ба иҷро гузошт [10].

Миёни Эрон ва Афғонистон дар соли 1976 дар мавриди иҷрои лоиҳаҳои муштарак, сохтани обанборҳои нав дар маҷрои рӯдхонаи Ҳилманд ба манзури истифодаи муштарак аз оби ин сарбандҳо мувофиқа ҳосил шуд [11], аммо таҳаввулотӣ сиёсии соли 1978 дар Афғонистон (1978) ва пирӯзии Инқилоби исломӣ дар Эрон (1979) иҷрои ин нақшахоро мутаваккиф намуд.

Бо оғози ҷанги дохилӣ дар Афғонистон аз соли 1979 гарҷанде масъалаи истифода аз оби ҳавзаҳои муштарак ҳамчунон мушкил эҷод мекард, аммо мавриди музокира ва бозбинии ҷонибҳо қарор нагирифт. Вазъияти сиёсӣ ва низомии дохилӣ дар Афғонистон ин имконро аз ҳукуматҳои Афғонистон гирифта буд.

Масъалаи истифодаи оби ҳавзаи Ҳилманд гарчи даҳсолаҳо мавриди баҳс ва муноқишаи ду кишвар буд, аммо соли 1998 баҳонае барои оғоз шудани гуфтугӯҳо миёни Эрон ва ҳукумати “Толибон” гардид. “Толибон”, ки рӯйи ошӣ ва ҳамкорӣ ба Эрон нишон наметод, дар ибтидои ҳукмронии худ дар Афғонистон (1996-2001) аввалин бор ҷараёни оби дарёи Ҳилмандро тавассути бастанӣ сарбандҳои “Қаҷакӣ”, “Арғандоб” ва тағйир додани маҷрои дарё интиқоли обро ба Эрон маҳдуд кард. Хатари хушксолӣ сол аз сол хеле шадид шуда, дар соли 2000 ҷараёни оби Ҳилманд ба Систони Эрон комилан қатъ шуд. Дар матбуоти Эрон ва байналмилалӣ хабарҳо роҷеъ ба ин ки гӯё “Толибон” маҷрои Ҳилмандро барои обёрии киштзорҳои кўкнор тағйир додаанд, зиёд паҳн шуд. Вилоятҳои шарқии Систону Балучистон ва Хуросони Эрон дар он сол дучори мушкили беобӣ ва экологӣ шуданд, бархе мақомоти ҶИЭ таҳдид намуданд, ки тавассути неруҳои ҳавой сарбандҳои дарёи Ҳилманд, хусусан сарбандҳои “Қаҷакӣ” ва “Арғандоб”-ро бомбаборон хоҳанд кард [12]. Ҳамин тариқ, ҳавопаймоҳои низомии ҶИЭ дар масири дарёи Ҳилманд чанд рӯз ба парвоз даромаданд.

Вазъияти пешомада ҶИЭ-ро барои музокира бо мақомоти “Толибон” дар мавриди тақсими об ва фистодани як ҳайат барои боздид аз сарбанди “Қаҷакӣ” водор намуд. Толибон дар аввал ҳар гуна пешниҳоди музокираро рад намуданд. Ба маълумоти Ваҳиди Мужда, вақте ин масъала дар ҷаласаи Шурои вазирони ҳукумати (номниҳоди) “Толибон” матраҳ шуд, ҳеҷ яке аз аъзои ҳукумат аз мавҷудияти қарордодҳои тақсими об миёни Эрон ва Афғонистон хабар надошт. Ҳатто вазирӣ ҳаҷ ва авқофи “Толибон” дар ҷаласа таъкид мекунад, ки ба далели он ки эронӣ масҷиди Шайх Файёзо дар Машҳад вайрон кардаанд, ба онҳо аслан иҷозаи истифода аз оби Ҳилманд дода нашавад. Бо талоши масъули қорҳои хориҷии “Толибон” Аҳмад Вакил Мутаваккил, ҳайати Эрон бо роҳбарии Ғуломризо Баҳронӣ, сардори ситоди масъалаҳои Афғонистон дар Вазорати қорҳои хориҷии Эрон ба Афғонистон омад. Ин аввалин ҳайати ҳукумати ҶИЭ буд, ки аз замони ба қудрат расидани “Толибон” ба Афғонистон омада буд. Ҳайати мазкур аз ҳавзаи оби Ҳилманд, аз ҷумла аз обанборҳои “Қаҷакӣ”, “Даҳла” ва “Дарованд” боздид ва бо мақомоти расмӣ “Толибон” мулоқот намуд. Тарафи “Толибон” бо роҳбаладӣ намудани ин ҳайати ба манотиқи аз хушксолӣ осебдида, талош намуданд исбот кунанд, ки нарафтани оби дарёи Ҳилманд то вилоятҳои Эрон натиҷаи хушксолӣ, беборишӣ ва тағйири иқлим аст, на пайомади бастанӣ пеши маҷрои об ва ё ба тарафи киштзорҳои кўкнор сарозер намудани маҷрои ҷараёни он.

Дар натиҷаи мулоқоти ҳайати ҶИЭ бо мақомоти “Толибон” зимни ин сафар дар мавриди таъйини ҳақоба барои ду кишвар ягон санад ба имзо нарасид. Зеро ҶИЭ ҳукумати гурӯҳи “Толибон”-ро ба расмӣ намешинохт ва имзои қарордод бо ҳукумати эътирофнашудаи ин гурӯҳ дар Кобул дар амал эътироф намудани он ба унвони як ҳокимияти қонунӣ мебуд. Аз ин хотир ҷониби Эрон пешниҳод намуд, ки санад дар мавриди истифодаи об ва ҳамкорӣ марзӣ байни вилояти Систон ва Балучистони Эрон ва вилояти Нимрӯзи Афғонистон, ки ҳаммарз мебошанд, имзо шавад. Толибон ин пешниҳодро рад намуданд.

Хайати ҚИЭ дар хулосаи сафари кории худ ба Афғонистон тайид намуд, ки чараёни об дар рӯдхонаи Ҳилманд 42,8 метри мукааб дар сония мебошад ва сарбанди “Қачакӣ” дорои 1 млрд. метри мукааб захираи об мебошад. Ба ин далелҳо 14 сентябри соли 2001 намояндаи доимии ҚИЭ дар СММ дар номае ба унвони Дабири кулли ин созмон аз амалкарди ҳукумати гурӯҳи “Толибон” шикоят намуда, таъкид доштааст, ки ин гурӯҳ бо бастани дарғоти садди “Қачакӣ” чараёни оби Ҳилманд ба Эронро қатъ намудааст [13].

Дар тамоми давраи ҳукмронии “Толибон” агарчи чандин бор баҳси об, биёбоншавӣ, тағйири иқлим бар асари беобӣ, хушк шудани ҳавзи Ҳомун боиси муноқишаҳои лафзӣ шуд ва як хайати расмӣ ҚИЭ ба манзури музокира дар ин масъала аз Кобул, Ҳирот, Қандаҳор ва Нимрӯз дидор намуд, аммо ҳеҷ тавофуқе дар ин замина ҳосил нашуд. Масъалаи об ва танзими истифодаи ҳавзаҳои муштараки обии ду кишвар ҳамчун пешзаминае барои гуфтугӯҳои ҚИЭ бо гурӯҳи “Толибон” дар заминаҳои сиёсӣ истифода шуд. Вале мушкили об дар ин давра (1996-2001) барои ҳукуматҳои баъдӣ ба мерос гузошта шуд.

Мак Моун, полковники бритониёӣ дар як ёддошти худ аз 25 сентябри соли 1904 навиштааст, ки мушкили аслии дар масъалаи тақсими об аз он ҷо оғоз мешуд, ки роҳбарони Афғонистон таҳти ҳимояти Бритониё рӯдхонаи Ҳилмандро як рӯдхонаи дохилӣ ва ҳар гуна истифода аз оби онро «ҳаққи инҳисорӣ ва истисноӣ»-и худ донистанд. Дар ҳоле ки мутобиқи меъёрҳои байналмилалӣ Ҳилманд як дарёи фаромарзӣ махсуб мешуд [14].

Ба маълумоти Атовулло Абдӣ, муҳаққиқи эронӣ ҷониби Афғонистон ҳамеша аз вазъият ба хубӣ истифода карда ва бисёр кам ба қарордодҳое, ки вазъияти босубот ва мутмаинро дар ин масъала ба вуҷуд биёварад, пойбандӣ нишон додаанд [15].

Мақомоти Эрон даъво доранд, ки сиёсатҳои обии Афғонистон дар охири асри XX ва аввали асри XXI барои кишоварзӣ дар шарқи ин кишвар, хусусан дар вилояти Систон ва Балучистон натиҷаи фоҷиаангез ба бор овардааст. Бино ба маълумоти манобеи эронӣ бар асари хушксолӣ ва беобӣ қисме аз мардуми Систон ва Балучистон маҳалли будубош ва деҳаҳои худро гузошта, ба минтақаҳои Гулистон, Хуросон ва Машҳад муҳоҷират намудаанд [16]. Ҳолӣ шудани деҳаҳо ва маҳаллаҳои маскунии марзӣ аз сокинон дар навбати худ мушкилоти амниятиро ҳам дар пай дорад. Ин кор муҳофизати марзҳои Эронро мушкил мекунад. Ҳолӣ шудани ҳар деҳаи сарҳадӣ масрафи таъмин намудани беҳатарии марзҳо ва нигоҳдории нерӯҳои мусаллаҳ дар минтақаҳои беодамро афзоиш медиҳад. Аз ҷониби диғар, муҳоҷирати сокинони минтақаҳои дучори камобӣ ва биёбоншуда ба вилоятҳои атроф, масъалаи афзоиши аҳоли, мушкили ҷои кор ва мушкили таъмини аҳоли ба манзили истикоматиро пеш овардааст.

Муҳаққиқони эронӣ ба ин боваранд, ки идомаи сиёсати обии Афғонистон дар ҳавзаҳои Ҳилманд, Ҳарирӯд ва Ҳомун боиси биёбоншавии заминҳо, барҳам хӯрдани экосистемаи минтақа, аз байн рафтани имконияти ҳаёт барои инсон, олами наботот ва ҳайвонот дар қисмати шарқии Эрон гашта, бухрони бекорӣ, муҳоҷират, афзоиши хокборишҳо, бесарусомонии сокинонро ба вуҷуд овардааст. Хатари муноқиша ва ҷанг бар сари масъалаи об дар низ оянда боқӣ хоҳад монд.

Бо сарнагун гардидани “Толибон” ва таъсиси Идораи муваққат дар соли 2001 шароит ва имкони музокирот барои ҳалли бухрони обӣ дар заминаи паймонҳои байналмилалӣ миёни ду кишвар фароҳам шуд. Моҳи марти соли 2002 дар чараёни сафари Ҳ. Карзай ба Техрон ва мулоқоташ бо С.М. Хотамӣ ду ҷониб “Санади ҳамкорӣ”-ро имзо намуданд, ки дар банди 13-уми он ба иҷрои Муоҳидаи соли 1973 дар мавриди тақсими оби Ҳилманд миёни ду кишвар таъкид шудааст [17].

Аз ин назар, ҚИЭ ба сохтани сарбандҳои нав дар ҳавзаҳои дарёҳои Ҳилманд, Ҳарирӯд ва Ҳомун ҷиддан муҳолифат мекунад. Далели муҳолифати Эрон ба сохтани обанбори “Салмо” дар ҳавзаҳои оби Ҳарирӯд ва тақмили нерӯҳои “Аргандоб” дар дарёи Ҳилманд эҳтимоли биёбон шудани заминҳои бештар дар вилояти Хуросон ва Систону Балучистони Эрон аст. ҚИЭ бовар дорад, ки ин иқдом хатари зиёди иқтисодӣ, иҷтимоӣ, экологӣ ва амниятӣ хоҳад дошт [18].

Афғонистон баъди он ба сохтани сарбанди “Салмо”-дубора оғоз намуд, ки Эрон ҳамроҳ бо Ҷумҳурии Туркменистон сарбанди “Дӯстӣ”-ро дар шимоли вилояти Хуросон дар дарёи Ҳарирӯд ба анҷом расониданд. Эрон дар соли 1993 ба сохтани ин сарбанд оғоз намуд. Ин иқдоми ҶИЭ боиси воқуниши Давлати Исломии Афғонистон шуда буд. Мавриди нигарони ДИА дар номаи эътирозии Ҳомид Карзай, муовини вазири корҳои хориҷии ДИА (1992-1995) ба унвони вазорони корҳои хориҷии Эрон ва Туркменистон баён шудааст. Дар ин нома аз ҷумла таъкид шудааст, ки “эхдоси ин садд метавонад дар оянда ба далели камбудии об муъчиби сӯи тафохумот шавад. Зеро Афғонистон мусаммам аст эхдоси банди обгардони “Салмо”-ро, ки ба далели ҷангҳо мутаваккиф шуда буд, аз сар бигирад” [19].

Афғонистон дар соли 2005 бо сармоягузории Ҷумҳурии Ҳиндустон сохтмони неругоҳи барқи обии “Салмо” дар дарёи Ҳарирӯдро, ки 40 сол хобида буд, аз сар гирифт ва соли 2017 он ба истифода дода шуд.

Оби дарёи Ҳарирӯд аз марзи ду кишвар убур карда, ба вилояти Хуросони шимолии Эрон мерасад. Эрон нигарон аст, ки бо сохтани сарбандҳои бештар дар ҳавзаи Ҳарирӯд вилояти Хуросони Эрон низ ба сарнавишти беобии вилояти Систон ва Балучистон мувоҷеҳ хоҳад шуд.

Дар мавриди истифода ва танзими оби ҳавзаи Ҳарирӯд миёни Афғонистон ва Эрон ба фарқ аз масъалаи ҳавзаи Ҳилманд ҳеҷ тафохумномае вучуд надорад. Талошҳои Эрон барои музокира дар ин маврид ва расидан ба як тавофуқ то кунун ба натиҷа нарасидаанд. Ҷониби Афғонистон ба ҳар баҳонае оғози музокира дар мавриди танзими истифодаи муштарак аз оби ин ҳавзаро ба таъхир андохтааст.

Коршиносон ва муҳаққиқони эронӣ ба мақсади беҳбуд бахшидан ба робитаҳои байнидавлатии ду кишвар барои ҳалли мушкили обҳои фаромарзӣ пешниҳодҳои мухталифро ба давлати ҶИЭ ироа намудаанд. Аз ҷумла, фишори сиёсӣ ба давлати Афғонистон, ба кор бурдани қувваи мусаллаҳ ва истифода аз омили муҳоҷирони афғон дар Эрон аз ҷумлаи ин пешниҳодҳо мебошад, ки ҳамеша матраҳ мешавад [20].

Масъалаи истифода аз оби ҳавзаҳои муштаракӣ Эрон ва Афғонистон яке аз масъалаҳои мавриди гуфтугӯ ва баҳси ду ҷониб дар тамоми давраи муосир мебошад. Хусусан ҷониби ҶИЭ ҳамеша кӯшиш мекунад, ки баҳси обро дар рӯзномаи музокирот ва мулоқотҳои байнидавлатӣ ҷой диҳад.

Ф. Моликӣ, сафири ҶИЭ дар Афғонистон (2008-2013) таъкид мекунад, ки “мавзуи оби Ҳилманд аз масоили бисёр муҳимме буд, ки баробари вуруд ба Кобул дар дастури кори Сафорат қарор гирифт” [21]. Ф. Моликӣ масъалаи обро дар муносибатҳои Эрон ва Афғонистон бисёр ҳассос ва мушкилзо тавсиф мекунад ва як далели ҳассосияти онро мудохилаи хориҷӣ дар ин масъала медонад. Сафири ҶИЭ бо ёдоварӣ аз мулоқотҳояш бо мақомоти Афғонистон матраҳ шудани масъалаи фуруши оби Ҳилманд ба Эронро тазақкур медиҳад ва бо таъя ба маълумоти Ҳ. Карзай инро таҳрики амрикоӣ ба манзури ҳароб сохтани муносибатҳои Эрон ва Афғонистон меномад. Аммо ба сурати расмӣ масъалаи хариду фуруши об то кунун дар сатҳи музокироти расмӣ матраҳ нашудааст. Бо вучуди он ки ин масъала дар зехни бисёре аз мақомоти расмӣ Афғонистон ҷой гирифтааст. Ф. Моликӣ ёдовар мешавад, аввалин дастуреро, ки бояд иҷро мекард, фаъол намудани кори “Комиссарони об”-и ду кишвар буд, ки иҷрои Муоҳидаи соли 1973-ро назорат мекарданд, вале дар замонҳои ҳукумати муҳоҳиддин ва баъдан дар замони “Толибон” аз фаъолият боз монда буданд.

ҶИЭ талош дорад, ки шароити Муоҳидаи соли 1973-ро ба манфиати худ тағйир диҳад. Зеро миқдори обе, ки барои минтақаҳои ин кишвар пешбинӣ шудааст, барои пешбурди корҳои кишоварзӣ ва умуман ҷараёни табиӣ ҳаёти инсон, наботот ва ҳайвонот кофӣ намебошад. ҶИЭ аз ҳар фурсат барои аз сар гирифтани музокира барои омода намудани қарордоди нави тақсими об истифода кардааст.

Д.Р. Спанто менависад, ки “дар нахустин сафари ман ба Эрон М. Муттақӣ, вазири корҳои хориҷии ҶИЭ дар ибтидои суҳбат аз ман хост, ки бо эҷоди як комиссияи муштарак барои баҳс рӯи ҳақобаи Эрон дар Афғонистон мувофиқат кунам” [22]. Р.Д. Спанто бо пеш

овардани ин далел, ки Афғонистон дар мавриди масоили ҳуқуқии рӯдхонаи Ҳарирӯд ва миқдори обе, ки аз он ба кишварҳои Эрон ва Туркменистон меравад, ҳеҷ таҳқиқи илмие анҷом наодааст, ба ташкили комиссияи муштарак байнидавлатӣ мувофиқат намекунад. Вазири корҳои хориҷии Афғонистон хостори берун кардани ин масъала аз рӯзномаи мулоқотҳои дучониба шуд, ки боиси нороҳатӣ ва ҳатто ҳашми ҳайати Эрон қарор гирифт ва ба гуфтаи Р.Д. Спанто ба ин далел мулоқоти ӯ бо президенти Эрон М. Аҳмадинажод дар фазои сарде баргузор гашт.

Ба назари Р.Д. Спанто масъалае, ки монеи ҳамкории самарабахш дар муносибатҳои Эрон ва Афғонистон мешавад, бидуни шак, масъалаи об буда ва ҳаст. Ҷониби Афғонистон даъво дорад, ки Эрон ва Туркменистон зимни сохтани сарбанди “Дӯсти” дар дарёи Ҳарирӯд ҳаққи болооб будани Афғонистонро ба назар нагирифтанд.

М. Буруҷердӣ, раиси Комиссияи корҳои байналмилалӣ порлумони ЧИЭ дар мулоқоти аъзои Шурои амнияти миллии Эрон ва бо ҳайати расмӣ Афғонистон дар Техрон бо ишора ба дарёи Ҳарирӯд таъкид кард, ки “Раиси ҷумҳури Миср дар бораи барномаи Судон барои сохтани банди обгардон ба рӯи дарёи Нил гуфта буд, ки мо ин бандро бомбаборон мекунем” [23]. Ин суханон таҳдиди ошкор ба Афғонистон барои сарфи назар кардан аз сохтани банди “Салмо” дар соли 2008 буд. Аз ҷониби дигар, ин гуна изтиробӣ мақомоти Эрон ҷиддияти амиқи масъалаи об дар муносибатҳои байнидавлатиро ба намоиш мегузорад. Эҳтимоли бештар осебпазир шудани муносибатҳои дучониба ба далели авҷ гирифтани баҳси об аз имкон дур нест.

Ба тасдиқи Ф.Ҳ. Моликӣ меҳвари аслии сафари М. Аҳмадинажод ба Кобул ва гуфтугӯҳои ӯ бо Президент Ҳ. Карзайро дар 26 апрели соли 2010 масъалаи танзими оби Ҳилманд, бахусус расонидани об ба Систону Балучистон ва ҷилавгирӣ аз эҳтимоли хушкдани ҳавзи Ҳомун буд. Зеро дар он сол хушксолӣ минтақаро таҳдид мекард ва агар маҷрои дарёи Ҳилманд дар моҳҳои охири баҳор ва аввали тобистон ба сӯи Систон ва Балучистон маҳдуд мешуд, имкони аз байн рафтани олами наботот ва ҳайвоноти атрофи ҳавзи Ҳомун вучуд дошт. М. Аҳмадинажод аз Ҳ. Карзай дар ин мулоқот хостори оғози музокироти танзими об ва мусоидат ба начоти Ҳомунро мекунад. Ҳ. Карзай бе об намондани Ҳомунро ваъда дод, вале тавофуқ дар мавриди оғози музокирот дар масъалаи об ҳосил намешавад. Ҳ. Карзай ба М. Аҳмадинажод дар поёни ин мулоқот ёдовар шуд, ки “ҳайатҳои эронӣ, ки бо Кобул меоянд, ҳар мавзӯе, ки дар дастури кори онҳо бошад, аввал аз баҳси Ҳилманд оғоз мекунанд, агар мавзӯи ҳузури Амрико ва НАТО ҳам бошад, охираш боз бо оби Ҳилманд тамом мекунанд, мо бо оқои сафир Моликӣ ҳам ҳамеша ин мавзӯро баҳс мекунем” [24]. Ҳ. Карзай дар ин мулоқот ваъда дод, ки агар Афғонистон як қатра оби охиринаш боқӣ бимонад, онро бо Эрон тақсим хоҳад кард.

Соли 2007 ҳукумати Афғонистон барномаи миллии “Стратегияи захираҳои обӣ”-ро қабул намуд, ки дар он ба зарурати ҳамкории минтақавӣ дар масъалаи танзим ва истифодаи обҳои фаромарзӣ таъкид мешавад [25]. Стратегияи мазкур ҳамкорӣ бо кишварҳои ҳамсоя дар заминаи баҳрабардорӣ аз манбаҳои обӣ бидуни расонидани зарар ба экосистемаи минтақавӣ, таъмини баробарҳуқуқӣ дар истифодаи захираҳои обиро пешбинӣ мекунад. Бар асоси усулҳои муайяннамудаи стратегияи миллии дар соли 2009 Маҷлиси намояндагони Афғонистон “Қонуни об”-ро қабул намуд [26]. Стратегияи миллии истифодаи захираҳои обӣ тадриҷан ба шакли идораи ҳамоҳангшудаи захираҳои обӣ гузаштан пешбинӣ мекунад. Қабули усули ҳамоҳангии минтақавӣ дар истифодаи захираҳои обӣ як навъ кӯшиши мақомоти Афғонистон барои додани итминон ба Эрон дар бораи беоб нагузоштани минтақаҳои марзии он кишвар дар сурати иҷрои тарҳҳои бузурги обёрӣ ва сохтмони неругоҳҳо буд.

Аммо бо вучуди ин Эрон ба истифода аз роҳу воситаҳои гуногун талош намуд, ки Афғонистонро водор намояд, то аз сохтани неругоҳи барқӣ обии “Салмо” дар рӯдхонаи Ҳарирӯд сарфи назар кунад. Ба маълумоти матбуоти Афғонистон дар солҳои 2010-2011 Эрон тавассути пешниҳод намудани имтиёз ба ширкатҳои Ҳиндустон, ки масъулияти такмил намудани лоиҳаи “Салмо”-ро доштанд, талош намуд, сохту соз дар ин банд ба таъхир андохта шавад [27]. Ҳатто расонаҳо бархе аз вакилони Маҷлиси намояндагон аз вилояти Ҳиротро дар ин барномаҳои Эрон ҳамкор эълон намуданд [28].

ЧИЭ ҳамчунин интиқоли маводи мавриди ниёз барои сохтмони неругоҳи “Салмо” аз тариқи қаламрави ин кишварро бо ҳар баҳона маҳдуд ва ё ғайри имкон намуда буд. Тибқи маълумоти сарчашмаҳо ширкатҳои ҳиндӣ ин маводро аз тариқи Тоҷикистон ва Ўзбекистон ба шимолӣ Афғонистон ва аз он ҷо ба маҳалли сохтмони “Салмо” дар ғарби Афғонистон интиқол меоданд. Ҳамчунин дар маҳалли сохтмони неругоҳи “Салмо” чанд дафъа ин-фичор рух дод ва муҳофизони сохтмони обанбор кушта шуданд. Агарчанд гурӯҳҳои толи-бон ин масъулиятро бар дӯш мегирифтанд, аммо матбуоти маҳаллӣ аз эҳтимоли вобаста ба Эрон будани ин гурӯҳҳо маълумот нашр кардааст [29]. Мутахассисони ҳиндӣ ҳам дар тӯли иҷрои ин лоиҳа борҳо кори онро мутаваққиф намуда, дубора аз сар гирифтанд. Бо вучуди ин масъалаҳо кори сохтмони обанбори мазкур ба анҷом расонида шуд. Ин сарбанд 107 метр баландӣ, 550 метр паҳно дошта, имкони захира намудани 514 млн. метри мукааб об ва иқтидори тавлиди 42 мегават неруи барқро дорад.

Сохтмони ин обанбор ба Афғонистон имкон додааст, ки оби ҳавзаи дарёи Ҳарирӯдро ба назорат дароварда ва истифодаи онро танзим намояд. Ин имконро соҳиб шудани Афғонистон барномаҳои обёрӣ ва раванди кори неругоҳи “Дӯстӣ”-ро дар марзи Эрон ва Турк-манистон, ки дар маҷрои поёноби ҳамин дарё сохта шудааст, тахти хатар қарор медиҳад. Афғонистон дар марҳалаҳои зарурӣ имкон пайдо мекунад, аз оби ин ҳавза ҳамчун ҳарбаи сиёсӣ ва аҳроми фишор ба ҳамсоияи худ истифода кунад. Эрон бо Афғонистон дар мавриди истифодаи оби ҳавзаи Ҳарирӯд ҳеҷ гуна қарордоде надорад, ки аз он ба унвони асбоби фишори қонунӣ дар муқобили Афғонистон истифода намояд.

Дар адабиёти сиёсӣ ва матбуоти Эрон ва Афғонистон истилоҳи “ҷанги ҳомӯш” роиҷ шудааст, ки зимни тафсир ва баёни масъалаи об миёни ду кишвар ба қор бурда мешавад [30]. Дар заминаи истифода аз захираҳои обӣ байни ду кишвар муноқиша ба шакле идома дорад, ки ба далели баландтар будани садои ҷанги мусаллаҳона, садои ҷанҷоли обӣ баланд шунда намешавад. Аммо имкони шиддат гирифтани ин баҳс, сар задани муноқишаҳои ҷиддӣ ва бархӯрдҳои хушунатомез дар ин заминаро муҳаққиқон сарфи назар намекунанд.

Дар мулоқоти М.А. Ғанӣ ва Ҳ. Рӯҳонӣ 26 март соли 2015 дар Кобул мавзуи таъсиси тан-зими истифода аз оби ҳавзаҳои муштарақ баррасӣ шуд. Ҳ. Рӯҳонӣ хостори таъсиси комиссияи муштарақ барои оғоз намудан ба музокира ҷиҳати таъйини ҳақобаи Эрон дар рӯдхонаи Ҳа-рирӯд ва иҷро намудани қарордодҳои қаблӣ роҷеъ ба ҳақобаи Эрон дар ҳавзаи Ҳилманд шуд.

М. Зариф, вазири қорҳои хориҷии Эрон, дар баёнияти матбуотии худ эълон намуд: “ЧИЭ аз аҳромҳои мухталиф барои ҳалли ихтилофот бар сари ҳақобаи рӯдхонаи Ҳирманд (Ҳил-манд) бо Афғонистон истифода хоҳад кард. Шояд ҳафтае набошад, ки дар мавриди масъа-лаи оби Ҳирманд (Ҳилманд-муаллиф) суҳбат накунем. Вале барои расидан ба тавофуқи ҷомеъ ба вақти бештар ниёз аст” [31]. М.Ҷ. Зариф ошкоро эълон намудааст, ки Эрон мета-вонад аз омили савдои марзӣ, муҳоҷирони афғон ва мавзуи маводи муҳаддир барои фишор ба Афғонистон ҷиҳати ҳалли масъалаи об истифода кунад.

Раиси ҷумҳурии Эрон Ҳасан Рӯҳонӣ дар конференсияи байналомилалӣ “Муқобила бо гарду ғубор” изҳор дошт: “Наметавонем дар баробари ончи муҳити зисти моро таҳриб мекунад, бетафовут бошем, эҳдоси садҳои мутааддид дар Афғонистон, бандҳои “Қаҷакӣ”, “Қамолхон”, “Салмо” ва дигар садҳо ва бандҳо дар шимол ва ҷануби Афғонистон дар Ху-росон, Систон ва Балучистони мо таъсиргузор аст” [32].

Алӣ Аҳмад Усмонӣ, вазири энергетика ва оби ЧИА (2015-2018), дар воқуниш ба суҳа-нони Ҳ. Рӯҳонӣ таъкид кард, ки Афғонистон ҳеҷ навъ музокира дар масъалаи об бо Эрон надорад ва нахоҳад дошт. Зеро Эрон бо садсозии бенизом ва беш аз ҳадди мумкин ба экосистемаи минтақа осеб ворид намуда ва ин масъала омили биёбоншавии заминҳо дар вилоятҳои Систон ва Балучистони он кишвар мебошад [33]. Афғонистон даъво дорад, ки Эрон дар қор ҳавзаҳои муштарақии обӣ (Ҳилманд, Ҳарирӯд, Патрагон ва Хоф) худуди 400 садди миёна ва кӯчаки обӣ сохтааст, ки сабаби асосии қамобӣ дар минтақаҳои дигар мебо-шанд. Афғонистон дар ин қор ҳавза танҳо қор лоиҳаи сохтмони сарбанди обиро дар ҳоли иҷро намудан мебошад [34].

Баъзе аз мақомоти баландрутбаи эронӣ эҳтимоли ба низои мусаллаҳона анҷом шудани баҳси обии миёни Эрон ва Афғонистонро аз имкон дур наметонанд. Генерал-лейтенант Яҳё Сафавӣ, фармондеҳи Сипоҳи посдорони инқилоби Эрон бо истифода аз лаҳни таҳдид дар масъалаи баҳси об бо кишвари ҳамсоя гуфтааст: “Афғонистон дар оянда шояд сарманшаи муноқишоти обӣ бо Эрон бошад” [35].

21 апрели соли 2015 сафари расмӣ М.А. Ғанӣ ба Эрон ва мулоқоти ӯ бо Сайид Алии Хоманай, роҳбари рӯҳонии Эрон доир шуд, ки яке аз масъалаҳои асосии мулоқоти онҳо танзими ҳавзаҳои обии муштарак буд. С.А. Хоманай дар мулоқот таъкид намуд, ки “масоили об байни Афғонистону Эрон бояд бо гуфтугӯ ҳал шавад ва боиси ташаннучи равобит нагардад” [36].

Ҳ. Рӯҳонӣ дар суҳбати телефонӣ бо М.А. Ғанӣ 7 июни соли 2016 хостори оғози музокира бар сари назорати обҳои минтақавӣ миёни ду кишвар шуд. М.А. Ғанӣ пешшарти оғози музокираро ҳамкориҳои Эрон дар таъмини амнияти минтақаҳои ғарбии Афғонистон, вилоятҳои ҳамсоя бо Эрон донист. Президенти ҚИА аз ҳамтои худ хост, ки ҚИЭ аз ҳамкорӣ бо гурӯҳҳои ғайриҳукумати мусаллаҳ дар дохили хоки Афғонистон худдорӣ намояд [37]. М.А. Ғанӣ таъкид кардааст, ки Афғонистон танҳо дар ҷаҳорҷӯби қарордоди ҳамкориҳо дар шаш замина бо Эрон омодаи ҳамкорӣ ва музокира мебошад, ки бознигарии санадҳои вобаста ба масъалаи танзими оби ҳавзаҳои муштарак шомили ин шаш банд намешавад. Ба ин тартиб, масъалаи об ҳамчун омили мушкิลзо дар робитаҳои сиёсӣ ва дипломатии ҚИЭ ва ҚИА боқӣ мондааст.

Хулоса, таҳлилу баррасии вазъияти ҷорӣ ва асноди мавҷуда нишон медиҳад, ки масъалаи истифода аз ҳавзаҳои обии Хилманд ва иҷро нашудани бандҳои созишномаи соли 1973 дар мавриди “ҳақоба” аз як тараф ва аз ҷониби дигар тағйири иқлим, хушксолӣ ва вобаста ба он каму зиёд шудани оби ин ҳавза яке аз муҳимтарин омилҳои таъсиргузор дар равобити сиёсии ҚИЭ ва ҚИА мебошад. Дар ин мӯҳодила ва баҳсу талошҳо, ки аз даҳаи 80 асри XIX идома дорад, ҷониби Афғонистон бинобар кишвари болооб будан, назар ба ҳамсояи ғарбии худ Эрон аз афзалияти бештаре бархурдор аст.

Сохтани обанборҳои нав, тармиму бозсозии бандҳои обии мавҷуда, хусусан ба истифода додани Неругоҳи барқи обии “Салмо” бо сарбанди 107-метрӣ ба Афғонистон имкон медиҳад, ки оби ҳавзаҳои муштаракро танзим намуда, бештар назорат кунад ва ҳаҷми обро мутобиқи майлу хости худ ба Эрон интиқол бидиҳад.

Аз натиҷаи таҳқиқот ва баррасиҳо метавон ба ин хулоса расид, ки Афғонистон қарордоди нави танзими оби ҳавзаҳои муштаракро ба манфиати худ наметонад, аз ин хотир оғози музокира дар мавриди санади нав дар ин заминаро бо ҳар баҳонаю васила рад намуда, ба иҷрои қарордодҳои мавҷуд таъкид мекунад. Танзими оби ҳавзаҳои муштарак тавассути сохтани обанборҳо, аз ҷониби дигар ҳимояти ҳамаҷонибаи молӣ ва низомии кишварҳои ғарбӣ аз ҚИА, ҳузури воҳидҳои низомии НАТО дар Афғонистон ба ин кишвар имкон медиҳад, ки масъалаи имзои муоҳидаи нав бо Эронро ба таъхир биандозад.

Бояд таъкид намуд, ки миёни Афғонистон ва Эрон танҳо дар мавриди як ҳавзаҳои муштаракӣ обӣ, яъне Хилманд қарордод вучуд дорад. Аммо дар маҷмӯъ шаш ҳавзаҳои муштаракӣ хурду бузурги умумӣ миёни ду кишвар мавҷуд мебошад, ки қарордод оид ба истифодаи онҳо вучуд надорад. Ин шаш дарё ва рӯдхонае, ки аз Афғонистон сарчашма мегиранд ва ба қаламрави Эрон сарозер мешаванд, иборатанд аз: Хилманд (Хирманд), Аргандоб, Ҳарирӯд, Хошрӯд, Фарорӯд, Шиндан (Исфазор).

Вобаста ба ин имкони амалии ҳалли масъала барои Эрон додани имтиёз ба ҳамсояи шарқии худ ба манзури гирифтани саҳми бештар дар назорат ва танзими оби ҳавзаҳои муштарак мебошад.

Метавон натиҷаи гирифт, ки истифода аз фишор, таҳдиди низомӣ ва аҳромҳои дигарӣ таъсиргузорӣ, мисли омили иқтисодӣ, маводи муҳаддир ва муҳочирон дар шароите, ки ҚИА таҳти ҳимояти кишварҳои ғарбӣ ва ИМА қарор дорад, муносибатҳои ду кишварро бештар дучори ташаннуч намуда, ба ҳалли масъалаи танзими об кӯмаки амалӣ нахоҳад

кард. Ҳалли масъалаи об миёни ду кишвар ба ёфтани роҳкорҳои муштарак зарурат дорад. Аз ҷумла, бояд қайд намуд, ки мавриди мутолиа қарор додани таҷрибаи кишварҳои Осиёи Миёна дар амри танзими масъалаи истифода аз захираҳои обӣ метавонад барои Афғонистон ва Эрон муфид ва корсоз бошад. Дар қадами нахуст, зарур аст, ки як созмони муштарак байнидавлатӣ барои наҷоти Ҳомун байни Афғонистон ва Эрон ташкил карда шавад. Кишварҳои Осиёи Марказӣ ба манзури ҷилавгирӣ аз хушкдани баҳри Арал дар ибтидои даҳаи 1990 Бунёди байнидавлатии наҷоти Аралро таъсис намуданд.

Ихтилоф бар сари масъалаи истифодаи захираҳои обӣ миёни Тоҷикистон ва Ёзбекистон, ки солҳо идома дошт, билохира бо эҷоди эътимод миёни тарафҳо ва музокираю тафохум ҳалли ҳудро пайдо намуд. Таҷрибаи сиёсии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Президенти Ҷумҳурии Ёзбекистон Шавкат Мирзиёев нишон дод, ки дар сурати доштани ирода барои ҳамкорӣ, ду кишвар бидуни миёнаравии тарафи сеум қодир ба ҳалли масъалаи танзими истифодаи манобеи обии минтақа ва дигар мушкилот мебошанд. Истифодаи ин таҷриба барои Афғонистон ва Эрон омӯзанда хоҳад буд. Аммо дар ҳар сурат, масъалаи истифода аз обҳои муштарак ҳамчун омили таъсиргузор дар муносибатҳои ояндаи ин ду кишвар боқӣ хоҳад монд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Мужда В. Равобити сиёсии Эрон ва Афғонистон дар қарни бистум [Матн] / В. Мужда. – С. 300.
2. Қонуни оби Ҷумҳурии Исломии Афғонистон [Матн] // Расмӣ ҷарида. – 1388 (2009). – № 980. (202).
3. Раҳманд А. Таърихи равобити байналмилалӣ Афғонистон [Матн] / А. Раҳманд. – С. 183.
4. Ҳусайнӣ Р. Тақсими оби Ҳирманд ва инъикоси он дар равобити Эрон ва Афғонистон. – 1371 (1992). – №1-2. С. 44.
5. Орзу А. Бухрони об ва дипломатии хомӯш (ҳидружиупулитик). – С. 201-202.
6. Ҳусайнӣ Р. Тақсими оби Ҳирманд ва инъикоси он дар равобити Эрон ва Афғонистон [Матн] / Р. Ҳусайнӣ. – 1371 (1992). – №1-2. – С. 45.
7. Ҳофизниё М. Ҳидрополитики Ҳирманд ва таъсири он ба равобити сиёсии Эрон ва Афғонистон / [Манбаи электронӣ] / <http://ormr.modares.ac.ir/article-21-4391-fa.pdf> (дастрасӣ: 02.04.2019).
8. Давлатов Р.М. Назаре ба равобити Эрон ва Афғонистон дар замони ҳокимияти М. Довуд [Матн] / М. Р. Дарлатов // Ахбори ИФСҲ ба номи А. Баҳоъваддинови АИ ҶТ. – 2018. – №2. – С. 123.
9. Матни Муоҳидаи тақсими оби Ҳилманд байни давлати Афғонистон ва Эрон [Манбаи электронӣ] / <http://www.payam-aftab.com/fa/doc/news/14352/> (дастрасӣ: 02.04.2019).
10. Раҳманд А.А. Таърихи равобити байналмилалӣ Афғонистон [Матн] / А.А. Раҳманд. – С. 183.
11. Ҳофизниё М.Р. Гидрополитикаи Ҳилма нд ва таъсири он ба равобити Эрон ва Афғонистон [Манбаи электронӣ] / М. Р. / <http://ormr.modares.ac.ir/article-21-4391-fa.pdf> (дастрасӣ: 02.04.2019).
12. Мужда В. Равобити сиёсии Эрон ва Афғонистон дар қарни бистум [Матн] / В. Мужда. – С. 300.
13. Latter dated 12 December 2002 from the permanent Representative of the Islamic Republic of Iran on the United Nations, address to the secretary general , UN, security council, 13 December 2002 [Манбаи электронӣ] / https://www.un.org/Depts/los/general_assembly/other_general_assembly_documents.htm (дастрасӣ: 02.04.2019).
14. Абдӣ А. Ҷидоли хомӯши об байни Эрон ва Афғонистон [Матн] / А. Абдӣ. – Шарк., – 1394. – 2 мурдод (2017. – 24 июл. № 2918. – С. 8.

15. Аъзам Ф. Масъалаи об ва равобити Эрон ва Афғонистон / Ф. Аъзам [Манбаи электронӣ] / <https://www.nunn.asia/128215/> (дастрасӣ: 29.01.2019).
16. Ҷанги хомӯши об байни Эрон ва Афғонистон [Манбаи электронӣ] / www.trt.net.tr/persian/mhyt-zyst/2017/07/09/jng-khmwsh-ab-byn-yrn-w-fgnstn-767356 (дастрасӣ: 29.01.2019).
17. Ҳофизниё М. Ҳидрополитики Ҳирманд ва таъсири он ба равобити сиёсии Эрон ва Афғонистон / М. Ҳофизниё [Манбаи электронӣ] / <http://ormr.modares.ac.ir/article-21-4391-fa.pdf> (дастрасӣ: 02.04.2019).
18. Окимбеков У.В. Экономика Афганистана. С. 399.
19. Спанто Р.Д. Сиёсати Афғонистон: нигоҳе аз дарун / Р.Д. Спанто. – С. 746.
20. Ҷанги хомӯши об байни Эрон ва Афғонистон [Манбаи электронӣ] www.trt.net.tr/persian/mhyt-zyst/2017/07/09/jng-khmwsh-ab-byn-yrn-w-fgnstn-767356 / www.trt.net.tr/persian/mhyt-zyst/2017/07/09/jng-khmwsh-ab-byn-yrn-w-fgnstn-767356 (дастрасӣ: 29.01.2019).
21. Моликӣ Ф.Ҳ. Ё танҳо як сафир набуд. 1700 рӯзи тадбир дар арсаи дипломосӣ [Матн] / Ф. Ҳ. Моликӣ. – С. 62.
22. Спанто Р.Д. Сиёсати Афғонистон: нигоҳе аз дарун [Матн] / Д.С. Спанто. – С. 746.
23. Таҳдиди раиси Комисияни Маҷлиси Эрон [Матн] // Иттилооти рӯз. – 1390. – 15 мизон. (2011. – 7 окт.)
24. Моликӣ Ф.Ҳ. Ё танҳо як сафир набуд. 1700 рӯз тадбир дар арсаи дипломосӣ [Матн] / Ф. Ҳ. Моликӣ. – С. 229.
25. Афғанистан в свете регионального сотрудничества в области водных ресурсов / Межгосударственная координационная водохозяйственная комиссия Центральной Азии (МКВК) [Манбаи электронӣ] // http://www.cawater-info.net/library/rus/carewib/afghanistan_reg_sotr.pdf (дастрасӣ: 15.03.2019).
26. Қонуни оби Ҷумҳурии Исломии Афғонистон // Расмӣ чарида. № 980. 2.02.1388 (20.04.2009) [Манбаи электронӣ] // <http://afghanwaters.net/wp-content/uploads/2017/10/2009-Water-Law-Dari.pdf> (дастрасӣ: 19.04.2018).
27. Окимбеков У.В. Экономика Афганистана [Текст] / У.В. Окимбеков. – С. 398.
28. Шохпур С. Эрониро бо додани имтиёз монеъи кори пружаи банди Салмо мешаванд [Манбаи электронӣ] // <https://da.azadiradio.com/a/24761145.html> (дастрасӣ: 02.02.2019).
29. Шохпур С. Эрониро бо додани имтиёз монеъи кори пружаи банди Салмо мешаванд [Манбаи электронӣ] // <https://da.azadiradio.com/a/24761145.html> (дастрасӣ: 02.02.2019).
30. Ҷанги хомӯш миёни Эрон ва Афғонистон [Манбаи электронӣ] // www.trt.net.tr/persian/mhyt-zyst/2017/07/09/jng-khmwsh-ab-byn-yrn-w-fgnstn-767356 (дастрасӣ: 29.01.2019).
31. Зариф Ҷ. Барои ҳалли ҳаққи об бо Афғонистон аз аҳромҳои муҳталиф истифода мекунем [Манбаи электронӣ] / <http://www.bbc.com/persian/iran-45322752> (дастрасӣ: 02.04.2019).
32. Наҷибулло М. Изҳороти Рӯхонӣ дар мавриди бандҳои Афғонистон ҷадидтарин намунаи муҳолилаи Эрон мебошад [Манбаи электронӣ] // http://afghanistan.asia-news.com/prs/articles/cnmi_st/features/2017/07/21/feature-04 (дастрасӣ: 02.04.2019).
33. Ҳеч гуфтугӯе дар мавриди об бо Эрон надорем [Манбаи электронӣ] // <http://www.afghanpaper.com/nbody.php?id=135629> (дастрасӣ: 03.02.2019).
34. Афғонистон: Эрон бо истифодаи беравия обҳои муштаракро хушконидааст [Манбаи электронӣ] // <http://www.bbc.com/persian/afghanistan-40629533> (дастрасӣ: 03.02.2019).
35. Сафавӣ Я.Р. Бояд бо Афғонистон ва Ироқ дар масъалаи об воридаи гуфтугӯ шавем. Намехоҳем қор ба қудрати низо-мӣ бикашад [Матн] / Я.Р. Сафавӣ [Манбаи электронӣ] / <https://www.entekhab.ir/fa/news/395805/> (дастрасӣ: 02.02.2019).
36. Нақши Ҳирманд дар равобити сиёсии Эрон ва Афғонистон [Манбаи электронӣ] // <http://ensani.ir/fa/article/126351/> (дастрасӣ: 02.02.2019).
37. Ғанӣ А. Дар бораи шаш мавзӯ бо Эрон гуфтугӯ мекунем [Манбаи электронӣ] // <https://af.sputniknews.com/afghan/20160707754204/> (дастрасӣ: 03.02.2019).

ОБ ҲАМЧУН ОМИЛИ БУХРОН ДАР ТАЪРИХИМУНОСИБАТҲОИ АФҒОНИСТОН ВА ЭРОН

Муаллиф дар ин мақола яке аз омилҳои бухронзо дар муносибатҳои Эрон ва Афғонистон, масъалаи истифода аз ҳавзаҳои оби муштаракро марвиди баррасӣ қарор додааст. Таҳқиқот ва асноди мавҷуда нишон медиҳад, ки масъалаи истифода аз ҳавзаи оби Ҳилманд ва иҷро нашудани бандҳои Созишномаи соли 1973 дар мавриди “ҳақоба” аз як тараф ва аз ҷониби дигар тағйири иқлим, хушксолӣ ва вобаста ба он каму зиёд шудани оби ин ҳавза яке аз муҳимтарин омилҳои таъсиргузор дар равобити сиёсии Афғонистон ва Эрон мебошад. Дар ин мӯҳодила ва баҳсу талошҳо, ки аз даҳаи 80 асри XIX идома дорад, ҷониби Афғонистон бинобар кишвари болооб будан, назар ба ҳамсояи ғарбии худ Эрон аз бартарии бештареро бархурдор аст. Сохтани обанборҳои нав, тармиму бозсозии бандҳои оби мавҷуда, имкон медиҳад, ки Афғонистон оби ҳавзаи муштаракро танзим намуда, бештар назорат кунад ва ҳаҷми обро мутобиқи майлу хости худ ба Эрон интиқол бидиҳад, ки боиси норизоияти бештари тарафи Эрон хоҳад шуд. Афғонистон қарордоди нави танзими оби ҳавзаи муштаракро ба манфиати худ наметонад, аз ин хотир огози музокира дар мавриди санади нав дар ин заминаро рад мекунад.

Калидвожаҳо: Об, бухрони обӣ, дарёҳои фаромарзӣ, Ҳирманд, ҳавзаи обӣ, неругоҳ, сарбанд, Афғонистон, Эрон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатов Раҳматкарим – Маркази мероси хатии назди Раёсати АМИТ, номзади илмҳои таърих, директори Маркази мероси хатии назди Раёсати АМИТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Ҳусейнзода-35.

Тел.: 989120099.

E-mail: rakhmatkarim@inbox.ru.

БАССЕЙНЫ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК КАК ФАКТОР КРИЗИСА В ИСТОРИИ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИИ АФГАНИСТАНЕ И ИРАНА

В статье анализируются исторические аспекты один из факторов, вызвавших кризис в отношениях Ирана и Афганистана, вопрос использования трансграничных водных бассейнов. Подчеркивается, что проблема использования водного бассейна Гильменда и невыполнения пунктов Соглашения с 1973 г. с одной стороны, и изменение климата, засуха и связанное с этим уменьшение потока воды в этом бассейне, с другой стороны, является одним из наиболее влиятельных факторов в осложнение отношения между Афганистаном и Ираном с конца 19 века. В этом споре, которые ведутся с 80-х годов 18 века, афганская сторона имеет большее превосходство, поскольку страна находится в верховьях. Строительство новых водохранилищ, ремонт и реконструкция существующих водохранилищ позволит Афганистану регулировать условия использования общего бассейна, больше следить за ней и передавать объёмы воды Ирану в соответствии со своими рассматриваниями, что вызовет большее недовольство иранской стороны. Афганистан не считает новое соглашение по регулированию вод общего бассейна выгодным для себя, поэтому отвергает начало переговоров по новому документу в этой сфере и делает акцент на реализацию существующих договорённостей.

Ключевые слова: вода, водный кризис, трансграничные реки, Ҳирманд, водохранилище, ГЭС, плотина, Афганистан, Иран.

Сведения об авторе: Давлатов Раҳматкарим – Центр письменного наследия НАНТ, кандидат исторических, директор Центра письменного наследия НАНТ Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Хусейнзода-35, 17.

Тел.: 989120099.

E-mail: rakhmatkarim@inbox.ru.

TRANSBOUNDARY RIVER BASINS AS A CRISIS FACTOR IN THE HISTORY OF INTERSTATE RELATIONS BETWEEN AFGHANISTAN AND IRAN

The article analyzes the historical aspects of one of the factors that caused the crisis in relations between Iran and Afghanistan, the issue of the use of transboundary water basins. It is emphasized that the problem of using the Helmand water basin and non-fulfillment of the points of the Agreement since 1973, on the one hand, and climate change, drought, and the related decrease in the flow of water in this basin, on the other hand, is one of the most influential factors in complicating the relationship between Afghanistan and Iran since the end of the 19th century. In this dispute, which has been going on since the 80s of the 18th centuries, the Afghan side has a greater advantage, since the country is located in the upper reaches. The construction of new reservoirs and the repair and reconstruction of existing reservoirs will allow Afghanistan to regulate the conditions for the use of the common basin, monitor it more, and transfer water volumes to Iran in accordance with its considerations, which will cause more dissatisfaction on the Iranian side. Afghanistan does not consider the new agreement on the regulation of the waters of the common basin beneficial for itself, therefore it rejects the start of negotiations on a new document in this area and focuses on the implementation of existing agreements.

Keywords: water, water crisis, transboundary rivers, reservoir, hydroelectric power station, dam, Afghanistan, Iran.

Information about the author: Davlatov Rakhmatkarim - Center of the Written Heritage under the National Academy of Sciences of Tajikistan, Candidate of History, Director of Center of the Written Heritage under the National Academy of Sciences of Tajikistan **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 35 Huseynzoda Street.

Tel.: 989120099.

E-mail: rakhmatkarim@inbox.ru

КИШВАРШИНОСИ АСРИ XIX ВА АВВАЛИ АСРИ XX-И ТОЧИК АБДУРАХМОНИ МУСТАЧИР

Темирзода Б.¹

Истиклолият дар таърихи давлатдории тоҷикон ва сарнавишти миллати тоҷик оғози марҳалаи сифатан нав гардида, барои шинохт ва дарёфти арзишҳои тамаддуну фарҳангии миллии заминаи устувору пойдор фароҳам овард. Зарурати омӯзиш ва таҳқиқи дақиқу ҳамаҷонибаи арзишҳои таърихӣ фарҳангӣ ва шахсиятҳои намоёни фарзандони тоҷик яке аз вазифаҳои асосии имрӯзаи олимони тоҷик мебошад. Имрӯз, вақти он расидааст, ки оид ба ҳаёту фаъолият ва қорномаҳои фарзандони фарзонаи миллат, новобаста аз он, ки дар қадом давру замон зиндагӣ намудаанд, баҳои ҳақиқӣ диҳем.

Яке аз чехраҳои дурахшони илми кишваршиносӣ бостоншиносии тоҷик, ки дар нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX умр ба сар бурдааст, Абдурахмони Мустаҷир мебошад. Ӯ дар омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ- бостонӣ ва ташкили осорхонаҳо саҳми қалон гузоштааст. Ин шахсияти тавоно дар замони ҳеш барои пайдоиш, рушд ва инкишофи илмҳои мухталифи кишвари худ ва ҳавзаҳои фарҳангии диёр қорҳои арзишмандеро иҷро намудааст. Ҳамзамон, дар амалӣ кардани чандин қорҳои арзишманд шахсан иштирок карда, барои муаррифии дастовардҳои таърихӣ аҷдодонамон дар Туркистон ва хориҷ аз он пайваста талош намудааст. Аз ин сабаб, омӯзиши ҷабҳаҳои гуногуни ин мавзӯ имрӯз ҳам аҳамияти илмӣ ва таърихӣ дорад.

Абдурахмони Мустаҷир соли 1845 дар маҳаллаи Сӯзангарони шаҳри Самарқанд, дар оилаи боғбон таваллуд шудааст. Волидайнаш аз аҳли Бухоро будаанд. Абдурахмон таҳсили ибтидоиро дар мадарасаи Шердори шаҳри Самарқанд фаро гирифта, аз машҳуртарин илмҳои замон ба монанди: ғуғрофия, таърих, забони арабӣ ва адабиёт бархурдор мегардад. Пас аз расидан ба синни қамолот, чанде дар мадрасаҳои Мири Араб ва Улуғбек ба ҳайси мударрис ва хаттоти ҷирадаст фаъолият намудааст.

Тибқи маълумоти маводҳои бойгонӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ Абдурахмони Мустаҷир бештар ҳамчун хаттот ва китобдор маъруф буд. Ҳамзамон, ӯ дар миёни мардум ба ҷамъовариҳои китоб ва осори атиқа ном бароварда буд [1,67].

Баъди истилои шаҳри Самарқанд аз ҷониби империяи Россияи подшоҳӣ (1868) фаъолияти кишваршиносии маҳаллӣ ривҷ ёфта, диққати олимони русро бештар ёдгориҳои таърихӣ, расму оин ва анаъанаҳои миллии ҷалб намуд. Соли 1869 Абдурахмони Мустаҷир дар шаҳри Самарқанд бо олими рус А. Л. Кун шинос мешавад. Аз суҳбати ин шарқшинос ва таърихшинос илҳом гирифта, қарор медиҳад, ки дар экспедитсияи илме, ки ӯ таъсис доданист, иштирок намояд.

Чуноне ки маълум аст, 25 апрели соли 1870 губернатори вилояти Самарқанд, генерал А. К. Абрамов бо мақсади ба ҳайати Россия тобеъ намудани ноҳияҳои кӯҳии водии Зарафшон, аз ҷумла деҳаҳои Моғиён, Киштут, Фалғар, Фон, Обурдон, Яғноб ва дигарҳо, ба ин мавзӯҳо экспедитсияҳои ҳарбӣ-таҳқиқотӣ ташкил намуд. Бо маслиҳати шарқшинос А. Л. Кун ба ҳайати ин экспедитсия Абдурахмони Мустаҷир низ шомил гардид. Дар экспедитсияҳои ҳарбӣ ва таҳқиқӣ ба болооби Зарафшон, ки бо номи Экседитсияи Искандарқӯл машҳур аст, Мустаҷир ба сифати воқеанавис шомил гашта, 30-юми апрели соли 1870 дар деҳаи Ёрии шаҳри Панҷакант ба навиштани рӯзномаи машҳури худ оғоз менамояд. Дар экспедитсияи Искандарқӯл як қатор олимони табиатшинос А. Ф. Федченко, геолог Д. К. Мищенко, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёни ҳарбию сиёсӣ) Л. Н. Соболев ва дигарон дохил буданд. Бо ташаббуси онҳо дар таҳқиқи захираҳои табиӣ болооби Зарафшон қадамҳои аввалин ва муҳими илмӣ гузошта шуда буд. Мустаҷир навиштаҳои хешро дар деҳаҳои Ёрӣ, Рӯзиоб-

1. Темирзода Бахтовар - омӯзгори бахши Таърих ва бостоншиносии АХИЧ Тоҷикистон.

нок, Урметан, Дардар, Варзи Манор, Шаватки Поён, Шамтуч, Палдорак, дар Искандаркул, Яккахона, Панчрӯд ва дар Панҷакент иншо намудааст [2,275].

«Рӯзнама»-и Мустачир ба маълумоти мушаххаси дида ва шунидаи муаллиф асос ёфта, дар он оид ба таърих, ҷуғрофия, табиати кӯҳистон маълумоти пурқимат ба назар мерасад. Ҳамчунин, асари мазкур аз маълумоти мушаххас оид ба тарзи ҳаёт, зиндагӣ, пӯшок, хӯрок, ҳаёти маданияи кӯҳистон саршор аст ва он дар айни замон сарчашмаи муҳими кишваршиносӣ низ мебошад.

Моҳи октябри 1870 Абдурахмони Мустачир ҳамроҳи А. Л. Кун муддате дар шаҳри Хучанд истиқомат карда, доир ба таърихи ин шаҳри бостонӣ маълумот ҷамъ меорад. Бо ташаббуси вай дар ҷазираи Арал, ки ҷойи машҳури Хучанди қадим аст, қорҳои бостоншиносӣ анҷом дода мешавад. Дар ин ҷазира ӯ ҳамроҳи бостоншинос А. Л. Кун чор хандак бо чуқурии 1,5 - 2 метр кофта, қабатҳои бостоншиносиро муайян карда, маҳсулоти гуногуни фулузӣ ва сафолиро аз қабилҳои ҷойгиршуда, кӯза, ҷароғи нуқрагини сепоя ва ғ. кашф менамояд, ки ин бозёфтҳо ба асрҳои XI – XIII мансуб мебошанд. Абдурахмони Мустачирро метавон аввалин муҳақиқки таърихи Хучанди бостон номид. Ӯ соли 1870 дар «Рӯзнамаи Фарғона» масъалаҳои ҳаёти мардуми Хучанд ва дигар шаҳрҳои водии Фарғонаро инъикос кардааст. Як сол баъд дар рӯзнамаи «Туркестанские ведомости» сафарномаи Абдурахмони Мустачир ба водии Зарафшон ва Фарғона ҷой гирифт [3,109].

Вай соли 1872 дар намоишгоҳи хоҷагии қишлоқ ва саноати шаҳри Москва ҳамроҳи кишваршиносони тоҷик Акрамполвон Аскарров, Мирзо Абдуллоҳи Бухорӣ, Муҳаммад Шокири Самарқандӣ иштирок намуд. Таассуроти худро бо номи «Рӯзнамаи виставкаи Маскоб» тартиб дод. Чунин навиштаҳои Абдурахмони Мустачир аҳамияти таърихӣ дошта, дар қатори асарҳои олимони рус ӯро машҳур намуда буданд. Абдурахмон ба Бухоро, Шаҳрисабз ва Хива низ сафар карда, хотираҳояшро навиштааст. Дар сафарномаи туркистониаш (1873) доир ба кӯчида омадани туркманҳо ба Хоразм маълумоти пурқимат медиҳад.

Абдурахмони Мустачир дар таърихи кишваршиносии Осиёи Миёна ҳамчун сайёҳ низ шинохта шудааст. Ӯ солҳои 1873-1875 ба давлатҳои Миср, Эрон, Ироқ, Россия, Туркия, Арабистони Саудӣ сафар менамояд. Таърихшинос Г. Н. Чабров қайд менамояд, ки Абдурахмон беш аз 10 ҳазор коллексия ғамъ намуда, дар байни бостоншиносон ва шарқшиносони Россия маълуми машҳур буд.

Соли 1876 Абдурахмони Мустачир бо даъвати шарқшиносону бостоншиносони рус ба шаҳри Санкт – Петербург сафар намуда, дар анҷумани III – уми байналхалқии шарқшиносони Русия иштирок намуд. Бо олими маърифати рус В. В. Григорьев шинос гардида, дасхатҳои ҷамъкардаи худро ба ӯ нишон дод.

Аз солҳои 70-уми асри XIX шарқшинос Н.И. Веселовский ба омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ Хоразм машғул мешавад. Абдурахмон дар ин экспедицияи бостоншиносӣ ширкат менамояд. Вай соли 1878 дар шаҳри Тошкент дар намоишгоҳи хоҷагии қишлоқ ва саноат иштирок намуда, бехтарин матоъҳои абрешимиро ба намоиш гузошта, бо дӯстдорони таърих ва савдогарони Россия робитаи дӯстӣ пайдо намуд.

Абдурахмони Мустачир ба ғайр аз кишваршинос будан, тоҷири машҳури Осиёи Миёна ҳам буд. Ӯ дар шаҳри Самарқанд дуконҳои ҳунармандӣ ва қорҳои матоъбофӣ дошт. Чанд маротиба бо қорҳои худ ба шаҳрҳои Ҳамадон, Бухоро, Бағдод, Табрез ва Машҳад сафар намуда, аз он ҷо молҳои гуногунро ба шаҳри Самарқанд овардааст. Соли 1886 дар намоиши «Политехникӣ»-и шаҳри Тошкент иштирок карда, коллексияи худро ба намоиш гузошта буд. Дар соли 1887 бо даъвати империяи Россия кишваршиносон – Абдурахмони Мустачир, Мирзо Абдулло Бухорӣ, Акрамполвон Аскарров дар намоишгоҳи хоҷагии қишлоқи шаҳри Харкови Украина иштирок намуда буданд. Абдурахмони Мустачир дар намоишҳои қосибӣ дар Харков, Новгород, Париж, Тошкент, Фарғона иштирок карда, барои намунаҳои матоъҳои абрешимӣ мукофотҳо гирифтааст.

Абдурахмони Мустачир бо олимони – И. И. Толстов, К. С. Зелеман, А. К. Марков, В. А. Жуковский ва В. В. Григорьев ҳамкориҳои илмӣ дошт. Марказҳои асосии кишваршиносии ҳа-

монвақта, асосан, шаҳрҳои Москва, Санкт-Петербург, Самарқанд ва Тошкент буд. Чамъияти дӯстдорони таърихи Россия мағлисиҳои илмӣ меорост, ки дар он кишваршиносони Осиёи Миёна бо маърузаҳо ширкат мекарданд. Абдурахмон узви фаёли махфилҳо ва марказҳои бостоншиносони Россия буд. Бо мақсади ғамъ намудан ва шинос шудан бо ашъи гуногуни қадима эшон борҳо ба шаҳрҳои Бухоро, Хучанд, Фарғона ва Бадахшон сафар кардааст. Бино ба иттилои сарчашмаҳои хаттӣ ва бойгонӣ, Абдурахмони Мустаҷир ба кишварҳои Англия, Испания ва баъзе шаҳрҳои дигари Аврупо низ сафар намуда буд.

Ӯ соли 1890 дар шаҳри Самарқанд корхонаи матоъбофиро бунёд кард ва, илова бар ин, дар шаҳр ба чамъ намудани чизҳои кухнаю нодир ба монанди косаю табақу чойникҳо, зару зевар, молҳои заргарӣ, мисгарӣ ва сангҳои қиматбаҳо машғул шуд. Абдурахмон ашъи қадимаи чамъовардаашро дар манзили зисташ намоиш медод. Чунончи бостоншинос В. Л. Вяткин чунин гуфтааст: «Абдурахмони Мустаҷир бозёфтҳои таърихӣ чамъкардаи худро дар ҳавлиаш нигоҳ медошт ва ҳар сол намоиш медод. Ӯ аввалин шуда ба ташкилҳои осорхона асос гузошт»[4]. Ин дӯстдори таъриху фарҳанги хеш борҳо дар намоишҳои байналмилалӣ низ иштирок карда, коллексияи чамъовардаашро ба намоиш гузоштааст. Аз ҷумла, ӯ соли 1890 дар шаҳри Москва ҳамроҳи савдогар Акрампольвон Аскарров коллексияи бойи худро ба намоиш гузошта буд.

Як одати хуби ӯ ҳамин буд, ки вай баъд аз сафари намоишҳо хотироти худро навишта, ба ҷоп мерасонд. Аз ҷумла, дар «Рӯзномаи вилояти Туркистон» мақола ва акси ӯ баъди сафари навбатӣ ба Россия нашр шуда буд. Абдурахмони Мустаҷир мухтасари хотираҳои худро доир ба бозгашташ аз роҳи Оренбург ва Санкт-Петербург навиштааст. Дар Санкт-Петербург Абдурахмони Мустаҷир осорхонаҳои шаҳро тамошо мекунад ва ин шавқу рағбати вайро нисбат ба чамъоварии ашъи қадима дучанд месозад. Инчунин, ӯ ҳамроҳи В. А. Жуковский ба китобхонаи ба номи М. Е. Салтиков -Шедрин ташриф оварда, аз тамошои намунаҳои зебо ва дастанвисшудаи Қуръони карим баҳравар мегардад.

Баъди сафарҳои дурудароз Абдурахмон Мустаҷир ба шаҳри Самарқанд баргашта, фаъолияти кишваршиносию тичоратиашро давом медиҳад. Донишмандони забонҳои арабӣ ва русӣ ёрирасони ҳамешагии ӯ дар ин кори нек буданд. Албатта, тичорат манбаи асосии даромад ва заминаи асосии фаъолияти сайёҳӣ ва кишваршиносии ӯ ба ҳисоб меравад. Ӯ ҳатто бо амир Музаффар (1860-1885) тичорати судманд дошт.

Шиносоӣ бо осорхонаҳои хориҷӣ Абдурахмони Мустаҷирро ҳамчун шахси дӯстдори таърих водор намуд, ки ҳарчи бештар ёдгориҳои таърихиро чамъ оварда, ба осорхонаҳои Тошканд ва Самарқанд ҳадя намояд. Ҳоло ҳам дар фонди осорхонаи шаҳри Самарқанд коллексияҳои Абдурахмони Мустаҷир нигоҳдорӣ карда мешаванд. 24 ноябри соли 1898 сиккашиносии шинохтаи рус А. К. Марков дар ин осорхона 22 сиккаи мисии Насри II-Сомонӣ чамъовардаи намудаи Абдурахмонро ба қайд гирифта буд. Аз маводи бойгонии шаҳри Самарқанд маълум мешавад, ки сиккаҳои пайдокардаи Абдурахмони Мустаҷир ба даврони Кӯшонӣён, Сосонӣён ва Сомонӣён мансуб буда, ӯ онҳоро аз Афросиёби Самарқанд ва Пайканди Бухоро пайдо кардааст.

Соли 1904 илова бар сиккаҳои зикршуда Абдурахмон боз 1256 сиккаи қадимаро ба осорхонаи Самарқанд тухфа менамояд. Гузашта аз ин, бо шарофати Абдурахмони Мустаҷир дар шаҳри Самарқанд махфили кишваршиносӣ бостоншиносон таъсис меёбад. Ӯ қариб ҳар сол дар ёдгории Афросиёб ҳамроҳи В. Л. Вяткин ба корҳои бостоншиносӣ иштирок менамуд.

Абдурахмони Мустаҷир чанд муддат дар шаҳри Санкт-Петербург зиндагӣ карда, дар поёни пиронсолӣ боз ба Самарқанд бармегардад ва ҳамон ҷо дар соли 1905 вафот намуда, ба хок супорида мешавад. Ин шахси фарҳангдӯст дар маҷмуъ 8653 адад коллексияи чамъоварӣ карда буд, ки онҳо дар асоси васияташ ба осорхонаи шаҳри Самарқанд супорида мешаванд [4,4].

Ҳамин тавр, Абдурахмони Мустаҷир яке аз қофиласолорони машҳури тоҷик дар кишваршиносии Осиёи Марказӣ мебошад, ки ӯ ба шарқшиносони шинохтаи аврупоӣ дар

рафти экспедитсияҳо ва таҳқиқи мавзуҳои мухталифи таъриху фарҳанги Осиёи Марказӣ ёрии калони илмӣ ва амалӣ расонидааст. Ҳамчунин, ӯ дар таъсисёбии осорхонаҳои Осиёи Марказӣ ва такмили фондҳои осорхонаҳои Россия тавассути чамъоварии намунаҳои мероси таърихӣ тоҷикон саҳми назаррас гузошта, ки навиштаҳои ёддоштҳои ӯро минбаъд ҳамаҷониба омӯхтаю баррасиҳо кардан бар манфиати илми тоҷик доништа мешавад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Лунин Б.В. Историография общественных наук в Узбекистане [Текст] / Б. В. Лунин. – Ташкент, 1974. – С.66-68.
2. Миклухо –Маклай. Некоторые персидские и таджикские рукописи... [Текст] , - Ученые записки ИВ АН СССР, XVI. – Ленинград, 1952. –С.275.
3. Темирзода Б. Ҳамкориҳои илмӣ кишваршинос Акрам Аскарӣ бо муҳаққиқони рус [Матн] / Б. Темирзода // Пайванд. №1, 2017. (Шумораи 27). – С-108-116.
4. Вяткин В.Л. Некролог Мирзе Абдурахман [Текст] / В.Л. Вяткин. – Украина, №46, 1906. –С.4.

КИШВАРШИНОСИ АСРИ XIX ВА АВВАЛИ АСРИ XX-И ТОҶИК АБДУРАҲМОНИ МУСТАЧИР

Абдурахмони Мустаҷир яке аз кишваршиносону бостоншиносии мардуми тоҷик буда, қобилияти донишасро дар пешрафти илми бостоншиносии ва чамъ намудани ашёи таърихӣ, дар таъсис намудани осорхонаҳо хидмати калон кардааст. Бо шарофати Мустаҷир солҳои 1870-1871- бори аввал дар шаҳрҳои Самарқанд, Хучанд ва ва атрофи он омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ оғоз шуд. Таваҷҷуҳи Мустаҷирро ашёҳои таърихӣ аз қабилҳои сиккаҳои, дастнависҳо, осори таърихӣ ҷалб намуда, онҳоро чамъ ва дар ҳавлиаш нигоҳ медошт. Дар намоишҳои хоҷагии қишлоқ ва саноати Россия ба маърази тамошо гузошта, мероси гузашташони моро ба олимони таърихшиносону бостоншиносон муаррифӣ менамуд. Бо тақлиф ва пешниҳоди Ҷамъияти дӯстдорони бостоншиносии Русия, Фаронса Абдурахмони Мустаҷир дар ҳамоишҳои илмӣ ғайбӣ иштирок мекард. Айни ҳол моро тангаҳои қадимаи чамъовардаи Мустаҷир ҷалб менамуд. Дар давоми умри худ Мустаҷир зиёда аз 20 ҳазор сиккаи қадима чамъ намудааст, ки доир ба таърихи гузаштаи тоҷикон маълумоти нодир медиҳад.

Абдурахмони Мустаҷир яке аз афроди шинохтаи нимаи дууми асри XIX ва аввали асри XX мебошанд, ки чун шахси ватандӯсту хайрандеш аз худ номи нек боқӣ мондааст. Бе ягон шубҳа Мустаҷир дар байни ашрофзодагони Тошканд, ба хусус, назди генерал-губернатори Туркистон тавассути дунёшиносӣ меҳрубонӣ, сифатҳои баландтарини одаму одамгарӣро иҷро ва эътибори хос дошт.

Калидвожаҳо: Абдурахмони Мустаҷир кишваршинос, экспедитсия, бостоншинос, осорхона, коллексия, рӯзнома, шарқшиносӣ, дастнавис, нусха, осорҳои таърихӣ, сикка, Самарқанд, Бухоро, Санкт-Петербург, Россияи подшоҳӣ, Туркистон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Темирзода Бахтовар - омӯзгори бахши таърих ва бостоншиносии АХИҶ Тоҷикистон. **Суроға:** ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 11.

Тел.: +992 93-460-66-65.

Email: bahtovar. temirzoda@mail.ru

ТАДЖИКСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ XIX И НАЧАЛА XX ВЕКА АБДУРАХМОН МУСТАДЖИР

Абдурахмон Мустаҷир являється одним из краеведов и археологов таджикского народа, который широко применяя свои способности и знания в продвижении археологической науки и коллекционировании исторических предметов, внес весомый вклад в создание му-

зеев. Благодаря усилиям Мустаджира в 1870-1871 годах впервые в городах Самарканд, Худжанд и его окрестностях началось изучение исторических мемориалов. Особое внимание Мустаджира привлекали такие исторические предметы, как чеканные монеты, рукописи и исторические памятники, он собирал их и хранил у себя в доме. На выставках сельского хозяйства выставлял их напоказ, и представлял историкам и археологам наследие наших предшественников. По приглашению и предложению Общества любителей археологии России и Франции принимал активное участие в научных конференциях. В настоящий момент наше внимание привлекают собранные Мустаджиром старинные монеты. В течение своей жизни Мустаджир собрал более 20 тысяч старинных монет, носящих в себе уникальную информацию о прошлой истории таджикского народа.

Абдурамон Мустаджир считается одним из известнейших лиц второй половины XIX и начала XX века, который сохранил за собой доброе имя патриотичного и благожелательного человека. Без всяких сомнений, среди лиц знатного рода, в частности в глазах генерал-губернатора Туркистана он имел особое уважение благодаря своим знаниям о мире, доброте и высоким человеческим качествам.

Ключевые слова: Абдурахман Мустаджир, краеведение, экспедиция, археолог, музей, газета, востоковедения, рукопись, экземпляр, историческая памятника, штамп, Самарканд, Бухара, Санкт-Петербург, Царская империя Россия, Туркистан.

Сведения об авторе: Темирзода Бахтовар –преподаватель отдела история и археология при малая Академия науки Республики Таджикистан. **Адрес:** г. Душанбе, п. Рудаки 11, **Тел.:** +992 93-460-66-65. **Email:** bahtovar. temirzoda@mail.ru

TAJIK LOCAL STUDY OF THE XIX AND BEGINNING OF THE XX CENTURY ABDURAHMON MUSTAJIR

Abdurahmon Mustajir is one of the local historians and archaeologists of the Tajik people, who, using his abilities and knowledge extensively in promoting archaeological science and collecting historical objects, made a significant contribution to creation of museums. Due to efforts of Mustajir in 1870-1871, the study of historical memorials began for the first time in cities of Samarkand, Khujand and it's environs. Mustajir paid special attention to such historical items as minted coins, manuscripts and historical monuments, he collected them and kept them in his house. At agricultural exhibitions, he paraded them, and presented the heritage of our predecessors to historians and archaeologists. By invitation and suggestion of the Society of Archeologists of Russia and France, he took an active part in scientific conferences. At the moment, our attention is drawn to the ancient coins collected by Mustajir. During his life, Mustajir collected more than 20,000 ancient coins, bearing unique information about the past history of the Tajik people.

Abduramon Mustajir is considered one of the most famous persons of the second half of the 19th and early 20th centuries, who retained the good name of a patriotic and benevolent person. Without any doubt, among people of a noble family, in particular in the eyes of the Governor-General of Turkistan, he had special respect due to his world knowledges, kindness and high human qualities.

Keywords: Abdurahmoni Mustajir, Country, historian, expedition, archaeologist, museum, colection, diary, orientalist, manuscript, copy, historical artifacts, coinage, Samarqand, Bukhara, Sankt-Peterburg, Tsarist Rusia, Turkestan.

Information about the author: Temirzoda Bakhtovar-teacher of the history and archeology department of the Little Academy of Tajikistan, Adres. Sity of Dushanbe, Rudaki 11, **Tel.:** +992 93-460-66-65. **Email:** bahtovar. temirzoda@mail.ru

РАҚОБАТИ ҲИНДУСТОНУ ПОКИСТОН ДАР АФҒОНИСТОН

Раҷабалиев Х.¹

Тавре ки дар ҳама сарчашмаҳои илмию таърихӣ омадааст, равобити Покистон бо Ҳиндустон аз замони ҷудо шудани он аз кишвари Ҳиндустон (14-уми августи соли 1947) бо ҷангҳои хунини марзӣ рӯ ба рӯанд, ки на танҳо хисороти иқтисодию ҷонӣ ба кишварҳои худ, балки ба кишвари Афғонистон низ меоранд.

Омилҳои зиёде мавҷуд аст, ки Ҳукумати Ҳиндустон кишвари Афғонистонро дар меҳвари сиёсати хориҷии худ қарор додааст. Яке аз омилҳои асосӣ дар ин назар рақобати таърихӣ Ҳиндустон бо Покистон мебошад. Рақобати ин ду кишвар бар сари даъвоҳои ҳудудӣ дар қаламрави иёлати Чамму ва Кашмир боиси тақсими ин минтақа ба ду бахш шуда, низоъ дар ин минтақа беш аз 70 сол аст, ки идома дорад.

Доктори илмҳои таърих, профессор Қ. Искандаров дар мақолаи худ “Фактор Пакистана в Афганском конфликте” қайд мекунад, ки “...Покистон баъди мустақил шудан, дигар қарордодеро дар мавриди қашидани ҳатти марз миёни Ҳинди Бритониё ва Афғонистон, ки соли 1893 дар Кобул аз ҷониби амири Афғонистон Абдурахмонхон ва котиби ҳукумати Ҳинди Бритониё сэр М. Дюрланд баста буданд, риоя намекард” [10, 2].

Баъдҳо ин ҳатти марзӣ, номи “ҳатти Дюрланд”-ро ба худ гирифт [9, 107]. Яъне, то таъсиси кишвари Покистон ҳамаи амирони баъдии Афғонистон ин хатро эътироф мекарданд, аммо баъдан нисбати ин қарордод муносибати роҳбарони Афғонистон тағйир ёфт, ки инро метавон оғози афзоиши шиддати муноқишаҳо байни Ҳиндустон ва Покистон номид. Инчунин, ин масъаларо низ метавон яке аз сабабҳои даҳлат кардани Покистон ба муносибатҳои Ҳиндустону Афғонистон гуфт.

Агарчи дар муноқишаҳои марзӣ солҳои 1948, 1964, ва 1970 кишвари Ҳиндустон бар тариқро дар даст дошт, аммо бо миёнҷигарии Созмони Милали Муттаҳид ва Иттиҳоди Ҷамоҳири Шуравӣ ба нафъи ҳар ду кишвар ҳал гардид [7, 5].

Дар китоби “Афғонистони имрӯз: омилҳои дохилӣ ва хориҷии ҷангу сулҳ” 5 омили таъсиргузори сиёсати Покистон дар муносибат бо Афғонистон бо мисолҳо дарҷ шудааст, ки яке аз ин омилҳо (чигунае ки оид ба ин масъала дар боло ишора намуда будем) баҳси марзӣ миёни давлатҳои Покистону Ҳиндустон мебошад. “...Мушкили қадимӣ дар муносибатҳои Ҳинду Покистон масъалаи қаламрави иёлати собиқӣ Чамму ва Кашмир аст. ...ба ҳамин далел Покистон ба як “умқи стратегӣ” ниёз дорад ва Афғонистон метавонад чунин “умқи” бошад. Дар ҳолати муташанниҷи гаштани муносибатҳояш бо Афғонистон Покистон метавонад дар миёни “неш”-и ду кишвари рақибӣ худ қарор бигирад. Аз ин хотир аст, ки Покистон ба рушди муносибатҳои Ҳинду Афғонистон назари некбинона надорад” [9, 118], – менависанд олимони тоҷик.

Инчунин, муҳаққиқи рус Д. В. Савченко қайд мекунад, ки “Афғонистонро Покистон ҳамчун як “ҳавлӣ”-и худ қабул мекунад ва барои нигоҳ доштани ин мақом тамоми талошро ба ҳарч ҳоҳад дод... барои мақомоти Покистон дар сурати муқовимати низоми бо Ҳиндустон, Афғонистон аз ҷиҳати стратегӣ муҳим ба ҳисоб меравад” [14].

Омили дигари муноқишаҳои Ҳиндустону Покистон дар Афғонистон дар доштани силоҳи ҳастай мебошад, ки ҳар ду кишвар дар қатори кишварҳои абарқудрати ҷаҳон (Россия, Хитой, ИМА, Англия, Франция ва дигарон) дорои ин гуна силоҳҳо мебошанд. Аз ин рӯ, ҳар ду кишвар замини Афғонистонро барои кам кардани ҳатар ба кишварҳои худ истифода мебаранд.

Сиёсатшиноси рус А. А. Диких оид ба ин масъала чунин қайд мекунад, ки “...18 майи

1. Раҷабалиев Хайрулло.- докторанти PhD- и соли сеюми Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ.

соли 1974 Ҳиндустон аввалин маротиба санчиши силоҳи ҳастаии худро дар саҳрои Покрани иёлати Роҷистон анҷом дод, ки ин амалиёт бо номи “Бутҳои хандон” шинохта мешавад... ва баъдан дар ҷавоб соли 1980 аз ҷониби комиссияи нерӯи атомии Покистон бо сарвари Мунир Аҳмадхон 24 амалиёти махфӣ гузаронида шуд”[6]. Инчунин, 11 майи соли 1998 Ҳиндустон ва 28 майи ҳамон сол Покистон аз ин намуди силоҳ санчиш гузарониданд [19]. Яъне, ҳар ду кишвар алайҳи якдигар қудратмандии худро намоиш дода, аз зиёд кардани шумори бомбаҳои ҳастай, санчиш гузаронидан ва дар ваҳшату ҳарос қарор додани мардум, то соли 1998 даст накашиданд. Дар натиҷа ин масъала ба ҳадде расид, ки созмонҳои байналмилалӣ низ зиддияти хуро нишон доданд ва аз соли 1998 то ба ҳол, аз ин силоҳ ҳарду кишвар дигарбора истифода накарданд.

Дар соли 1994 ҳар ду кишвар роҳи нави сиёсати хориҷиро тавассути дипломатия пеш гирифтанд. Моҳи феввали ҳамон сол Комиссари олии СММ оид ба ҳуқуқи башар Ҳиндустонро бо таъмини лағви қатъномаи душманонаи Покистон, ки нақзи иддаои ҳуқуқи башар аз ҷониби нерӯҳои низомии Ҳиндустон дар Кашмирро маҳкум мекунад, пуштибонӣ кард [7, 8]. Барои Ҳиндустон ин ғалабаи ҳақиқии дипломатӣ ба ҳисоб мерафт. Дар навбати худ ба Исломобод муяссар шуд, ки дар нишасти сарони Созмони Конфронси Исломи, ки дар Марокаш баргузор шуд, қатъномаеро, ки дар он нақзи ҳуҷҷатии ҳуқуқи башар аз ҷониби нерӯҳои мусаллаҳи Ҳиндустон дар Кашмир маҳкум карда мешавад, қабул кунад. Аз моҳи феввали соли 1995 то феввали соли 1996 аз ҷунбишҳои мустақил дар Ҷамму ва Кашмир ба нишони эътироз алайҳи амали ваҳшиёнаи нерӯҳои амниятии Ҳиндустон як корпартоии умумимиллиро ба нишони ҳамраъӣ ва пуштибонии Покистон аз ҷунбиши мустақил ташкил карда буд [7, 14].

Дар давраи ҳукмронии аввали гурӯҳи “Толибон” (солҳои 1996-2001) равобити Ҳиндустону Афғонистон ба поинтарин сатҳи худ расид. Ҳиндустон пеш аз ба сари қудрат омадани гурӯҳи “Толибон” (солҳои 1996-2001) бо низомҳои подшоҳӣ, ҷумҳурӣ ва ҳатто режимҳои коммунистӣ муносибатҳои хуб дошт. Аммо пас аз вуруди гурӯҳи “Толибон” дар соли 1996 ба Кобул, Ҳиндустон фавран сафоратхонаи худро баст ва ин гурӯҳ бо пуштибонии артиши Покистон муттаҳидони Ҳиндустонро маҷбур карданд, ки ба самти Шимолӣ ақибнишинӣ кунанд.

Муҳаммад Валӣ дар муқаддимаи китоби худ “Афғонистон дар стратегияи Ҳинд ва Покистон” чунин қайд мекунад: “Равобити Ҳинд ва Афғонистон аз замони соҳибистиклол шудани Ҳинд ҳамеша сулҳҷӯёна буд ва пайваста барои барқарор намудани муносибатҳои неқбинона ҷиҳати пешрафту тараққиёти якдигар кӯшидаанд.... аммо муносибати Афғонистону Покистон аз замони соҳибистиклол шудани Покистон ба ҳайси ду ҳамсояи ҳамкеш масири солиро напаймудааст. Мушкили хатти Дюранд ва сарзаминҳои ҷудошуда аз пайкари Афғонистон омили аввалин равобити ноустувор буда, баъдҳо Покистон тавонист дар пешбурди полисӣ нисбат ба Афғонистон ба ҳайси як ҳасми оштинопазир ба таҳриби ин кишвар бипардозад ва на танҳо зерсохторҳои моддӣ ва техникаи онро дар оташи нестӣ бисӯзад, балки дар садади барбоддихии фарҳангу тамаддуни пур аз қудумати он иқдом намоад”[11, 10].

Яке аз паҳлуҳои мусбӣ дар сиёсати хориҷии Ҳиндустон дар қиблаи Афғонистон ин аст, ки Ҳиндустон ҳеҷ гоҳ аз ҳизб ё гурӯҳҳои ҳосе дар Афғонистон ҳимоят накардааст. Пайваста кӯшидааст, ки бо давлати мавҷуд ва расмӣ Афғонистон, ки мавриди таъйиди ҷомеаи ҷаҳонӣ аст, ҳамкорӣ кунад [5, 268]. Ҳаракати “Толибон”, ки ба ҷуз аз се кишвар (Имороти Муттаҳидаи Араб, Покистон ва Арабистони Саудӣ дар соли 1996-2001), дигар ҳеҷ кишваре онро ба расмият нашинохта буд, аз қоидаи равобити хориҷии Ҳиндустон берун буд. Дар муқобили кишвари вақти Афғонистон, ки дар Шимоли кишвар ҳузур доштанд ва аз ҷониби кишварҳои мухталиф ва СММ ба расмият шинохта мешуд, робитаи расмӣ сиёсӣ дошт.

Доктор Муҳаммадуллоҳи Афзалӣ дипломат, нависанда, шоир ва устоди пешини Доғишгоҳи Ҳироти Афғонистон оид ба равобити Ҳиндустону Покистон ва ҷиғунагии рақобат кардани онҳо дар кишвари Афғонистонро дар китоби худ “Сиёсати хориҷии Афғони-

стон дар сипехри ҳамкориҳои минтақай”, дар бахши “Сиёсати хориҷии Афғонистон дар қиболи Ҳиндустон ва таъсири он бар ҳамкориҳои минтақай” назари ҳешро баён намудааст. Вай чунин қайд мекунад: “Афғонистон қалби Осиёст: ин бад-он маъност, ки мавқеияти сиёсӣ-ҷуғрофии кишвар ниҳоят ҳассос аст. Дар баҳси равобити Афғонистон ва Ҳиндустон ва мавонеи сиёсии он ҳеҷ мавзее барҷастатар аз ҳузури Покистон дар байни ин ду кишвар нест... Аз зоҳири амр падида аст, ки ҳеҷ кишваре ба ҷуз Покистон назари номуносибе дар хусуси равобити Ҳиндустону Афғонистон надорад. Ин танҳо Покистон аст, ки бо ин тӯл ва ҷуғрофияи худ ба унвони бузургтарин монеи сиёсӣ дар муносибатҳои минтақавӣ ҷануби Осиё бо Афғонистон матраҳ будааст... Бо ин, ки Афғонистон Ҳиндустонро кишвари ҳамсоя медонад, аммо дарвоқеъ ин Покистон аст, ки ҳамсоии девор ба девори Афғонистон аст. Интиҳоби ҳамсои як амри ихтиёрӣ нест. Афғонистон чӣ бихоҳад ва чӣ нахоҳад роҳи иртибототи он бо ҷануби Осиё аз масири Покистон мегузарад. Дар ин ҳолат, ҳар гоҳ равобити Покистону Афғонистон муносиб бошад, метавон ба коҳиши мавонеи сиёсӣ байни Афғонистон ва Ҳиндустонро умедвор буд” [5, 268-269].

Аз таҳлилу баррасии муҳаққиқони кишварҳои мухталиф, ки дар боло бо мисолҳо дарҷ кардем, кишвари Покистон, ба унвони монеаи аслии дар равобити сиёсии Ҳиндустону Афғонистон шинохта шуда, монеи дигар дар ин арса чандон барҷастатар ба назар намерасад.

Раванди таҳаввулотии сиёсӣ дар Ҳиндустон пас аз ҳодисаҳои 11- сентябри соли 2001 ва ҳамлаи низомии Амрико ба Афғонистон нишон дод, ки дипломатияи Ҳиндустон дар ин замина нисбати дипломатияи Покистон фаъолтар буди нақши фаъолтареро дар минтақа мебозид. Аз ин рӯ, пас аз ҳузури нерӯҳои низомии Амрико дар Афғонистон ва ба сари қудрат омадани Ҳомид Карзай дар ин кишвар равобити Ҳиндустон дар ин самт зиёд гардид, ки аз ҷумла метавон бо мулоқотҳои фаровони шахсонӣ воломақоми кишварҳо ва кӯмакҳои ҳамаҷонибаи Ҳиндустон мушоҳида кард.

Чигунае ки дар боло ишора намудем, Ҳукумати Ҳиндустон аз моҳи сентябри соли 2001 барои дастгирии рушди зерсохтор ва захираҳои инсонӣ дар Афғонистон 3 миллиард доллар кӯмаки иқтисодӣ ҷудо карда буд. Аз тарҳҳои муҳими ҳиндуҳо дар Афғонистон сохтмони “Сарбанди дӯстии Афғонистон ва Ҳиндустон” (“Салмо”) дар вилояти Ҳирот, сохтмони бинии “Шурии миллӣ” дар Кобул ва бунёди долонҳои тичоратӣ аст.

Қолиб инчост, ки Покистон ҳамеша аз наздикшавии равобити Ҳиндустону Афғонистон ва Ҳиндустон низ аз наздикшавии равобити Покистону Афғонистон нигарони доранд. Ин мавзӯ аз ҷониби мақомот ва расонаҳои ин давлатҳо ҳам манъ нашудааст. Ин матлаб дар мусоҳибаи Ҳомид Карзай собиқ раиси ҷумҳури Афғонистон дар посух ба хабарнигори телевизиони (ҶО) Покистон ба сароҳат баён шуда буд. Ӯ мегӯяд: “Ҳиндустон як кишвари бузурги иқтисодӣ ва таълимӣ аст ва дар айни ҳол ҳамсоии мо ва ҳамсоии Покистон аст. Ҳукумати Ҳиндустон солоне ҳазорон бурсияи (квота) таълимӣ ба мо медиҳад ва инчунин кӯмаки иқтисодӣ ба миқдори ду миллиард доллар ба Афғонистон доштааст... ин кӯмакҳо ба нафъи Афғонистон аст. Вале мутлақо ба зарари Покистон нест ва ин тасаввури манфири Покистон набояд дошта бошад. Робита бо кишварҳо ҷири хубе аст. Бо ин иллат, Афғонистон дар талоши доштани равобит бо Покистон низ мебошад. Бо таъкид бар ин нукта, ки Афғонистон ва Покистон ҳар ду кишвари мустақил ҳастанд, доштани равобит бо ҳар кишваре дар ҷаҳорҷӯбаи ихтиёроташон аст ва ин амр сабаби яке нисбати дигаре набояд бошад” [5, 270].

Дар воқеъ, ин ҳолатҳое буд, ки барои Ҳукумати наватасии Афғонистон мушкилироеро эҷод мекард ва намероҳ муносибатҳояшро бо Ҳиндустону Покистон бад кунад. Чаро, ки Афғонистон маҷбур аст бо Покистон як ҳамсоии табиӣ ва кишваре, ки тӯлонитарин марзро бо он дорад, робитаи наздике дошта бошад. Инчунин, бо кишварҳои бузург ва таъсиргузори минтақа низ дар иртибот бошад тавассути ин кишварҳо иқтисодии миллату давлаташро баланд бардорад.

Новобаста бо ин ҳама мушкилиҳо, Ҳомид Карзай тавонист, ки дар даврони сарвариин худ 13 маротиба ба Ҳиндустон ва 20 маротиба ба Покистон сафари расмӣ анҷом диҳад

[5, 624]. Дар ин сафарҳо вай тавонист, ки суди зиёде ба даст орад. Аз ҷумла, аз сафари сиздаҳгонаи худ ба Ҳиндустон чандин маротиба зиёдтар аз сафари бистгона ба Покистон суд бурдааст.

Қобили қайд аст, ки санаи 4-октябри соли 2011 Созишномаи шарикии стратегии Ҳиндустон ва Афғонистон ба имзо расид, ки ба қавли бархе коршиносон “мавқеи Покистонро дар кишвари Афғонистон рӯз ба рӯз тангтар мекард” [20].

Дар ин раванд, Ҳукумати Покистон алақай мавқеи дипломатӣ ё умуман дар ин бозии сиёсӣ дар баробари Ҳукумати Ҳиндустон ба кулӣ ақиб монда буд. Инчунин, кишвари Покистон яке аз сабабгузори нуфуз ва тақвият додани кӯмакҳои бисёрсамтаи Ҳиндустон дар Афғонистон ба ҳисоб мерафт.

Баъди имзои Созишномаи шарикии стратегӣ, Ҳиндустон неруи нарми худро дар Афғонистон дар соҳаҳои тандурустӣ, кишоварзӣ, маориф, идоракунии об, манзил, варзиш ва сайёҳӣ тақвият меод. Чигунае, ки дар боло ишора намуда будем, Ҳукумати Ҳиндустон ба хизматчиёни давлатӣ, сарбозон ва кормандони мақомоти амният ва ҳифзи ҳуқуқи афгон таълим меод ва ҳар сол ба донишҷӯёни афгонӣ 1000 бурсия (стипендия) пешниҳод мекард.

Соли 2016 як назарсанҷии “Gallup” нишон дод, ки тақрибан 62% афгонҳо ба Ҳиндустон назари мусбат доранд. Тибқи ин назарсанҷӣ, маъруфияти Покистон дар байни мардум ҳамагӣ 3,7% буд. Ин рақам камтар аз маъруфияти ДИИШ (5,8 дарсад) буд [8]. Албатта, ин омор бо назардошти робитаҳои амиқи фарҳангии Ҳиндустон ва Афғонистон таъҷҷубовар нест.

Аз замони ба қудрат расидани Ашраф Ғанӣ дар Афғонистон соли 2014, сиёсатшиносон таҳаввулотҳои Афғонистонро бо нигаронӣ пайгирӣ мекарданд.

Ба гуфтаи коршиноси равобитаи байналмилалӣ Саидҷовид Ҳакимӣ: “...Покистон ҳамеша даъвои дӯстӣ ва бародарӣ бо Афғонистон дорад, аммо ҳеҷ гоҳ ин даъворо иҷро накардааст. Бо вучуди ваъдаи ҳамкорӣҳои Покистон, дар замони ҳукумати Ҳомид Карзай, Ҳукумати Покистон гурӯҳи Толибон ва шабакаи Ҳаққониро дар қаламрави худ паноҳ дода, аз гурӯҳҳои террористӣ дар Афғонистон ғимоят мекард. Баъди ба сари қудрат омадани Ашраф Ғанӣ дар соли 2014 сиёсати хориҷии худро дар робита бо Покистон тағйир дод ва Ашраф Ғанӣ бо Покистон равобитаи хубе оғоз кард ва ҳатто бо Оҷонсии истихборотии Покистон (ISI) як созишномаи табодули иттилоотӣ ба имзо расонд, ки аксари мардуми Ҳиндустонро ба ҳайрат овард. Вай (Ашраф Ғанӣ) изҳор менамуд, ки нақши Ҳиндустон дар Афғонистон фақат як мусоидаткунанда асту тамом” [17].

Ашраф Ғанӣ дар соли аввали раёсаташ сиёсати хориҷии худро нисбат ба покистонӣҳо беҳтар карду умедвор буд, ки ин беҳбудии равобит бо Покистон гурӯҳи Толибонро барои пайвастан ба музокироти сулҳ бо Ҳукумати Афғонистон қаноатманд кунад. Аммо ба қавли Ҳ. Саидҷовид, “талоши Ашраф Ғанӣ барои афзоиши нақши Покистону Чин дар раванди музокироти сулҳ ва дар натиҷа, фишори он барои имзои як ёддошти тафохум дар бораи ҳамкорӣҳои ҳадамоти ҷосусии Покистону Афғонистон боиси нигаронии Деҳлии Нав шуда буд” [17].

Ҳиндустону Покистон дар тӯли чанд даҳаи охир рақобати худро дар Афғонистон идома дода, ҳамеша кӯшиш кардаанд, ки дар сохтори ояндаи Афғонистон нақши фаъоле дошта бошанд ва маълум аст, ки ҳар ду тараф дар робита ба Афғонистон манфиатҳои худро дунбол мекунанд.

Ба ақидаи устоди пешини Донишгоҳи Кобул Абдулносир Нурзод “...Исломобод Афғонистонро ҳамчун “қалъаи ақибмонда”-и худ тасаввур мекунад ва тамоми талошашро барои нигоҳ доштани ин мавқеъ сарф кардааст. ...онҳо метавонанд гурӯҳҳои ғайриҳукуматӣ ва гурӯҳҳои ифротгароро ба манфиати Покистон дар минтақа афзоиш диҳанд. Илова бар ин, Афғонистон барои Покистон умқи стратегӣ ҳисоб мешавад, ки мантиқи даҳолати Покистон ба Афғонистонро ба вучуд меорад. Зеро гурӯҳҳои содиқ ба Исломобод дар Афғонистон метавонанд барои миёнаравӣ ва таҷдиди нерӯҳо дар сурати муноқиша бо Ҳиндустон замина фароҳам кунад” [3].

Яке аз омилҳои дигари асосие, ки Ҳукумати Покистон ба қорҳои дохилии Афғонистон даҳолат қардааст, ин ниёзмандии иқтисодии он мебошад. Покистон барои роҳандозии ҳамкорӣҳои густурда ва рушди саноату қорхонаҳояш аз тариқи Афғонистон бо кишварҳои Осиёи Миёна манфиатдор мебошад. Аммо бинобар низои Афғонистон, Покистон метавонад имконоти худро аз роҳ ёфтани ба бозорҳои Осиёи Миёна, ки майдони рақобати кишварҳои зиёде мебошад, аз даст диҳад.

Норасоии об дар кишвари Покистон низ, яке аз омилҳои дигари муноқишаи Ҳиндустону Покистон дар Афғонистон мебошад. Яъне, соли 2003 Ҳиндустон эълон намуд, ки омодааст масрафи сохтмони обанбор дар вилояти Нангархорро бар изофаи қорҳои анҷомшуда: обанбори Салмо ва канали Хонобод дар Қундузро бар уҳда бигирад. Дар ҳуди ҳамон сол хишти аввали сохтмони обанбор дар рӯдхонаи Қунар гузошта шуд, ки қарор буд оби ин рӯдхона дар наздикии Чалолобоб сарозер сохта шавад [13].

Ин иқдомоти Ҳиндустонро Покистон ҳамчун талоше барои заиф сохтани иқтисодиёти худ арзёбӣ мекунад. Бар изофаи ин, Ҳиндустон дар назар дорад, ки барои тағйир додани маҷрои рӯдхонаҳои Ровӣ, Сотлеҷ ва Биас (се шохоби асосии Ҳиндустон) якчанд иншоотҳои гидроэнергетикӣ бисозад.

Инчунин Покистон Ҳиндустонро дар дуздии об дар Кашмир низ муттаҳам мекунад. Дар моҳи март соли 2001 муассис ва роҳбари созмони “Лашкари тайиба” Ҳ. Сайид изҳор дошт, ки “агар Ҳиндустон ба терроризми обӣ” идома диҳад, Покистон масъалаи истифодаи нерӯ дар ҳалли ин масъаларо имконпазир медонад [9, 117].

Албатта, ҳадафи Ҳиндустон дар Афғонистон аз таъсиси низоми устувори демократӣ, муқовимат ба нуфузи Покистон, пешгирӣ кардани гурӯҳҳои мусаллаҳе, ки аз ҷониби Ҳукумати Покистон пуштибонӣ мешаванд ва дар натиҷа ба манфиатҳои Ҳиндустон таҳдид мекунанд, мебошад.

Дар пайи ин сиёсатҳо, ба чунин ҳулоса расидем, ки айни ҳол Покистон муассиртарин фаъоли минтақавӣ дар Афғонистон аст, аммо Ҳиндустон, ки дар ин рақобат аз Покистон қафо аст, то охири рӯзҳои ҳукумати Ашраф Ғанӣ ба сиёсати ҳимоят аз он пойбанд буд. Эҳтимол аст, ки пас аз ташкили як ҳукумати фарогир дар Афғонистон, ҳушунат миёни Ҳиндустон ва Покистон дар ин кишвар коҳиш ёбад, аммо бо вучуди ин Покистон метавонад аз роҳҳои нав барои ҷилавгирӣ аз ташаббусҳои Ҳиндустон дар Афғонистон истифода кунад.

Ҳиндустон ҳамчунин аз истифода шудани Афғонистон ба ҳайси пойгоҳи нерӯҳои тундрави мазҳабии Кашмир нигарон аст. Зеро дар гузашта гурӯҳҳои тундрави омӯзишдида дар пойгоҳҳои Афғонистон дар низои Кашмир мушоҳида шудааст.

Инчунин, Ҳукумати Ҳиндустон меҳодад мавқеи мутаносиб бо сармоягузориҳои худ дар Қобулро ишғол кунад ва ҳамзамон азба эътидол овардани вазъият дар Афғонистон ва кам кардани таъсири Покистон ба вазъияти Афғонистон манфиатдор мебошад.

Дар навбати худ, Покистон Ҳиндустонро муттаҳам мекунад, ки ба гурӯҳҳои ифротии муҳолифи давлати Покистон, ки асосан бо номи “Таҳрики толибони Покистон” шинохта мешаванд, кӯмаки молӣ ва низоми мекунад. Мақомоти Покистон муътақиданд, ки пойгоҳҳои ин муҳолифон дар хоки Афғонистон қарор дорад ва Ҳиндустон кӯмакҳои худро ба ин гурӯҳҳои исломгарои тундрав аз тариқи Афғонистон мерасонад. Инчунин, Покистон наметавонад ба ташкили як режими содиқ ба Ҳиндустон дар Афғонистон иҷоза бидиҳад, зеро муътақид аст, ки дар ин сурат худро дар муҳити душманона қарор хоҳад дод. Бинобар ин, Покистон саъй дорад, ки нуфузи Ҳиндустонро дар Афғонистон ба ҳадди ақалл кам кунад ва ё ба қуллӣ аз байн барад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Афганистан и Пакистан: Современное состояние и перспективы развития. Институт востоковедения РАН [Текст]. – М.. – С. 2012- 228
2. Алаев Л.Б. Историография истории Индии[Текст] / Л.Б. Алаев . – М.: Институт востоковедения РАН, 2013.-472 стр.
3. Абдулносир Н. Афғонистон сахнаи рӯёрӯии Ҳинд ва Покистон [Матн] / Н. Абдулносир <http://irdiplomacy.ir/fa/news/2014045>. (санаи истифодабарӣ: 12. 03. 2023).
4. Бурсияҳои Ҷумҳурии Ҳиндустон барои таҳсили шахрвандони Афғонистон панҷ сол тамдид карда шуд [Матн]. <https://www.dw.com/> (санаи истифодабарӣ:19. 09. 2022).
5. Доктор Муҳмадуллои А. Сиёсати хориҷии Афғонистон дар сипеҳри ҳамкориҳои минтақавӣ, ҷилди 1 [Матн] / А.Д. Маҳмадулло. – Кобул, 2014. – 542 .
6. Диких А. А. Индия и Пакистан: войны, конфликты, их разрешение и последствия [Текст] / А. А. Диких https://nbpublish.com/library_read_article.php? (санаи истифодабарӣ:10. 02. 2023).
7. Зверев П. Г. Индо-пакистанский конфликт и Группа военных наблюдателей ООН в Индии и Пакистане (ГВНООНИП): история и современность [Текст] / П.Г. Зверев. – Москва, 2013.
8. Захро Х. Таҳлили муфассали рақобати Ҳиндустон ва Покистон дар Афғонистон [Матн] / Х. Захро <https://www.iess.ir/fa/translate/2174/> (санаи истифодабарӣ: 08.03.2023)
9. Искандаров Қ., Раҳматкарим Д., Абдуллоев Р. Афғонистони имрӯз: омилҳои дохилӣ ва хориҷии ҷангу сулҳ [Матн] / Қ. Искандаров, Д. Раҳматкарим, Р. Абдуллоев. -Душанбе: Дониш, 2018-219 сах.
- 10.Искандаров Қ., Фактор Пакистана в Афганском конфликте [Матн] / Қ. Искандаров.- Центральная Азия и Кавказ, Том.16, 2013
- 11.Муҳмад В. Афғонистон дар стратегияи Ҳинд ва Покистон [Матн] / В. Муҳмад. -Кобул: интишори Майванд, 2019-150 сах.
- 12.Муҳмад В. Афғонистон дар стратегияи Ҳинд ва Покистон. Бознашр аз интишороти Роҳи парчам [Матн] / В. Муҳмад. – Кобул. 2019- 135 сах.
- 13.Нақши об ва Кашмир дар баҳсҳои Ҳинд ва Покистон [Матн] / <https://peace-ipsc.org/fa/%D9%86%D9%82%D8%B4> (санаи истифодабарӣ: 05.03.2023)
- 14.Пакистан и Индия в борьбе за Афганистан [Текст] / <http://afghanistan.ru/doc/19737.html> (санаи истифодабарӣ:12. 03. 2023).
- 15.Савченко Д. В. Индопакистанское противостояние и война в Афганистане [Матн] / Д.В. Савченко. –М., 2009. – 206 с.
- 16.Современный Афганистан и сопредельные страны (Сборник статей [Текст].- М., 2011. – 315 с.
- 17.Саидҷовид Ҳ. Равобити Афғонистон бо Ҳинд дар давраи Ашраф Ғанӣ [Матн] / Ҳ. Саидҷовид. <https://8am.media/afghanistans-relationship-with-india-during-the-ashraf-ghani-era/> (санаи истифодабарӣ:13. 03. 2023).
18. Таҳлили геополитикии равоити Покистон бо кишварҳои ҳамсоя [Текст]. https://pir.shahreza.iau.ir/article_ санаи истифодабарӣ: 16.03.2023).
- 19.Mohammad K. D. India and Pakistan Rivalry in Afghanistan: A new Imperialism in the Making / K. D. Mohammad <https://kardan.edu.af/data/public/files> (санаи истифодабарӣ:19. 09. 2022).
- 20.India's Nuclear Weapons Program Smiling Buddha: 1974 [electronic resource] // Nuclearweaponarchive.org [Site]. URL: <http://nuclearweaponarchive.org/India> (санаи истифодабарӣ: 21.07.2022).
- 21.Mohsin T., India-Afghanistan Relation and its Impact on Pakistan / Mohsin T.- SSPC, November 4, 2011, (санаи истифодабарӣ:12. 02. 2023).

РАҚОБАТИ ҲИНДУСТОНУ ПОКИСТОН ДАР АФҒОНИСТОН

Дар мақола мавзуи рақобати Покистону Ҳиндустон дар Афғонистон мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳиндустону Покистон дар Афғонистон дар робита ба ҳамдигар ҳадафҳои мушаххасро пайгирӣ мекунанд ва барои расидан ба ин ҳадафҳо аз ҳолатҳои гуногун истифода мекунанд. Масалан, Покистон аз гурӯҳҳои ҷангҷӯёни ба мисли гурӯҳи “Толибон” ба унвони вакилони стратегӣ истифода мекунад ва Ҳиндустон бошад, ҳамеша барои таъсири нуфузи худро гузоштан дар ин минтақа ба қудрати нарми худ такя мекунад.

Дар тӯли чанд даҳаи охир Ҳиндустону Покистон муқовимати худро барои минтақаи нав (Афғонистон) идома додаанд ҳамеша кӯшиш кардаанд, ки дар сохтори ояндаи Афғонистон нақши ҷаҳол дошта бошанд ва маълум аст, ки ҳар ду тараф дар робита ба Афғонистон манфиатҳои худро дунбол мекунанд ва нақшаҳои стратегияи худро пеш мебаранд.

Калидвожа: Ҳиндустон, Афғонистон, Покистон, Ҷамму, Кашмир Толибон, сиёсат, рақобат, иҷтимоӣ, сармоягузорӣ, барқарорсозӣ,

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҷабалиев Хайрулло Холназарович – Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ, докторанти PhD- соли севум. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33.

Тел: (+992) 938- 58- 58-15.

E-mail: Khair1508@mail.ru.

ИНДО - ПАКИСТАНСКОЕ СОПЕРНИЧЕСТВО В АФГАНИСТАНЕ

В статье подробно анализируется тема соперничества между Пакистаном и Индией в Афганистане. Индия и Пакистан преследуют определенные цели по отношению друг к другу в Афганистане и используют разные ситуации для достижения этих целей. Например, Пакистан использует военизированные группы, такие как «Талибан», в качестве стратегических марионеток, а Индия всегда полагается на свою мягкую силу для оказания влияния в регионе.

За последние несколько десятилетий Индия и Пакистан перенесли своё противоборство в Афганистан и всегда пытались играть активную роль в будущем устройстве Афганистана, и ясно, что обе стороны преследуют свои собственные интересы в отношении этой страны.

Ключевые слова: Индия, Афганистан, Пакистан, Талибан, конкуренция, инвестиции, реконструкция, Джамму и Кашмир.

Сведения об авторе: Раҷабалиев Хайрулло Холназарович – Институт изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ, доктор PhD- 3 курса. **Адрес:** 734025, Республики Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки, 33.

Тел: (+992) 938-58-58-15.

E-mail: khair1508@mail.ru.

INDO-PAKISTAN RIVALRY IN AFGHANISTAN

The article analyzes in detail the topic of rivalry between Pakistan and India in Afghanistan. India and Pakistan have certain goals towards each other in Afghanistan and use different situations to achieve these goals. For example, Pakistan uses paramilitary groups like the Taliban as strategic puppets, while India always relies on its soft power to exert influence in the region.

Over the past few decades, India and Pakistan have taken their rivalry to Afghanistan and have always tried to play an active role in the future of Afghanistan, and it is clear that both sides have their own interests in this country.

Key words: India, Afghanistan, Pakistan, Taliban, competition, investments, reconstruction, Jamu and Kashmir.

Information about the author: Khairullo Kholnazarovich Radzhabaliev - Institute of Asian and European Studies of the National Academy of Science, Doctor of PhD - 3 courses. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33.

Tel: (+992) 938-58-58-15.

E-mail: khair1508@mail.ru.

ЗАБОНШИНОСӢ

БАРРАСИҶО ОИД БА ТАЪРИХИ ЛУҒАТҶОИ АРАБӢ БА ФОРСӢ

Ҳочизода А.¹

Миёни осори хаттии асримиёнагӣ, ки то имрӯз боқӣ мондааст, асарҳои лексикографӣ мавқеи муайяноро ишғол менамоянд. Дар қарнҳои нахустини паҳншавии ислом, ки тавасути он доираи нуфузи забони арабӣ ҳам васеъ мегардид, донишмандон ба ғирдоварии калимаҳои арабие оғоз намуданд, ки дар ин ё он маврид аз лексикаи Қуръон тафовут пайдо мекарданд. Ин иқдом ибтидои ташаккули луғатшиносии забони арабӣ гардид ва тадриҷан он рушду камол ёфта, миқдори зиёди луғатҳоеро ба миён овард, ки лексикаи ғании ин забонро дар бар мегиранд.

Бо қувват гирифтани нерӯҳои эҷодӣ, ки дар натиҷаи ҳаракатҳои истиқлолхоҳонаи мардуми сарзаминҳои истилошудаи хилофат рух дод, як зумра донишмандон ба тартибу таснифи фарҳангҳо, инчунин луғатҳои дузабонаи аз арабӣ ба забонҳои худ шуруъ намуданд.

Агарчи дар сарчашмаҳо ба мавҷуд будани фарҳанги форсӣ ва луғатҳои дузабонаи қабл аз асри ёздаҳи мелодӣ таълифгардида фарҳанги Абуҳафси Суғдӣ ва луғатҳои мансуб ба Рӯдакӣ ишораҳо рафтааст, вале қадимтарин фарҳанги форсӣ ва ҳамчунин луғати арабӣ-форсӣ, ки то имрӯз маҳфуз мондааст, ба миёнаҳои қарни XI тааллуқ дорад.

Нахустин луғати то замони мо расидаи форсӣ – «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ инчунин як қатор фарҳангҳои баъдтар таълифгардида, ки дар онҳо ашъори шоирони классикии форс-тоҷик ба сифати шоҳиди маъноии калимаҳо оварда шудааст, қайҳост, ки диққати муҳаққиқони адабиёт ва луғатшиносонро ба худ ҷалб намудаанд. Ин аст, ки ҳам «Луғати фурс» ва ҳам фарҳангҳои назири он, ки дар асрҳои баъдӣ эҷод шудаанд, мавриди баррасии илмӣ муҳаққиқони гуногун қарор гирифта, борҳо ба таъби расидаанд.

Мутаассифона, луғатҳои арабӣ-форсӣ бо вучуди материалҳои судманди ҳам арабӣ ва ҳам форсиро шомил будан, то имрӯз аз мадди назари аҳли таҳқиқ дар қанор мондаанд. Бояд қайд кард, ки маводи форсии нахустин луғатҳои дузабона махсусан барои омӯзиши забонҳои эронӣ дорои аҳамияти қалон мебошад. Агар ба ҷуз «Луғати фурс» боқӣ намондани фарҳангеро аз асрҳои XI-XIII дар назар гирем, то ҷӣ андоза муҳим будани тадқиқи луғатҳои арабӣ-форсӣ барои таърихи лексикология ва лексикографияи форсии тоҷикӣ ба ҳубӣ муайян мегардад.

Луғатҳои дузабонаи мавриди гуфтугӯи мо ба лексикографияи асрҳои минбаъда таъсири равшан гузоштаанд. Калимаю таъбирҳои тавзеҳотии онҳо на танҳо дар луғатҳои арабӣ-форсии минбаъда ба таври фаровон истифода шудаанд, балки қисме аз онҳо дар таълифи фарҳангҳои тафсирии форсӣ ба сифати манбаъ хизмат намудаанд. Дар ин бора ҳуди муаллифон инчунин муҳаққиқоне, ки ин фарҳангҳоро таҳқиқ намудаанд, ишораҳо кардаанд.

Луғатҳои арабӣ-форсӣ, ки қадимтарин намунаи то имрӯз боқимондааш ба асри XI мансуб аст, дар осори лексикографияи ниёгони мо мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Танҳо номгӯи онҳо, ки дар сарчашмаю луғатҳои гуногун ва тадқиқотҳо сабт шудааст, бештар аз сад аст. Вале мутаассифона, ин захираи бузурги мероси гузаштагон нисбат ба дигар навъҳои улуми адаб, ки то андозае мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтаанд, қариб ки омӯхта нашудааст.

Дар шарқшиносии шуравӣ, ин луғатномаҳо то вақтҳои охир дар тадқиқотҳои адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ танҳо бо ишораҳо ёдоварӣ шудаанд. Ҷунони Е. Э. Бертельс дар

1. **Аҳмад Ҳочизода** – номзади илмҳои филологӣ, ходими пешбари Маркази синошиносии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинов АМИТ..

"Таърихи адабиёти форс-тоҷик"[4] ва акадмик А. Мирзоев дар «Абуабдулло Рӯдакӣ» [12] хангоми тадқиқи мероси устод Рӯдакӣ масъалаи луғати арабӣ-форсӣ навиштани ўро, ки дар сарчашмаҳо омадааст, баррасӣ намуда, аз ин луғатҳо ёдовар шудаанд.

Дар луғатшиносии тоҷик баъзе аз ин луғатҳо танҳо ба туфайли аз тарафи муаллифони фарҳангҳои форсӣ ҳамчун сарчашма истифода шуданашон, дар асарҳои муҳаққиқони ин ё он фарҳанг ёдоварӣ шудаанд. Аз муҳаққиқони шуравӣ зарурати омӯхтани осори лексикографии арабӣ-форсиро нахустин бор С. И. Баевский дар мақолааш қайд намуда, аҳамияти онҳоро барои тадқиқотҳои филологии эроншиносӣ нишон додааст [3]. Ин муҳаққиқ, дар соли 1968 феҳристеро бо тавсифи дастхатҳои луғатҳои дузабона, ки дар фонди дастхатҳои Шуъбаи дар Санкт-Петербург будаи Институти шарқшиносии АФ Россия маҳфузанд, таҳия намуда, аз ҷоп баровард. Қисми бештари тавсифҳои ин китобро луғатҳои арабӣ-форсӣ ташкил медиҳанд, ки миёни онҳо нусхаҳои нодир ва муътабари ин осори гаронбаҳо, монанди «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ»-и Абулфазли Майдонӣ, «Муқаддиму-л-адаб»-и Абулқосими Замахшарӣ ва «Тоҷу-л-масодир»-и Бучаъфараки Байҳақӣ мавҷуданд.

Дар таҳқиқ ва дастраси доираҳои илмӣ гардондани луғатҳои арабӣ-форсӣ олимони эронӣ аз дигарон бештар кӯшиш ба ҳарч додаанд. Зимни барномаи Бунёди фарҳанги Эрон, ки омӯхтани мероси гузашта, аз ҷумла, луғатҳои арабӣ-форсиро вазифаи муҳимми фарҳангӣ эълон намуда буд, аз охириҳои солҳои панҷоҳум то инкилоби исломӣ дар Эрон як силсила луғатҳои мавриди гуфтугӯи мо ба таъъ расиданд.

Қадами нахустин дар омӯзиши ҷиддии луғатҳои арабӣ-форсӣ китоби муҳаққиқи эронӣ Алинакии Мунзавӣ «Фарҳангномаҳои арабӣ ба форсӣ» гардид, ки соли 1959 аз ҷоп баромад [13]. Дар ин китоб маълумоти фаровоне дар бораи луғатҳои арабӣ-форсии то имрӯз маълум фароҳам оварда шудааст. Муҳаққиқ аз луғатҳои маъруфи арабӣ-форсӣ то луғатчаҳое, ки ҳаҷмашон аз ҷанд варақ бештар нест, ҳамаро баррасӣ намуда, дар бораи онҳо маълумоти судмандеро ҷамъоварӣ кардааст. Қисми асосии китоб аз рӯи тартиби хронологии таълиф гардидани луғатномаҳо ба садаҳои солшумории ҳиҷрӣ тақсим карда шудааст. Ин қисмати китоб бо садаи панҷуми ҳиҷрӣ - асри таълифи қадимтарин намунаи то имрӯз маҳфузмондаи луғатномаҳои арабӣ-форсӣ ибтидо ёфта, бо зикри луғатномаҳои дар асри сздаҳи ҳиҷрӣ таълифшуда анҷом мепазирад. Дар қисми дувум, ки «фарҳангномаҳои пароканда» номида шудааст, илова бар луғатҳои дузабонаи гумно ва онҳо, ки муаллифашон маълум нестанд ва ё таърихи таълифашон муайян нагардидааст, ҷанд луғат, ки дар садаи XIV ҳиҷрӣ навишта шудаанд, муаррафӣ карда мешаванд. Алинакии Мунзавӣ дар ҳар ду қисмати китобаш қариб 150 луғати арабӣ-форсиро ном мебарад. Мақолаҳои ба ҳар як луғатнома бахшидаи муҳаққиқ асосан маълумотҳои зеринро дар бар мегирад: муаррафии китоб, муаллиф ва осор вай, арзиши илмии китоб, нусхаҳои хаттии он ва ҷои маҳфуз будани онҳо.

Бояд қайд кард, ки Мунзавӣ бештар бо зикри нусхаҳои дар Эрон, Туркия ва баъзан дар Миср маҳфузбуда маҳдуд гашта, нусхаҳои дар китобхонаҳои Аврупо мавҷудбударо, ки дар каталогҳои ин китобхонаҳо тавсиф шудаанд, қариб ёдовар нашудааст.

Дар кишварҳои арабӣ муҳаққиқон ба луғатҳои арабӣ-форсӣ то кунун диққати ҷиддӣ на додаанд. Муаллифоне, ки доир ба таърихи адабиёт, тамаддун ва донишмандони алоҳидаи араб асар навиштаанд, танҳо бо зикри баъзе луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ ва ё муаллифони онҳо қаноат кардаанд.

Ҳатто дар монографияи Ҳусайн Нассор, ки ба таърихи инкишофи лексикографияи араб бахшида шудааст [33], оид ба луғатномаҳои дузабонаи мавриди баҳси мо аз ҷанд сатр бештар маълумот пайдо карда наметавонем.

Ин муҳаққиқ агарчанде, ки «Тоҷу-л-масодир»-и Бучаъфараки Байҳақиро хангоми муаррафии китобҳои луғате, ки масдарҳоро дар бар мегиранд, тавсиф карда, моддаҳои луғавии онро то андозае таҳлил намудааст, вале ӯ доир ба ин луғат на ҳамчун луғати дузабонаи арабӣ-форсӣ, балки танҳо ҷун луғати масдарҳои арабӣ сухан меронад [33, I, 203]. Дар ҷои дигари монография Нассор дар бораи як асари Замахшарӣ муҳокамаронӣ карда, вале номи онро натавонистааст таҳхис кунад. Аз рӯи тавсифи мундариҷаи асар, ки муҳаққиқ меорад,

маълум мегардад, ки сухан дар бораи «Муқаддиму-л-адаб» меравад, ки низ аз луғатҳои маъруфи арабӣ-форсии асри XII мебошад. Лекин дар ин маврид ҳам ишорае ба луғати дузабона будани он во намерӯяд.

Кӯшиши ягона дар таҳқиқи луғатҳои арабӣ-форсӣ, ки дар кишварҳои арабӣ амалӣ шудааст, ба нашр ҳозир кардани нусхаи дар Қоҳира маҳфузбудаи луғати Абулфазли Майдонӣ «ас-Сомӣ фа-л-асомӣ» мебошад [32]. Мутаассифона, ин кори хайр дар ғояти саҳлангории ноширон сураат гирифтааст, в-агарна саҳву ғалатҳои зиёд, ки аз ибтидо то интиҳои китоб ба назар мерасанд, содир намешуданд.

Шарқшиносҳои аврупоӣ, ки дар омӯхтани осори уламо ва донишмандони Машриқзамин саҳми арзандае доранд, доир ба луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ тадқиқоти махсус таълиф нанамудаанд, вале ишораҳо ва гузоришҳое дар навиштаҳои баъзе аз онҳо ба назар мерасад. Чунончи муҳаққиқи маъруфи адабиёти форсии тоҷикӣ Э. Браун дар асари машҳураш [21] бо якҷумла қайд мекунад, ки Абуабдулло Ҳусайни Завҷанӣ муаллифи ду луғати арабӣ-форсӣ мебошад.

Ҷон Ҳейвуд дар монографияе, ки ба таърих ва мақоми лексикографияи араб бахшида шудааст, ҳангоми баррасии мавзӯи таъсири лексикографияи араб ба тамаддуни мардуми эронинажод, ба луғати арабӣ-форсӣ навиштани устод Абуабдулло Рӯдакӣ ишора намудааст [24].

Дар Аврупо аз луғатҳои арабӣ-форсӣ танҳо асари Абулқосим Маҳмуди Замахшарӣ – «Муқаддиму-л-адаб» ба таъб расида, дастраси доираҳои илмӣ шудааст. Бори аввал ин луғат дар соли 1850 аз тарафи шарқшиноси олмонӣ Ч. Ветштейн дар асоси ҳафт дастхат, бо муқаддимаи муфассали олмонӣ ва бо иловаи феҳристи калимаҳои арабии тарҷумашавандаи «Муқаддиму-л-адаб» нашр гардид [28].

Хусусияти диққатҷалбкунандаи луғати Замахшарӣ дар мавҷуд будани нусхаҳои тарҷумайи хоразмӣ ва туркӣ ва ҳатто муғулӣ дошта боис шудааст, ки ин луғатнома мавриди таваҷҷуҳи олимони гуногун гардад [5; 6; 22; 25].

Муҳаққиқи турк Закӣ Валиди Тоған нусхаи тарҷумайи хоразмӣ доштаи «Муқаддиму-л-адаб»-ро дарёфт намуда, соли 1951 чопи факсималии онро интишор дод. Ҳамин наشري ба амал баровардаи З. В. Тоған бори дигар аз тарафи шарқшиноси олмонӣ Ч. Бенсинг мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор гирифт. Ин муҳаққиқ соли 1968 бо кӯшиши зиёд нусхаи тарҷумайи хоразмӣ доштаре бо истифода аз чопи дар боло зикршудаи Ветштейн дар транскрипсия ва транслитератсияи лотинӣ ба таъб расонд [22].

Набудани тадқиқотҳои мукамал доир ба луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ ва сарғарм шудани як қатор муҳаққиқон ба чопи «Муқаддиму-л-адаб», дар доираҳои илмӣ тасаввурӣ нодурусти нахустин луғат дар ин боб будани луғатномаи Замахшариро ба вучуд овард. Аз ин рӯ, барои равшанӣ андохтан ба ин мавзӯ овардани мухтасареро аз таърихи луғатҳои арабӣ-форсӣ дар ин ҷо муносиб медонем.

Муайян намудани таърихи навишта шудани аввалин луғати арабӣ-форсӣ қорест ба се душвор, зеро ғубори асрҳо ва харобию осебе, ки бо мурури замон ба маҳсули эҷодии ниёгонӣ мо расидааст, имонияти ба он нахустин луғат даст ёфтани моро аз миён бурдааст. Вале метавон тахмин кард, ки луғатномаҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ дар давраҳои аввали баъди истилои араб арзи вучуд намуда бошанд.

Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» чунин нақл мекунад: "Ва мардумони Бухоро ба аввали ислом дар намоз Қуръон ба порсӣ хонданд ва арабӣ натавонистанд омӯхтан» [2, 57]. Табиист, ки аввалин кӯшишҳо дар таълифи луғатномаҳои арабӣ-форсӣ ва ё дастурҳои ба он монанд ба мақсади паҳн намудани дину оини нави мусулмонӣ ва тарғиби ҳадафҳои ин мазҳаб нигаронида шуда буданд.

Луғатҳои арабӣ-форсӣ дар пайравии анъанаҳои луғатнигории арабӣ навишта шудаанд. Лексикографияи арабӣ, ки аз нахустин асри ислом, баробари ба вучуд омадани рисолаҳое дар перомони лексикаи Қуръон ибтидо гирифтааст, дар давраи таълифи қадимтарин луғатҳои арабӣ-форсии маҳфузмонда аллакай дорои луғатҳои бузурге буд, ки забони арабиро бо ҳама он вусъату боигарияш дар бар гирифта буданд.

Муҳаққиқони эронӣ - Саид Нафисӣ ва Алинакии Мунзавӣ, [13] ки доир ба мавзуи луғатномаҳои арабӣ-форсӣ таҳқиқот анҷом додаанд, ба ин ақидаанд, ки нахустин луғати дузабонаи арабӣ-форсӣ ба миёнаҳои асри панҷи ҳиҷрӣ (XI мелодӣ) мансуб аст. Саид Нафисӣ чунин менависад: «Муддати сӣ сол аз авосити қарни панҷумро дар адабиёти форсӣ бояд асри таълифи китоби луғат донист. Қадимтарин китоби луғати форсӣ ба арабӣ ҳам зоҳиран дар ҳамин давра таълиф шудааст» [15, муқаддима]. Дуруст аст, ки қадимтарин луғати дузабонаи арабӣ-форсии то замони мо расида ба ҳамин давра тааллуқ дорад. Ба қавли Саид Нафисӣ куҳантарин луғати арабӣ-форсӣ «Китобу-л-масодир»-и Абулҳасани Завзаний мебошад. Вале чунонки аз тадқиқоти Алинакии Мунзавӣ маълум метардад, қадимтарин луғати то ба имрӯз маҳфузмондаи арабӣ-форсӣ «Китобу-л-булға» ба шумор меравад, ки соли 438 ҳиҷрӣ (1046 м.) таълиф шудааст [13,].

Ҳочӣ Халифа дар «Кашфу-з-зунун» [29] ва аз паси вай муҳаққиқони гуногуни мероси гузаштагон, ба қалами сардафтари адабиёти форсии тоҷикӣ Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ китобе-ро нисбат медиҳанд, ки «Тоҷу-л-масодир» ном до-рад ва эҳтимолан бояд луғати арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ бошад. Эҳтимоли ба қалами устод Рӯдакӣ мансуб будани чунин як луғатро маълумоти зерин низ тақвият медиҳад. Мувофиқи гузорише, ки Т. Мардонӣ дар ихтиёрамон гузоштааст, [11, 87-93] муҳаққиқи маъруфи араб Асъад Тлас дар «Маҷаллату маҷмаъ ал-илми ал-арабӣ» шумораи январ-феврари 1945 тавсифи дастхатҳои дар китобхонаи Дору-л-кутуби-л-ҳолидияи Иерусалим маҳфузбударо ба таъъ расондааст. Дар саҳифаи 528 ин нашрия чунин омадааст: «61 (12) «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» - аз шоири бузурги форсизабон Абуабдулло Ҷаъфар ибни Муҳаммад ибни Ҳаким ибни Абдурахмон машҳур ба Рӯдакӣ аст. Нусха нусхаи хуб буда, шомили масъалаҳои забоншиносӣ мебошад, ки ба арабӣ ва форсӣ баррасӣ шудаанд. Ин китоб ғайри китоби «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ»-и Абулфазл Аҳмад ибни Муҳаммади Майдонӣ (ваф. 518 ҳ.) мебошад. Аз паси ин китоб китоби дигаре аз Рӯдакӣ меояд, ки номаш «Тоҷу-л-масодир фи-л-арабийя ва-л-форсийя» аст [30].

Бинобар маълумоти дар боло оварда ва хулосае, ки аз баъзе тадқиқотҳо бармеояд, ҷоиш аст, ки нахустин луғати арабӣ-форсӣ аз зери ҳомаи ин устоди бузург берун омада бошад.

Бо вучуди он ки дар ибтидои асри XI дар лексикографияи арабӣ принсипи алифбоии луғатнигорӣ ташаккул ёфта, раванқ гирифта буд, аммо луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ ҳанӯз аз рӯи анъанаҳои дерина мураттаб мегардиданд. Қадимтарин луғатҳои арабӣ-форсии то имрӯз маҳфузмондаро аз нуқтаи назари дарбаргирии моддаҳои луғавии арабӣ ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

1 Луғатҳое, ки шомили танҳо мафҳумҳое мебошанд, ки ба истилоҳи имрӯза, ба ҳиссаҳои номии нутқ мансубанд.

2 Луғатҳое, ки танҳо масдарҳои феъли забони арабиро ба форсӣ мегардонанд.

3 Луғатҳое, ки ҳамаи ҳиссаҳои нутқи забони арабиро дар якҷоягӣ фароҳам оварда, ба форсӣ тарҷумаю шарҳ додаанд.

4 Луғатҳое, ки махсус ба лексикаи Қуръон бахшида шуда калимаю мафҳумҳои онро ба форсӣ тарҷума ва тавзеҳ кардаанд.

Луғатҳои гурӯҳи аввал аз рӯи мавзӯ мураттаб шуда буданд, ки зоҳиран маводи арабии онҳо аз асари Абу Ubайд Қосим ибни Саллом (778-840) муаллифи бузургтарин луғати ҷомеи тематикӣ арабӣ берун оварда шудаанд, ё дар пайравӣ аз он тартиб дода шудаанд. Ба ин гурӯҳ «Китобу-л-булға»-и Абуясуф Яъқуб Курдии Нишопурӣ, «ал-Мирқот»-и Бадеуззамон Адиб Натанзӣ, «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ»-и Абулфазли Майдонӣ дохил мешаванд.

Ба ғайр аз ин се асар боз китобе ба номи «Мабодии-л-луға» аз таълифоти Абуабдулло Муҳаммад ибни Абдулло ал-Искофиро ном бурдан мумкин аст. Бинобар маълумоти дар тадқиқоти Ҳусайн Нассор омада, ал-Искофӣ дар ин китоб, ки дастхаташ дар «Дору-л-кутуб»-и Миср маҳфуз аст [33, I, 210-211], дар муқобили ҳар моддаи арабӣ муроди форсии онро қарор додааст, ки аз рӯи тавсифи муҳаққиқ ба луғатҳои гурӯҳи аввали мо қаробати тамои дорад.

Агар санаи вафоти ал-Искофиро тибқи маълумоти сарчашмаҳо 421 ҳ. (1030 м.) қабул ку-

нем, бояд ин китоб куҳантарин луғати дузабонаи арабӣ-форсӣ махсуб гардад, зеро «Китобу-л-булға», ки қадимтарин луғатномаи то имрӯз расида буда, дар соли 438х. (1046м.) мураттаб шудааст.

Луғатҳои гурӯҳи дувум, ки танҳо масдарҳои феъли забони арабиро дарбар мегиранд, аз ҷиҳати таркиб ва бандубаст силсилаи луғатҳои тафсирии арабӣ, ки дар пайравии «Китобу-л-айн»-и Халил ибни Аҳмад мураттаб шудаанд, ба хотир меоранд. Ин луғатҳо, ки бо номи «Китобу-л-масодир» дар тазкираҳо ба муаллифони зиёде нисбат дода мешаванд, аз нуқтаи назари решаи калима - духарфӣ, сеҳарфӣ ва чаҳорҳарфӣ ба қисматҳо ва бобҳо ҷудо карда шудаанд. Намунаи ин гуна луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ, ки дар дастрасии мо қарор дорад, «ал-Масодир»-и Абуабдулло Ҳусайн ибни Аҳмади Завзаний (ваф. 1093) ва «Тоҷу-л-масодир»-и Бучаъфараки Байҳақӣ (1077-1150) мебошанд.

Ба луғатҳои гурӯҳи сеюм – «Муқаддиму-л-адаб» ва «Қону-л-адаб» дохил мешаванд, ки якумаш ба қалами алломаи забони арабӣ - Абулқосим Маҳмуди Замаҳшарӣ (1074-1144) ва дувумаш ба Абулфазл Ҳубайши Тифлисӣ (ваф. 1203) тааллуқ доранд. Ин ду луғатро агарчанде бинобар умумияташон дар гирд овардани ҳиссаҳои гуногуни нутқ дар як гурӯҳ дохил намудаем, вале принсипи тартиби моддаҳои луғавӣ дар онҳо ҷунонӣ баъдтар хоҳем دید, ба кулӣ фарқ мекунад.

Луғатҳои гурӯҳи чаҳорум, ки лексикаи Қуръонро ба форсӣ тарҷума ва тавзеҳ намудаанд, низ аз нуқтаи назари тартиби моддаҳои луғавӣ аз якдигар тафовут доранд. Баъзе аз онҳо калимоти Қуръонро аз рӯи тартиби сураҳо, баъзеи дигар, аз рӯи принсипи алифбой мураттаб сохтаанд. Аз ҷумлаи луғатҳои ин гурӯҳ «Лисону-т-танзил»-и муаллифи номаълум аст, ки замони таълифаш асрҳои X-XI тахмин шудааст [9].

Инак, мувофиқи гурӯҳбандие, ки дар боло овардем, маълумотеро дар бораи муҳимтарин луғатҳои то имрӯз маҳфузмондаи асрҳои XI-XII мухтасаран баён менамоем.

КИТОБУ-Л-БУЛҒА. Қадимтарин китоби луғати дузабонаи арабӣ-форсӣ, ки то замони мо расидааст, «Китобу-л-булғати-л-мутарҷам фи-л-луға» мебошад, ки дар манбаъҳои гуногун бо номи «Китобу-л-булға» низ зикр ёфтааст.

«Китобу-л-булға» дар асари Алинакии Мунзавӣ – «Фарҳангномаҳои арабӣ ба форсӣ» ҳамчун китоби муаллифаш номаълум муаррафӣ шудааст ва аз он танҳо як нусха, ки дар китобхонаи Боязид (Туркия) маҳфуз аст, тавсиф гардидааст [13]. Ин нусха соли 654 х. (1256м.) китобат шудааст. «Китобу-л-булға» дар соли 438 (1046м.) мураттаб гаштааст ва ин таърихро муаллиф дар хотимаи китоб сабт кардааст. Ҷустуҷӯҳои минбаъдаи олимони бозчанд нусхаи ин луғатро ба доираҳои илмӣ маълум гардонд ва ниҳоят бо кӯшиши муҳаққиқи эронӣ - Муҷтабои Минавӣ муяссар гашт, ки номи муаллифи ин асари муҳим муайян карда шавад. Дар нашри «Китобу-л-булға», ки соли 1976 аз тарафи ин муҳаққиқ сурат гирифт [13, 73], маълумоти муҳим доир ба ин луғатномаи муътабар гирдоварӣ шудааст. Аз ахбори аз сарчашмаҳои гуногун берун овардаи Минавӣ чунин бармеояд, ки «Китобу-л-булға» ба қалами Абуясуф Яъқуб ибни Аҳмад ибни Муҳаммад Курдӣ Нишопурӣ (ваф. 1081) мураттаб шудааст. Дар таҳия намудани матни саҳеҳи китоб Минавӣ ба ғайр аз нусхаи Боязид аз нусхаи зери рақами 531 дар китобхонаи Гота маҳфузбуда, ки таърихи китобаташ 824 х. (1420м.) аст, низ истифода бурдааст. Нусхаҳои дигари ин луғатнома дар китобхонаи Частер Бети (Дублин, Ирландия) ва китобхонаи Маҷлиси Сенат (Эрон) нигоҳ дошта мешаванд.

«Китобу-л-булға» аз ҷиҳил боб иборат аст, ки дар навбати худ бобҳо ба фаслҳо тақсим мешаванд. Ҳар яке аз ҷиҳил боби китоб доираи калимаҳои аз ҷиҳати мавзӯ ва маъно ба ҳам наздикро дарбар гирифтааст.

Пас аз муқаддимаи муаллиф (ба забони арабӣ) фасли махсус бахшидашуда ба номҳои Худо меояд. Дар боби аввал – «Дар хилқати инсон, номи узву андомҳои он» ҳамаи калимаҳое, ки ба инсон алоқаманданд, гирд оварда шудаанд. Ҳамин тариқ бобҳои дигари «Китобу-л-булға» ҳам аз рӯи мавзӯ тартиб ёфтаанд, ҷунонӣ, боби чаҳорум - «Дар ҷаҳон ва ақсоми махлуқот», ё боби бисту нухум – «Овозҳо, садои анвои ҳайвонот» ва ғайра.

Унвони бобҳо ба забони арабӣ навишта шудаанд. Моддаҳои арабии тарҷумашаванда,

ки асосан аз як калима (исм ё сифат) иборатанд, ба воситаи муодилҳои форсӣ тарҷума ва гоҳе тавзеҳ карда шудаанд. Шакли ҷамъи калимаи тарҷумашаванда (бештар дар ду қолаби ҷамъбандӣ) пас аз тарҷумаи форсӣ оварда мешавад.

«Китобу-л-булға» дар осори лексикографии арабӣ-форсии асрҳои минбаъда ҳамчун манбаъ истифода шудааст. Ин китоб, аз ҷумла, дар муқаддимаи «Қонуни-л-адаб»-и Хубайши Тифлисӣ (асри XII) ва «Муҳаззибу-л-асмо»-и Маҳмуд ибни Умари аз-Зинҷӣ (асри XIII) дар қатори сарчашмаҳои мавриди истифодаи муаллифони ин ду луғат, зикр шудааст [13, 130-132].

АЛ-МИРҚОТ. Китоби дигаре, ки аз рӯи принсипи тематикӣ калимаҳои арабиро ба форсӣ тарҷума ва тадвин намудааст, «ал-Мирқот» мебошад ва ба адиб ва донишманди зулисонайн Бадеуззамон Абуабдулло Ҳусайн ибни Иброҳими Натанзӣ (ваф. 1103) мансуб аст.

Муҳаққиқи эронӣ Саидҷаъфари Саҷҷодӣ, ки «ал-Мирқот»-ро таҳия карда ба нашр расондааст, дар ихтиёраш танҳо ду нусхари доштааст, ки яке нусхаи аксии дастхати дар Китобхонаи миллии Фаронса маҳфуз буда-мукамалтарин дастхати «ал-Мирқот» ва дигаре нусхаи ноқис будааст, ки аз китобхонаи шахсии донишманди эронӣ - Мучтабои Минавӣ пайдо кардааст.

Бадеуззамон Адиб Натанзӣ китоби «ал-Мирқот»-ро бо муқаддимаи кӯтоҳ ба забони арабӣ, ки аз ҷанд сатр иборат аст, оғоз карда ҷунин менависад: «Ин саҳифаҳо шомили исмҳои тарҷумашудае мебошанд, ки навомӯзро лозим аст онҳоро омӯхтан ва толибони адабро ниёз бар ҳифз кардан ва яқин намудан, то ки зинае гардад барои ба маърифати суҳан расидан ва роҳи тариқи адаб паймудан. Ва он дувоздаҳ бобро дар бар мегирад» [14, 2].

Сипас мундариҷаи бобҳо, ки унвонҳояшон ба забони арабӣ аст ва ҳар яке гурӯҳи муайяни калимаҳоро дарбар дорад, оварда шудааст, ҷунончи: Боби аввал –«Андар нахуст-моддаҳо ва узвҳо».

Боби шашум –«Андар пӯшидани ва густурданиҳо».

Боби даҳум –«Андар рустаниҳо ва дарахтон».

Моддаҳои тарҷумашавандаи «ал-Мирқот» аз як калимаи арабӣ (бе овардани шакли ҷамъи калима) иборат буда, таркибҳо ва ибораҳо хеле кам воমেҳӯранд. Тарҷумаи форсии калимаҳо низ кӯтоҳ ва муъҷаз аст, танҳо дар мавридҳои алоҳида воҳидҳои луғавӣ тавассути тарҷумаи тавсифӣ/тафсир/ маънидод шудаанд, масалан:

Он ҷо, ки табиб даст барниҳад - لنبض

Рағи гулӯи ҷаҳорпо, ки бизананд - الودع

[14,13-14]

АС-СОМӢ ФИ-Л-АСОМӢ. Ин луғат аз таълифоти Абулфазл Аҳмад ибни Муҳаммади Майдонӣ (ваф. 1124) буда, бузургтарин луғатномаи дузабонаи арабӣ-форсии асри XII мебошад, ки дар он ҳиссаҳои номии нутқ ба ҳайси моддаи луғавӣ аз рӯи принсипи тематикӣ мурағбат шудааст. Абулфазли Майдонӣ анъанаи луғатнигории тематикиро идома дода, дар раванги лексикографияи дузабонаи арабӣ-форсӣ, ки намунаи қадимтарини боқимондаи он «Китобу-л-булға» ва «ал-Мирқот» мебошанд, саҳми босазо гузоштааст. «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» ҷӣ аз ҷиҳати дарбаргирии маводи луғавӣ ва ҷӣ коркарди лексикографии онҳо аз луғатҳои мазкур фарқи кулӣ дорад ва бешубҳа зинаи пешрафтеро дар таълифи луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ ташкил медиҳад.

Ин луғат шомили бештар аз 15 ҳазор воҳиди луғавии арабӣ ва тақрибан ҳамон миқдор калимаи ибораҳои форсӣ мебошад. Агарчи Абулфазли Майдонӣ сарчашмаҳои истифодабурдаашро номбар намекунад, вале дар муқаддимаи луғат ишора мекунад, ки асари ӯ тақмили луғатномаҳое мебошад, ки пеш аз ӯ таълиф шуда буданд. Ӯ қайд мекунад, ки камбудии луғатҳои пеш аз ӯ тартиб додашуда аз он иборат аст, ки қисме аз онҳо танҳо лексикаи Қуръонро тарҷумаи тавзеҳ кардааст ва қисми дигарашон танҳо калимаи мафҳумҳои соҳаҳои гуногуни зиндагиро тарҷума ва шарҳи тавзеҳ дода, лексикаи Қуръон ва мафҳумҳои диниро сарфи назар кардаанд. Майдонӣ пеши худ вазифа гузоштааст, ки тавассути таълифи

«ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» яктаарафагии луғатҳои арабӣ-форсии пешинро бартараф кунад, аз ин рӯ ҳангоми тартиб додани асараш аз ҳар ду гурӯҳи луғатҳои мазкур ба таври фаровон истифода мекунад.

«ас-Сомӣ фи-л-асомӣ»-и Абулфазли Майдонӣ аз муқаддима ва ҷаҳон қисм иборат аст, ки ҳар қисм дар навбати худ ба бобҳо ва фаслҳо ҷудо мешавад. Муқаддима, унвони қисмҳо ва бобҳои китоб ба забони арабӣ аст. Дар хотима пас аз сабти таърихи анҷоми луғатнома муаллиф дар ҳаҷми як саҳифа охирисухане ба китоб афзудааст, ки низ ба забони арабӣ аст.

Дар муқаддима Абулфазли Майдонӣ пас аз баёни сабаби таълиф ва мадҳи мамдуҳ, ки луғатнома ба ӯ бахшида шудааст, мундариҷаи мухтасари асарро оварда, сипас фаслро ба қолибҳои ҷамъбандии забони арабӣ махсус ғардондааст. Бо ҳама тафсилоте, ки дар ин фасл доир ба ҷамъи қиёсии калимаҳои арабӣ суҳан меравад, муаллиф дар назар доштааст, ки дар дохили матн ба ин мавзӯ бар намегардад, вале чунон ки аз мутолиаи матни луғат маълум мегардад. Майдонӣ дар матн на танҳо шакли ҷамъи калимаҳо, балки ҷамъу-л-ҷамъи калимаҳоро низ пас аз зикри шакли муфрад меорад.

Аз баррасии мундариҷаи «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» бармеояд, ки ин луғат калимаҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои гуногуни ҷӣ моддӣ ва ҷӣ маънавиро фароҳам оварда, ба форсӣ тарҷумаю тавзеҳ намудааст. Абулфазли Майдонӣ саъй кардааст, ки асараш аз луғатҳои дузабонаи пешин мукамалтар ва ба қавли худӣ ӯ фавоиди бештар дошта бошад. Ба ҳамин мақсад ӯ ба ғайр аз воҳидҳои луғавии дар «ал-Булға» ва «ал-Мирқот» барин луғатҳо тарҷумашуда дар «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» бобҳоеро кушодааст, ки мафҳум ва истилоҳоти хусусияти илмӣ ва динӣ-асотирӣ доштаре дар бар гирифтаанд.

Дар феҳристи китобхонаҳои ҷаҳон адади зиёди нусхаҳои то имрӯз маҳфузмондаи луғати Абулфазли Майдонӣ тавсиф шудаанд. Кухнатарин нусхаи ҳаттии ин китоб, ки имрӯз маълум аст, нусхаи зери рақами 5888 дар Китобхонаи миллии Париж маҳфузбуда мебошад, ки таърихи китобаташ 528 ҳ. (1133м.) сабт аст [23, 16].

Дар каталогҳои дастрасе, ки нусхаҳои «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» дарҷ гардидааст, тавсифи муфассали нусхаи Париж оварда нашудааст, вале хушбахтона, нусхаи электронии он бо мусоидати донишманди хуби фарҳанги гузаштаи мо ҷаноби Франсис Ришар дастраси муаллифи ин сатрҳо гардид, ки дар мавриди муносиб ба таҳқиқи он хоҳем пардохт. Нусхае, ки аз ҷиҳати таърихи китобат дар мақоми дувум қарор дорад, дар Санкт-Петербург маҳфуз аст. Китобати он шашуми зу-л-ҳиҷаи соли 537 ҳ. (1142м.) ба итмом расидааст. Ин нусха соли 1817 аввалин бор дар каталоги Руссо [27] тавсиф шуда, ба доираҳои илмӣ муаррафӣ гардид. Тавсифи илмӣ нисбатан мукаммали ин нусхаи «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» ба қалами С. И Баевский мансуб аст [3, 9-10].

Ин дастхати луғати Майдонӣ аз бехтарин нусхаҳои «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» буда, бо вуҷуди қадимӣ буданаш (кухнатарин дастхати форсӣ-тоҷикии фонди дар Санкт-Петербург будаи Института шарқшиносии АФ Россия аст) дар ҳолати хуб то айёми мо расидааст. Муаллифи ин сатрҳо ба нусхаи ҳамин дастхатти Санкт-Петербург дастрасӣ дошт ва қорхое, ки анҷом додааст, дар асоси нусхаи мазкури «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» сурат гирифтааст [10, 20].

Котиби нусха мувофиқи қайде, ки дар хошияи арақи 1а омадааст, ин дастхатро барои худаш тайёр кардааст. Аз рӯи ин қайдҳо маълум мегардад, ки котиб ин нусхаро хеле бодикқат ва ҷиддиёт таҳия намуда ва ҷаҳон маротиба онро бо ду нусхаи аслии дар ҳузури муаллиф ҳонондашуда муқобала кардааст. Ӯ пас аз итмоми китобат ин луғатномаро ҷанд бори дигар тасҳеҳ ва бозрасӣ кардааст, ки дар ин бора қайдҳои дар хошияҳо баъди ҳар ду-воздаҳ арақ такроршаванда шаҳодат медиҳанд.

Луғати арабӣ-форсии Абулфазли Майдонӣ—«ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» ба инкишофи минбаъдаи на танҳо луғатҳои дузабона, балки лексикографияи форс-тоҷик ба таври умум таъсири муайян расондааст. Ин луғат ҳамчун мукамалтарин луғати тематикӣ дузабона дар таълифи луғатҳои арабӣ-форсӣ ва луғатҳои тафсирии форсӣ (фарҳангҳо) ба сифати сарчашма истифода шудааст. Дар яке аз машхуртарин фарҳангҳои форсӣ - «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди Татавӣ, ки дар натиҷаи ба назари танқид нигаристани матни «Маҷ-

маъу-л-фурс»-и Сурурии Кошонӣ ва «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Ҷамолиддин Ҳусайни Инчу таълиф шудааст, ишора ва иқтибосҳои зиёде аз «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» вомахӯранд.

Аҳаммияти луғати Абулфазли Майдониро барои таҳқиқотҳои филологии форсӣ-тоҷикӣ метавон бо нуктаҳои зерин хулоса кард:

– «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» мукамалтарин асарест, ки дар он ҳиссаҳои номии нутқ аз рӯи мавзӯ гирд оварда шудаанд,

– Ин луғат қариб дар як замон бо Луғати фурс»-Асадии Тӯсӣ, ки қадимтарин ва ягона луғати тафсирии аз асрҳои XI-XIII маҳфузмонда мебошад, таълиф ёфтааст.

– Калимаю ибораҳои зиёди форсии «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ», ки дар тарҷума ва тавзеҳи воҳидҳои арабӣ ба кор бурда шудаанд, дар фарҳангҳои форсии асрҳои минбаъда барои таъйиди маънӣ ба сифати иқтибос омадаанд.

– Матни луғати Абулфазли Майдонӣ як қатор калимаю таъбирҳоро дар бар гирифтааст, ки хусусиятҳои хоси таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ дар асрҳои X-XII-ро нишон медиҳанд. Ин гуна калимаҳо имрӯз қисман ба архаизмҳо гузашта, қисми дигарашон дар лаҳҷаҳои шохҳои муосири забон ба хусус лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд.

Хусусиятҳои мазкури «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» тақозо мекунад, ки муҳаққиқон ҳангоми омӯзишу таҳқиқи вазъи забони форсӣ-тоҷикӣ дар асрҳои XI-XIII, ё таълифоти лексикографии ин давра ба ин луғат муроҷиат намоянд [20].

АЛ-МАСОДИР. Дар таърихи лексикографияи арабӣ куҳантарин китобе, ки ба масдарҳои феъл бахшида шудааст, ба Абулҳасан Алӣ ибни Ҳамза ал-Кисоӣ (ваф. 805) мансуб доништа мешавад. Тазкиранигорон бештар аз сӣ китобро бо номи «ал-Масодир» зикр мекунанд, ки ба қалами донишмандони давраҳои гуногун таълиф шудаанд.

Луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ, ки дар замина ва пайравӣ аз анъанаҳои лексикографияи арабӣ ба вуҷуд омадаанд, низ чанде аз онҳо ба ин ном - «ал-Масодир» шуҳрат ёфтаанд. Дар боло ба устод Рӯдакӣ мансуб будани яке аз ин гуна луғатҳоро ёдовар шудем.

Қадимтарин луғати дузабонаи арабӣ-форсӣ, ки мо имрӯз бо номи «ал-Масодир» дар даст дорем, аз таълифоти Ҳусайн ибни Аҳмади Завзанӣ (ваф. 486х.-1093м.) мебошад. Дар муқаддимаи китоб, ки ба забони арабӣ аст, доир ба мундариҷаи «ал-Масодир» чунин омадааст: «Ин (китоби) масдарҳост, ки тарҷума ва тасҳеҳ намудам. Ман ин китобро бе истинод ба ҳадис, ашъор ва зарбулмасалҳо нигоштам, то ки ҳаҷмаш хурд ва азбар кардани он осон гардад. Дар оғози ҳар боб аввал масдарҳои феълҳои саҳеҳро оварда, сипас масодирҳои феълҳои муъталро қарор додам. Ба ҳамин минвол то ба охир бурдам. Дар баррасии ҳар навъе аз анвои он тартиби риоянамудаи муаллифи «Девону-л-адаб»-ро пайравӣ намудам» [8].

Ин китоб аз зумраи он луғатномаҳост, ки хушбахтона, нусхаҳояшон дар китобхонаю ганҷинаи дастхатҳои кишварҳои гуногун мавҷуданд. Танҳо дар китоби Алинакии Мунзавӣ бисту ҳафт нусхаи «ал-Масодир»-и Завзанӣ ба таври мухтасар тавсиф шудааст, ки дар китобхонаҳои Эрон, Туркия ва Миср маҳфузанд [16, 13-15]. Ба ғайр аз он дар каталогҳои Ч. Ръё, Е. Блоше, Фуод Саид ва китобхонаи Кирилл ва Мефодии София ду нусаҳаи аз ин луғатномаи қадима тавсиф гардидааст [23; 26, 505].

МУҚАДДИМАТУ-Л-АДАБ. Нахустин луғати арабӣ-форсӣ, ки исму сифат ва масдарҳои феълҳои ҳиссаҳои дигари нутқро дар якҷоягӣ фароҳам овардааст, «Муқаддимату-л-адаб» мебошад. Ин луғат аз таълифоти донишманди маъруфи асри XII аллома Абулқосим Маҳмуд ибни Умари Замахшарӣ /1074-1144/ буда, дар таърихи луғатнигории арабӣ-форсӣ мақоми хосро ишғол менамояд.

Абулқосими Замахшарӣ «Муқаддимату-л-адаб»-ро аз дебоҷа ва панҷ қисмат тартиб додааст: Қисми I - исмҳо (ва сифатҳо); Қисми II - Феълҳо; Қисми III - Ҳуруф (пешоянд, пайвандак ва ҳиссачаҳо); Қисми IV - Тағйири исмҳо; Қисми V - Тасрифи феълҳо.

Қисмати исмҳо дар навбати худ ба бобҳо чудо мешавад ва моддаҳои луғавӣ дар он чи тавре ки дар луғатҳои тематикӣ дар боло зикршуда омадааст, аз рӯи мавзӯ гурӯҳбандӣ шудаанд. Дар нусхаи хаттии қомиле, ки дар шуъбаи дастхатҳои китобхонаи оммавии ба номи Салтиков-Щедрини Санкт-Петербург маҳфуз аст, ин қисмати «Муқаддимату-л-адаб»

ба бобҳо ва фаслҳо чудо карда шудааст, вале принципи тақсимкунии он ба бобу фаслҳо муайян нест.

Қисми дувум - феълҳо, аз рӯи аломати ҳаракати ҳамсадои решагии «айн» дар қолиби «ЯФЪЛ» мураттаб гардидааст; аввал боби «яфъилу» баъд «яфъулу» ва сипас «яфъалу» меоянд. Дар тартиби моддаҳои луғавӣ ҳарфи ҳамсадои охири калима низ ба назар гирифта шудааст.

Дар қисми севум - ҳарфҳо, ба истилоҳи имрӯз - ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ, яъне, пешоянд, пайвандак ва ҳиссачаҳо гирдоварӣ ва мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Қисми чаҳорум ва панҷуми «Муқаддиму-л-адаб» луғат не, балки рисолаест, ки масъалаҳои сарфу наҳви забони арабиرو дар бар мегирад.

Ин асари Абулқосими Замахшарӣ дар нусхаҳои зиёд то ба айёми мо расидааст. Аз ҷумла, як нусхаи «Муқаддиму-л-адаб» дар Ганҷинаи дастнависҳои ба номи Абдулғанӣ Мирзоеви Институти мероси хаттии АИ Тоҷикистон зери рақами 958 нигоҳ дошта мешавад.

Нусхае низ аз ин луғат ба даст омадааст, ки ба ҷои тарҷумаи форсӣ тарҷумаи ҳоразмӣ воҳидҳои арабиرو дар бар гирифтааст [25]. Агарчи ба Замахшарӣ тааллуқ доштани тарҷума ба забони ҳоразмӣ қомилан собит нашудааст, вале ба қалами ӯ нигошта шудани тарҷумаи ҳоразмӣ аз эҳтимол дур нест, зеро дар асри XII забони мардуми Хоразм - зодгоҳи ин аллома, ҳанӯз ба тарзи қуллӣ ба домани фаромӯшӣ супурда нашуда буд. Ба ғайр аз ин, нусхаҳои «Муқаддиму-л-адаб» бо тарҷумаи туркӣ ва инчунин муғулии воҳидҳои луғавии арабӣ то замони мо омада расидаанд [5; 6; 22; 25].

Ин асари Абулқосими Замахшарӣ ягона луғати арабӣ-форсӣ мебошад, ки ҳанӯз дар асри XIX диққати муҳаққиқони ғарбию ба худ ҷалб кардааст.

Шарқшиноси олмонӣ Ветсштейн соли 1850 се қисми аввали «Муқаддиму-л-адаб»-ро дар асоси ҳафт нусхаи хаттӣ таҳия намуда, дар Лейпциг ба таъб расондааст. Дар охири китоб ӯ феҳристеро ҷой додааст, ки дар он ҳамаи воҳидҳои луғавии арабии ин се қисмати луғатнома (16 ҳазор калима) бо тартиби алифбой оварда шудааст [28].

Наشري дигари «Муқаддиму-л-адаб», ки мавриди таваҷҷуҳи аҳли илм гардид, ин ҷопи факсимилии нусхае буд, ки дар он тарҷумаи моддаҳои арабӣ ба забони ҳоразмӣ сураат гирифтааст. Ин корро соли 1951 донишманди турк Заки Валиди Туғон дар Истанбул ба амал баровардааст [25]. Қисми аввали «Муқаддиму-л-адаб»-ро муҳаққиқи эронӣ Муҳаммад Козими Имом соли 1963 дар Техрон дар ду ҷилд ба таъб расонд. Ҷилди аввал шомили матни луғат мебошад, ки дар асоси ҳафт дастхати дар Эрон маҳфузбуда ва истифодаи нашрҳои дар боло зикршудаи Лейпсиг ва Истанбул таҳия шудааст. Ҷилди дувум аз ду бахш иборат аст: бахши аввал - мифтоҳи алифбонии моддаҳои арабии «Муқаддиму-л-адаб» ва бахши дувум - луғатномаи калима, ибора ва баъзан ҷумлаҳои форсӣ, ки Замахшарӣ барои тарҷума ва тавзеҳи воҳидҳои луғавии арабӣ ба кор бурдааст.

ҚОНУНУ-Л-АДАБ. Дар миёнаи асри XII луғатнигории арабӣ-форсӣ ба марҳалаи нави раванку такомул расид. Нишонаи ин пешрафт ба вучуд омадани «Қонуну-л-адаб» барин луғатҳо буд, ки ҳам аз ҷиҳати вусъати моддаҳои дарбаргирифта ва ҳам аз ҷиҳати тартибу танзими онҳо аз таълифоти дар соҳаи луғатҳои дузабона офаридаи пешгузаштагон, фарқ мекунад.

Муаллифи «Қонуну-л-адаб» – Абулфазл Ҳубайш ибни Иброҳими Тифлисӣ аз донишмандони маъруфи асри XII мебошад, ки ба ғайр аз ин асар осори фаровоне дар риштаҳои гуногуни илму фарҳанг аз худ боқӣ гузоштааст.

Мувофиқи маълумоти дар охири яке аз нусхаҳои хаттии ин луғат сабтшуда, таълифи он чаҳор сол давом карда, соли 545 ҳ. (1150 м.) ба итмом расидааст.

Абулфазл Ҳубайши Тифлисӣ нахустин муаллифи луғати дузабонаи арабӣ-форсӣ, ки китобашро бо муқаддимаи муфасссале ба забони форсӣ оғоз намудааст. Дар ин муқаддима ӯ нуқтаи назари худро нисбат ба илму дониш ва мартабаи донишҷӯю донишманд баён намуда, бо мисолҳо аз гуфтаҳои бузургон аҳаммияти илмомӯзӣ ва донишандӯзиро таъкид мекунад. Чунончи: «Аристотелисро пурсиданд, ки қуввати хирад аз чист? Гуфт, ки: Ҳама

касро қувват аз ғизо бувад ва ғизои хирад илму дониш аст. Пас аз роҳи таҳқиқ ҷаҳд кардан ба таҳсили донишу илм бар мардум вочиб аст» [19, I, 22].

Дар луғатҳои арабӣ-форсии қабл аз «Қонуну-л-адаб» ҷо ба ҷо кардани калимаҳо аз рӯи тартиби алифбо танҳо дар луғатҳои дузабонаи ба масдарҳои феъл махсус гардондашуда ба мушоҳида мерасид. Хубайши Тифлисӣ бори аввал дар таҷрибаи луғатнависи дузабонаи арабӣ-форсӣ ҳамаи ҳиссаҳои нутқро аз рӯи алифбои арабӣ мурааттаб намуда, луғати ҷомеи дузабонаро ба вучуд овард. Ӯ воҳидҳои луғавии тарҷумашавандаро бо дар назар доштани ҳарфи охири онҳо ба бисту нӯҳ боб тақсим намудааст. Маълум аст, ки алифбои арабӣ аз 28 ҳарф иборат аст, вале бинобар он ки Тифлисӣ ба «алиф» ва «ҳамза» бобҳои алоҳидаро бахшидааст, маҷмуи онҳо ба 29 расидааст. «Қонуну-л-адаб» аз ҷиҳати дарбаргирии ҷӣ воҳидҳои арабии тарҷумашаванда ва ҷӣ калимаи ибораҳои тавзеҳотии форсӣ бузургтарин луғатҳои дузабонаи асри XII мебошад. Вай шомили қариб шаст ҳазор маводи арабӣ аст, ки ба форсӣ тарҷума ва шарҳу тафсири ёфтаанд. Хубайши Тифлисӣ ҳангоми таълифи ин луғат аз китобҳои зиёде истифода намудааст, ки аксари онҳоро луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ ташкил медиҳанд.

«Қонуну-л-адаб» яке аз қомусҳои муфассал ва муфиди арабӣ-форсӣ аст, ки бо нусхаҳои зиёд то замони мо расидааст. Баъзе донишмандони асрҳои минбаъда ба он иловаҳо афзуда, дар тақмили он сарҳат гузоштаанд. Саъдуддин Аминуллоҳ ном шахсе солҳои 1769-1776 бар ин луғат тарҷумаи туркиро дар радифи моддаҳои арабию форсӣ қарор дода, онро «Алси-нату салоса» (Се забон) ном гузоштааст [13, 74-76].

Муҳаққиқи эронӣ Ғуломризо Тоҳир бо истифода аз нусхаҳои муътамади зиёд «Қонуну-л-адаб»-и Хубайши Тифлисиро дар Техрон солҳои 1971-1973 дар се ҷилд аз ҷоп баровардааст.

Луғатҳои арабӣ-форсии лексикаи Қуръон. Тавре ки аз маълумоти сарчашмаҳо бармеояд, нахустин тадқиқотҳои забони арабӣ перомони калимаҳои Қуръон сураи гирифтаанд [13, 74-76]. Муаллифи рисола ва луғатномаҳои дар ин замина бавучудода ҷиҳатҳои гуногуни лексикаи Қуръонро баррасӣ намуда, дар назди худ вазифаи ба дарки мардум расондани маонии онро гузошта буданд.

Аввалин таълифоти дар давраи ислом навишташудаи забоншиносии арабӣ бо номи «Ғарибу-л-Қуръон» маълуманд, ки баъзе аз онҳо то рӯзҳои мо махфӯз мондаанд [31]. Қадимтарин рисолаи бо ин ном машҳур, ки дар доираҳои илмӣ маълум аст, ба қалами Ибни Қутайба тааллуқ дорад.

Ба ғайр аз рисолаҳои «Ғарибу-л-Қуръон» асарҳои дигаре низ перомони Қуръон навишта шудаанд, ки дар сарчашмаҳо аз онҳо чун «Луғоту-л-Қуръон» ёдоварӣ шудааст. Ин китобҳо, ки баъзеашон то имрӯз махфӯз мондаанд, асосан унсурҳои аз лаҳҷаҳои арабӣ ва забонҳои дигар (форсӣ, набатӣ, ҳабашӣ) дар Қуръон иқтибосшударо баррасӣ намудаанд.

Маълум аст, ки баробари эҳёи забони форсӣ ва таълифи ёфтани осори хаттии гуногун дар аҳди Сомониён бо дархости амири ин сулола Мансур ибни Нӯҳ ва фатвои уламо тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ба амал бароварда шуд. Ба шаҳодати сарчашмаҳои таърихӣ ин воқеа ибтидои таълифи китобу рисолаҳо дар атрофи Қуръон ба забони форсӣ гардид.

Дар мавриди луғатҳои дузабонаи арабӣ-форсӣ, ки дар робита бо Қуръон таълиф шудаанд, ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки қадимтарини онҳо, ки то имрӯз махфӯз мондаанд, монанди «Тарҷумону-л-Қуръон» мебошад ба қалами Абуабдулло Ҳусайн ибни Аҳмади Завнаӣ (ваф. 486х. -1093м.) мансуб доништа мешавад [13, 18; 33, I, 197]. Муаллиф дар ин луғатнома калимаҳои Қуръонро аз рӯи категорияи грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ (исм, феъл, ҳарф) гурӯҳбандӣ намуда, ба форсӣ тарҷума ва тавзеҳ кардааст.

Ҷи тавре ки дар боло ишора шуда буд, яке аз луғатҳои дузабонаи шомили лексикаи Қуръон – «Лисону-т-танзил» мебошад, ки тахминан ба асрҳои X-XI мансуб доништа шудаасту муаллифаш маълум нест.

«Лисону-т-танзил» бо муқаддимаи кӯтоҳе, ки аз ду ҷумла иборат аст, оғоз меёбад. Дар ҷумлаи аввал сипоси Худо, наъти пайғамбар ва санои саҳобаҳоро оварда, дар ҷумлаи дувум

муаллиф номи китобро зикр карда, сипас хонандаро огоҳ мекунад, ки ҳангоми таълиф ӯ афзудани ҳаҷми китобро андеша намуда калимаю таркибҳои қуръониро танҳо як бор маънидод мекунад ва дар ҳолати такрор шудан аз дубора тарҷума кардани он худдорӣ кардааст. Тартиби моддаҳои луғавии «Лисону-т-танзил» тарзе сурат гирифтааст, ки дар оғози матни китоб калимаю таркибҳои сураи нахустини Қуръон – «ал-Фотиҳа» тарҷумаю тавзеҳ карда шудааст. Сипас муаллиф тарҷумаю тафсириро бо берун овардани воҳидҳои луғавии сураи охирин – «ан-Нос» идома дода, то ба сураи дувум – «ал-Бақара» мерасад. Ин тарзи мураттабсозии луғатномаи Қуръон дар лексикографияи арабӣ-форсии асрҳои баъдина ба расми анъана даромадааст ва луғатҳои зиёди ба ин услуб таълифшуда имрӯз ба доираҳои илмӣ маълум ва дастрас мебошанд.

Моддаҳои луғавии «Лисону-т-танзил» бо муфасссалии қисмати тавзеҳоти форсӣ аз луғатҳои дигари дузабонаи арабӣ-форсии асрҳои XI-XII фарқ мекунад. Азбаски воҳидҳои тафсиравандаро лексикаи Қуръон ташкил медиҳад, муаллиф дар навбати аввал маънои дар контексти муайяни қуръонӣ омадаи калимаро баён намуда, инчунин маъноҳои дигари онро низ ба форсӣ илова мекунад, чунончи:

нигоҳ доштан, ва нухуфта шудан الإستحصان
ва нухуфтагӣ кардан; ва зан кардан
ва шӯй хостан ва ба шӯй додан [9, 57].

Агар калимаи тавзеҳшаванда, масалан феъл дар шаклҳои тасрифӣ бошад, пас аз тарҷумаи дақиқи форсии он муаллиф шакли масдари калимаро низ оварда ба форсӣ тарҷума мекунад [9, 4]:

دید دید / دید دیدان الرؤية / دید دیدان
дар меоянд يدخلون даромадан الدخول

«Лисону-т-танзил» ба монанди осори насри дигари аз замони эҳё ва равнақи забони форсии тоҷикӣ боқимонда бори дигар тавоноии ин забонро дар ифода намудани маънию мафҳумҳои гуногун нишон медиҳад.

Агар шаклҳои дар зери таъсири забони арабӣ ба вуҷуд омадаро сарфи назар намоем, моддаҳои форсии ин луғатнома хеле соддаву раво ва ба забони мардум наздиканд. Масалан, калимаҳои ғунда, ковок, яхнӣ, чарбу ва ғайра, ки дар гуфтугӯи ҳаррӯзаи забони тоҷикӣ ба таври васеъ истифода мешаванд, дар «Лисону-т-танзил» дар қисмати тавзеҳотӣ бисёр воҷеҳуранд.

Ду луғати арабӣ-форсии Қуръон, ки дар давраи мавриди баҳси мо таълиф шудаанд, ба қалами Абулфазл Ҳубайши Тифлисӣ (ваф. 1203) мансуб мебошанд. Луғати аввал – «Ҷавомеъу-л-баён дар тарҷумони Қуръон» -луғатномае мебошад, ки аз муқаддима ва 28 боб иборат аст. Моддаҳои ҳар яке аз ин 28 боб дар навбати худ ба исми, феълҳо ва ҳарфҳо ғурӯҳбандӣ гардидаанд.

Луғати дигари Ҳубайши Тифлисӣ дар перомуни Қуръон «Вучуху-л-Қуръон» ном дорад. Муаллиф дар ин асар калимаҳои сермаънии аз Қуръон беруновардаро аз рӯи тартиби ҳуруфи алифбои арабӣ мураттаб намуда, онҳоро ба форсӣ тарҷума ва тавзеҳ кардааст. «Вучуху-л-Қуръон» ба ғайр аз нусхаҳои хаттӣ нусхаи чопӣ низ дорад, ки аз тарафи донишманди эронӣ - Маҳдии Муҳаққиқ таҳия шуда, ба таърифи расидааст [7]. Ин ду луғати Ҳубайши Тифлисӣ дар «Фарҳангомаҳои арабӣ ба форсӣ»-и Алинакии Мунзавӣ [13, 65-68, 76-77] ва маълумотномаи Стори [18, I, 199-200; III, 1366-1367] тавсиф шудаанд.

Ҳамин тавр, луғатномаҳои арабӣ-форсии тоҷикӣ барои забон, ҳусни баён, ба фаҳм наздик намудани маъноии зиёди дар мутун буда аҳаммияти вижа доранду омӯзиши ҳама-тарафаи онҳо дар бой гардидани забони адабиямон зарур доништа мешавад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. аз-Замахшарӣ, Абулқосим Маҳмуд ибни Умар. «Пешрави адаб» ё «Муқаддимату-л-адаб». Дар ду ҷилд [Матн] / Абулқосим Маҳмуд ибни Умар аз-Замахшарӣ. – Техрон, 1342.
2. ан-Наршахӣ, Абубакр Муҳаммад ибн Ҷаъфар. Таърихи Бухоро [Матн] / Абубакр ибни Ҷаъфар ан-Наршахӣ. Тарҷумаи Абунасл ал-Қубовӣ, талхиси Муҳаммад ибни Зуфар ибни Умар, тасҳеҳи Мударрисӣ Разаӣ. – Ширкати чопхонаи Саодат, 1317.
3. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии, вып.5 (двуязычные словари) [Текст] / С.И. – Москва: Наука, 1968.
4. Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы [Текст] / Е.Э. Бертельс // Избранные труды. – Москва: Наука, 1960. – 556 с.
5. Боровков А. К. Монгольские глоссы в бухарском списке «Муқаддимату-л-адаб» [Текст] / К.А. Боровков. – М. НАА, 1963, № 1. – С. 140-145.
6. Боровков А. К. К истории словаря «Муқаддимату-л-адаб» Замахшарӣ [Текст] / К.А. Боровков. – М. ВЯ, 1965, № 2, 98-101;
7. «Вучуҳ ал-Қуръон» [Матн]. Таснифи Абулфазл Хубайш ибни Иброҳими Тифлисӣ ба соли 558 ҳиҷрӣ. Ба саъй ва эҳтимоми Маҳдии Муҳаққиқ. – Техрон, 1340.
8. Завзанӣ. Абуабдуллоҳ Ҳусайн ибни Аҳмад. «Китобу-л-масодир» [Матн] / Абуабдуллоҳ Ҳусайн ибни Аҳмад Завзанӣ. Бо муқаддима ва ҳавошӣ ва таълиқоту феҳристи аълом ва луғот ба кӯшиши Тақӣ Биниш. Ҷ.1-2, - Машҳад, 1339, 1344.
9. «Лисону-т-танзил» - забони Қуръон [Матн]. Ба эҳтимоми Меҳдии Муҳаққиқ. – Техрон, 1344.
10. Луғати Абулфазли Майдонӣ «ас-Сомӣ фи-л-асомӣ» [Матн]. Таҳияи матн, муқаддима аз Аҳмад Ҳочизодаи Мадрушкатӣ. – Душанбе, 2020. – 368 с.
11. Мардонӣ Т. Н. Бори дигар роҷеъ ба осори боқимондаи устод Рӯдакӣ [Матн] / Т.Н. Мардонӣ // Аҳбороти АФ Тоҷикистон, Шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ, 1985, № 1. – С. 87-93.
12. Мирзоев А. Абуабдулло Рӯдакӣ [Матн] / Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод: Нашдавтоҷ, 1958.
13. Мунзавӣ, Алинакӣ. Фарҳангномаҳои арабӣ ба форсӣ / Алинакии Мунзавӣ. – Техрон, 1337, – 350 с.
14. Натанзӣ, Бадеуззамон. «ал-Мирқот» [Матн] / Бадеуззамон Натанзӣ. – Техрон, 1346.
15. Нафисӣ, Саид. Мухити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Саид Нафисӣ. – Техрон, 1341.
16. Нишопурӣ, Адиб Яъқуб ибни Аҳмад ибни Муҳаммад. «Китобу-л-булға» - фарҳанги арабӣ ба форсӣ [Матн] / Адиб Яъқуб ибни Аҳмад ибни Муҳаммад Нишопурӣ. Муқобала ва тасҳеҳ ба эҳтимоми Мучтабо Минавӣ ва Фирӯз Ҳарирчӣ. – Техрон, 1354.
17. Поппе Н.И. Монгольский словарь «Муқаддимат ал-адаб» [Текст] // Труды Института востоковедения АН СССР, т. 14, ч.3. – М-Л, 1938.
18. Стори Ч.А. Персидская литература (био-библиграфический обзор) [Текст] / Ч.А. Стори. Т. I-III. – М., 1972.
19. Тифлисӣ, Абулфазл Хубайш ибни Иброҳим. «Қонуну-л-адаб» [Матн] / Абулфазл Хубайш ибни Иброҳим Тифлисӣ. Ба эҳтимоми Гуломризо Тоҳир. Ҷ. 1-3. – Техрон, 1349-1351.
20. Ходжиев А. Лексикографическое сочинение Абу-л-Фадла ал-Майдани «ас-Сами фи-л-асами» [Текст] / А. Ходжиев. – Душанбе: Дошин, 2003. – 144 с.
21. Brown G. A Literary history of Persia, V. II, Cambridge, 1956.
22. Bensing J. Das Chwarasmische Sprachmaterial einer Handschrift der “Muqaddimat al-adab” von Zamaxsari. - Wiesbaden, 1968.
23. Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la Bibliotheque Nasionale. T. I-IV. – Paris, 1905-1934.
24. Haywood J.A. Arabic lexicography, it's history and it's place in the general history of lexicography, Leiden, 1960.

25. Horezmce tercumali "Muqaddimat al-adab". Jayianlayan prof. Zeki Velidi Togan. – Istanbul, 1951.
26. Rieu Ch. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. – London, 1879-1883.
27. Rosseau J.L. Catalogue d'une collection de cinq cents manuscrits orientaux. – Paris, 1817.
28. Samachscharii Lexicon arabicum-persicum, edidit atque indicem arabicum adiecit Joannes Godofredus Wetzstein. – Lipsae, 1850.
29. حاجی خلیفہ. کاتب چلبی. کشف الظنون عن أسامی الكتب والفنون. ج. 1-2، تهران 1967
30. طلس. أسعد. دور كتب فلسطين و نفائس مخطوطاتها. – مجلة مجمع تاعلمی العربی بدمشق، المجلد العشرون، الجزء الأول.
31. غریب القرآن. تألیف ابن قتیبه. تحقیق السید أحمد صقر. – دار الإحياء الكتب العربیة، القاهرة، 1958.
32. أحمد بن محمد أبی الفضل. السامی فی الأسامی. نشره و رتب إخراجہ محمد موسى هنداوی. القاهرة 1967، 424 ص.
33. نصار. حسین. المعجم العربی، نشأته وتطوره. ج. 1-2. – القاهرة، 1971.

БАРРАСИҶО ОИД БА ТАЪРИХИ ЛУҒАТҶОИ АРАБӢ БА ФОРСӢ

Пас аз истилои араб ва интишор ёфтани забони арабӣ зарурат пеш омад, ки дар қаламрави гурӯҳи забонҳои эронӣ заминаҳои ба вучуд овардани луғатҳои дузабона фароҳам гардад. Аммо мушаххасан сухан гуфтан дар бораи огози ин фаъолиятҳо ва нахустин луғатҳое аз ин қабил муяссар нашуд. Дар асоси ёдгориҳои хаттии то имрӯз дастрас тахмин кардан мумкин аст, ки нахустин васоити омӯзиши забони арабӣ ҳамзамон бо забти сарзаминҳои Эрон ва Мовароуннаҳр арзи вучуд карда бошад. Дар ин мақола кӯшиш рафта, ки таърихи ба вучуд омадани интишор ёфтани луғатномаҳои арабӣ ба форсии тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирад ва баёни мухтасаре аз таълифот дар заминаи луғатҳои арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ, ки қадимтарини ба доираҳои илмӣ маълуми онҳо ба асри XI тааллуқ дорад, оварда шавад.

Калидвожаҳо: луғатнигорӣ, луғатҳои дузабонаи арабӣ ба форсии тоҷикӣ, усули мавзӯии таълифи луғатҳо, исмҳо, масдарҳо, калимаҳои ифодаҳои Қуръон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳмад Ҳоҷизода - Ходими пешбари илмии Маркази синониносии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинов АМИТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33.

Тел.: +992 93543 5305.

E-mail.: ahojiev_44@mail.ru

К ИСТОРИИ СОСТАВЛЕНИЯ АРАБСКО-ФАРСИ СЛОВАРЕЙ

Распространение арабского языка в иранской языковой среде должно было породить попытки составления лексикографических пособий. Однако установить начальный период этих попыток крайне сложно. По некоторым письменным данным, можно предположить, что первые пособия по изучению арабского языка должны были появиться одновременно с завоеванием земель Ирана и Мавареннахра. В данной статье рассматривается история возникновения и становления двуязычных арабско-фарси словарей и дается краткий обзор дошедших до нас лексикографических сочинений, самые ранние из которых относятся к XI веку.

Ключевые слова: лексикография, двуязычные арабско-фарси словари, тематический принцип составления словарей, имена существительные, имена действия, лексика Корана.

Сведения об авторе: Ахмад Ходжизода – ведущий научный сотрудник Центра авиценоведения Института философии, политологии и права имени А. Бахоуддинова НАНТ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33.

Тел.: +992 93543 5305.

E-mail.: ahojiev_44@mail.ru

TO THE HISTORY OF THE COMPILATION OF ARAB-FARSI DICTIONARIES

The spread of the Arabic language in the Persian speaking world inevitably led to attempts to compile lexicographic aids. However, it is difficult to date the beginning of these attempts. According to some written sources, the first Arabic textbooks appear to have emerged already during the conquest of the lands of Iran and Mavarannahr. This article looks at the emergence of bilingual Arabic-Persian dictionaries and gives a short survey of the lexicographic works that have come down to us, some of which date back to the 11th century.

Key words: lexicography, bilingual Arabic-Persian dictionaries, thematic dictionary compilation, nouns, verbal nouns, Quranic vocabulary.

Information about the author: Ahmad Hojizoda - a Leading Research Fellow of the Center for Avicenna Studies at the Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bahouddinov of the Tajik National Academy of Science

Tel.: +992 93543 5305.

E-mail.: ahojiev_44@mail.ru

МЕСТО И РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА

Байзаев А. ¹

Функционирование языков национальных меньшинств на территории каждого государства обуславливается многими факторами, главным из которых является его функционирование в системе образования. Именно этот фактор обеспечивает языку национального меньшинства устойчивость развития, его сохранения носителями языка.

В этом контексте русский язык и русскоговорящие народы в Таджикистане занимают особое место. Появление русских в Центральной Азии, в том числе на территории современного Таджикистана, датируется второй половиной XIX века, когда началось завоевание этой территории Российской империей.

Однако созданию первых русско-туземных школ в Туркестане русские относились очень осторожно. Так, первая школа такого типа была открыта 19 декабря 1884 г. в Ташкенте в доме купца Саида Гани, который изучил русский язык с помощью домашнего учителя. Организаторы этой школы принимали все меры предосторожности, чтобы не смущать местных детей ни внешним видом, ни классной обстановкой, чтобы те выглядели обычными, к чему привыкли сыновья и родители коренного населения и, наконец, чтобы не быть целью антирусской пропаганды со стороны мусульманского духовенства. Поэтому школьное здание, предоставленное для учебы детей, выглядело, как обычный дом среднеазиатского происхождения. Из школьной обстановки, кроме классной доски, русских азбук и тетрадей, было исключено все русское. Для учащихся постелили на полу курпачи (ватные одеяла), а книги они держали в руках, как в мусульманских мактабах (школах). Осенью следующего, 1885 года были открыты еще две такие школы: в селениях Пскент и Чиназ Ташкентского уезда. Через полтора года – 20 июня 1886 г. было опубликовано «Высочайшее соизволение об открытии русско-туземных школ в Туркестанском крае», после чего сразу же были созданы еще 14 таких школ [6, 12].

Первая школа на русском языке на территории современного Таджикистана появилась в конце XIX века в Ура-Тюбе (ныне Истаравшан, северный Таджикистан): 4 июля 1886 г. главный инспектор училищ Туркестанского края принимает решение о переводе двух русско-туземных школ из Ташкентского уезда в Ура-Тюбе и Ходжент, но генерал-губернатор из двух русско-туземных школ одну предоставил Ура-Тюбе, а другую – городу Туркестану. Но, хотя вопрос этот был решен еще в 1888 г., школа в Ура-Тюбе начала работать лишь с 1889 г. [4; 14].

Следует особо отметить, что первые русские школы были открыты не для удовлетворения потребностей русских детей для их обеспечения образованием. Их деятельность была направлена для обучения местного населения русскому языку и продвижения русской культуры на новых территориях.

Но повсеместное появление русских школ в Таджикистане, как и во всем постсоветском пространстве, началось в годы Советской власти. Их число возрастало с увеличением русскоязычных народов (к ним относились не только русские, но и татары, украинцы и другие народы, использующие русский язык в общении с местным населением). Так, если в 1926 году в Таджикистане проживало 5638 русских (0,68% от общего количества населения), то уже в 1956 году их число возросло до 262 610 чел. (13,26%). Согласно переписи населения 1989 года, русский язык в республике назвали родным или вторым языком 36,4% населения [2, 34].

Термин «русскоязычное население» применяется ко всем представителям некоренных

1. Байзаев Азим – к.филол.н., доцент ТНУ.

народов, которые не владеют местным языком и используют русский язык для общения с другими народами, в том числе с коренными. Применительно к Таджикистану к ним можно отнести украинцев, белорусов, немцев, татар, армян, азербайджанцев, осетин, корейцев, крымских татар, грузин и других народов и народностей, поселившихся в Таджикистан в результате различных факторов, включая миграционную политику советского периода, особенно в военные (сороковые) и послевоенные годы. Коренные жители национальных меньшинств – узбеки, евреи, киргизы, туркмены и казахи в большинстве своем являются билингвистами, которые наряду с родным языком, более-менее свободно владеют таджикским. Термин «билингвизм» также употребляется в отношении многих таджиков и узбеков, живущих как в современном Таджикистане, так и в Узбекистане, которые по социальным и культурным причинам и многовекового совместного проживания владеют двумя языками естественным образом.

Таким образом, школы с русским языком обучения, прежде всего, были направлены на удовлетворение потребностей русскоязычных народов, проживающих в Таджикистане. Другими словами, наряду с узбекскими, туркменскими, киргизскими и казахскими школами, их относили к школам для национальных меньшинств. Следует сказать, что такой термин, применительно к образовательным школам с русским языком обучения, употребляется по сей день.

Несмотря на усиленное увеличение школ с русским языком обучения, в советский период Таджикистан являлся одной из наименее русифицированных союзных республик. Накануне распада СССР здесь проживали 388,5 тыс. русских, а численность всего некоренного населения достигала около 0,5 млн. чел. Однако, русским языком владели только 30% таджиков, что являлось «средним» для региона показателем. Для сравнения: доля владевших русским языком казахов достигала 62,8%, киргизов – 36,9%, тогда как туркмен – 27,5%, а узбеков – 22,3%. При этом, таджикским языком владели всего 3,5% проживающих в республике русских. Таджикский язык занимал доминирующее положение в общеобразовательной школе – на нем получали образование 66% всех учащихся, в то время как на русском языке – 9,7%, а на языках других этнических групп – 24,3%. Кроме того, на таджикском языке издавалось около 2/3 годового тиража газет, книг и брошюр и более 1/2 – журналов [15].

С распадом Советского Союза и приобретением независимости, сфера использования русского языка в республике неуклонно снижалась. В отличие от других государств Центральной Азии, где не было кровопролитной гражданской войны, Таджикистан лишился почти всего русского населения. Его массовый отъезд начался после февральских беспорядков 1990 г. в Душанбе, а после распада СССР приобрел лавинообразный характер. В 1990 гг. численность русского населения Таджикистана сократилась в 17,5 раз, что является абсолютным рекордом среди государств СНГ. К 2000 г. в республике насчитывалось всего 68,2 тыс. русских, а к настоящему времени их осталось не более 50 тыс. человек. Большинство из них являются людьми пенсионного и предпенсионного возраста, которые в силу экономических причин не имеют возможности эмигрировать в Россию. При этом в других государствах региона до сих пор сохранилась значительная русская община – в Казахстане проживают около 4 млн., в Узбекистане – более 0,5 млн., в Киргизии – около 400 тыс., а в Туркмении – около 100 тыс. русских. Массовая эмиграция русскоязычного населения привела к тому, что встретить на улицах таджикских городов «лицо славянской национальности» было большой редкостью [15].

С установлением политической и экономической стабильности, особенно после 2000-ых годов, в Таджикистане вновь ощущается подъем в изучении русского языка. Помимо того, что русский язык в Таджикистане признан языком межнационального общения (статья 2 Конституции РТ), в 2003, 2015 и 2019 годах были приняты Постановления РТ, направленные на совершенствование преподавания и изучения русского языка в РТ [7; 8; 9].

Когда речь идет о функционировании русского языка в нынешней системе образования РТ, следует отметить некоторые особенности. Так, наличие русского класса или русской

школы вовсе не означает, что учащиеся этих классов или школ являются носителями русского языка. В русских классах и школах обучаются не только русские, но и представители других национальностей, включая коренной таджикской народ. К тому же, количество школ и классов с русским языком обучения и, соответственно, количество учащихся в них неуклонно растет. Это можно рассмотреть в сравнительном анализе статистических данных за последние пять лет, как по русскому языку, так и по другим языкам национальных меньшинств (2016/17 и 2022/23 учебные годы):

Количество классов и учащихся по языку обучения (2016/2017 и 2022/2023 уч.гг.)

	тадж.	русс.	узб.	кирг.	туркм.	англ.	всего
классы:							
2016/17	71729	2473	7258	647	90	89	82286
2022/23	86155	4213	4719	538	81	198	95904
учащиеся							
2016/17	1604351	70206	150086	9802	1785	1532	1837762
2022/23	1999413	122244	97785	7598	1592	3482	2232114
девочки							
2016/17	767432	26784	77327	4889	900	620	877952
2022/23	976451	47110	49804	3732	752	1348	1079197

Источник: Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 1. Душанбе, 2017; Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 1. Душанбе, 2023

Как видно из данных таблицы, количество обучающихся в русских классах учеников неуклонно растет. Так, если в 2016/17 учебном году их количество составило 70 206 чел., или 3,8% от общего количества учеников, то в 2022/23 учебном году их уже было 122244 чел., или 5,5% от общего количества учеников. Прирост за более чем пять лет составляет 2,7%.

В 2016/17 учебном году в Таджикистане функционировали 29 русских школ, а также 126 школ с таджикско-русскими классами, 16 – с таджикско-русско-узбекскими, 6 – с таджикско-русско-английскими, и одна школа – с таджикско-русско-киргизскими классами.

В 2022/23 учебном году в Таджикистане функционировали 60 русских школ (больше на 31 школу), а также 159 школ с таджикско-русскими классами (больше на 33 школы), 8 – с таджикско-русско-узбекскими, 6 – с таджикско-русско-английскими (школа с таджикско-русско-киргизскими классами больше не существует). Кроме того, за последние годы появились школы с русско-английским языками обучения. В 2022/23 учебном году таких школ было уже 5, где обучались 1693 ученика.

Общая сравнительная картина общеобразовательных школ Таджикистана по языкам обучения за этот период отражена в таблице:

Язык обучения в общеобразовательных учреждениях (2016/17 и 2022/23 уч.гг.)

Язык обучения	кол. ОУ	кол. классов	кол. учеников	в т.ч. девочки
тадж. 2016/17 уч.г.	3057	60835	1335594	639558
2022/23 уч.г.	3283	75192	1721167	840605
тадж.-русс.	126	5297	147534	65166
2016/17 уч.г.	159	7271	211057	93274
2022/23 уч.г.				
тадж.-русс.-узб.	16	664	18127	8458
2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	8	346	9154	4450

тадж.-русс-англ. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	6 6	195 236	4909 6043	1945 2621
тадж.-узб. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	467 306	12223 9164	272742 211070	135910 106110
тадж.-узб.-кирг. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	2 0	31 0	429 0	221 0
тадж. -кирг. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	22 38	449 662	7089 9898	3568 4880
тадж.-турк. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	5 5	130 156	2645 3227	1294 1541
тадж. -русс-кирг. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	1 0	33 0	716 0	325 0
русс. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	29 60	625 1246	17332 32537	6530 12264
руско-англ. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	0 5	0 106	0 1693	0 610
узб. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	97 77	1356 1289	24257 23187	11931 11524
кирг. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	34 15	375 134	5352 1492	2652 746
турк. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	1 0	6 0	56 0	27 0
англ. 2016/17 уч.г. 2022/23 уч.г.	2 5	67 102	980 1589	367 572
всего 2016/17 уч.г 2022/23 уч.г.	3865 3967	82286 95904	1837762 2232114	877952 1079197

*Источник: Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 1. Душанбе, 2017;
Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 1. Душанбе, 2023*

Следует особо отметить, что предмет «Русский язык» является обязательным для всех общеобразовательных учреждений Таджикистана, включая школы национальных меньшинств. Изучение русского языка начинается со 2-го класса и преподается вплоть до 11-го класса. При этом, в начальном этапе и в 5-м классе на изучение русского языка отведено по 3 часа в неделю, с 6-го по 9 классы изучают этот предмет по 2 часа в неделю, а ученики 10-11-го классов по 3 часа в неделю. Всего за полный цикл общего среднего образования (2-11 классы) на изучение русского языка выделено 984 академических часа. Преподавание русского языка для представителей национальных меньшинств (узбеков, киргизов и туркмен) составляет 2 часа в неделю для 2-9 классов и 3 часа в неделю для 10-11 классов (всего 748 часов). При этом русский язык не считается иностранным языком, поэтому наряду с русским языком, начиная с 3-го класса, в каждой школе преподается один из иностранных языков.

Что касается функционирования русского языка в вузах, то по данным 2016/17 и 2022/23

учебных годов распределение студентов по языку преподавания выглядит следующим образом:

Распределение студентов по языку преподавания (2016/17 и 2022/23 уч. гг.)

№	Язык преподавания	Всего групп	Всего студентов	В т. ч. девушки
1	тадж. 2016/17 уч.г.	6878	155641	55535
	2022/23 уч.г.	6944	178524	70938
2	русск. 2016/17 уч.г.	1391	31953	10678
	2022/23 уч.г.	1739	38824	15946
3	узб. 2016/17 уч.г.	13	191	61
	2022/23 уч.г.	нет данных	нет данных	нет данных
4	англ. 2016/17 уч.г.	95	1926	318
	2022/23 уч.г.	144	2939	1175

Источник: Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 2. Душанбе, 2017; Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 2. Душанбе, 2023

Как видно из таблицы, в 2016/17 учебном году в 1391 русской группе обучались 31 953 студента, которые составляли 16,4% от общего (189 711) количества студентов.

В 2022/23 учебном году количество русских групп достигало уже 1739 (на 348 больше показателя шестилетней давности), где обучалось 38824 студента (на 6871 студента больше, чем в 2016/17 учебном году). Ежегодный средний прирост студентов в русских группах составляет примерно 1150 студентов.

Примечателен тот факт, что если в общеобразовательных учреждениях на втором месте находится узбекский язык обучения, то в вузах на втором месте выходит именно русский язык. Еще раз стоит подчеркнуть, что не все студенты русских групп являются носителями этого языка: в русских группах можно встретить и представителей других народов, включая коренных таджиков, узбеков и киргизов. Переход нетаджикского населения в русские группы обуславливается обеспечением их карьерного роста.

Завершая анализ данных по функционированию русского языка в системе образования РТ, можно констатировать, что в стране создаются более благоприятные условия для обучения на этом языке. К этому можно добавить, что ежегодно более 5 000 студентов из Таджикистана поступают в различные вузы Российской Федерации. С другой стороны, таджикские трудовые мигранты, согласно принятым за последние годы постановлениям РФ, обязаны знать русский язык, историю и законодательство РФ, что позитивно влияет на овладение русским языком таджикским народом. Таким образом, в обозримом будущем русский язык сохранит свое особое место в жизни таджикского общества.

Само по себе ясно, что знание русского языка (как и любого другого языка) является положительным фактором, как для отдельно взятого человека, так и для общества в целом. Вместе с тем возникает вопрос национального характера: как в сложившейся ситуации избежать негативных последствий отчуждения коренного (прежде всего, таджикского, а также узбекского) населения республики от своих национальных ценностей, культуры и идентичности?

В Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года [5], а также в многочисленных посланиях Основателя национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона четко и ясно подчеркивается важность обучения и воспитания молодого поколения в духе национальных ценностей, защиты и обогащения культуры и идентичности таджикского народа [1].

В связи с этим, следует обратить внимание и на другую сторону медали – возможных негативных последствий этой тенденции. В настоящее время, во многих образовательных

учреждениях с русским языком обучения используются учебники, изданные в соответствующих изданиях Российской Федерации. Все указывают на хорошее качество этих учебников, что бесспорно. Однако, по содержанию и предоставлению материалов они, прежде всего, ориентированы на граждан Российской Федерации, включая историю, культуру и литературу. Все это наводит на мысль, в каком духе будут обучаться и воспитываться наши дети, те, которые не являются русскоговорящими и не относятся к так называемому «национальному меньшинству», при том, что они составляют в этих учреждениях абсолютное большинство?

Из вышеизложенного анализа можно сделать следующие выводы:

1. Пересмотреть традиционный подход к образовательным учреждениям с русским языком обучения, который заключается в соотнесении их к национальным меньшинствам – русскоговорящим народам, проживающих в Таджикистане, более точно определить их статус в системе национального образования РТ по сравнению с образовательными учреждениями с узбекским, киргизским и туркменским языками обучения.

2. Тщательно и профессионально проанализировать содержание образования и учебников, используемых в этих учреждениях, с точки зрения соответствия/несоответствия к национальным интересам таджикского общества. Здесь можно указать на два основных подхода к решению данной проблемы: 1) предоставление учебников на основе качественного перевода с таджикского языка, и 2) адаптирование учебников, изданных в Российской Федерации и рекомендованных к использованию, с учетом государственной политики в области образования в Республике Таджикистан.

3. Интегрировать учащихся этих школ к единой системе образования Таджикистана путем их всестороннего вовлечения в различных конкурсах национального характера, включая «Фуруги субхи донои китоб аст», «Илм – фуруги маърифат», «Китоб – сарчашмаи рушди тафаккур», «Точикон – оинаи таърихи миллат», «Тоҷикистон – Ватани азизи ман» и другие, предоставляя им возможность выступать на русском языке.

4. Следует уделять особое внимание владению государственным языком на должном уровне выпускниками этих образовательных учреждений, путем внедрения преподавания некоторых школьных предметов чисто на таджикском языке. Это очень важно и потому, что, если они не будут владеть таджикским (государственным) языком на должном уровне, не могут найти работу на внутреннем рынке труда (где владение государственным языком является обязательным), поэтому будут ориентированы на внешний рынок, что влечет за собой усиления утечки мозгов. Выходит, мы готовим хороших специалистов за свой счет для обеспечения рынка труда других стран.

Эти и другие эффективные шаги помогут нам избежать термина «обрусевшие таджики» в будущем, содействуют воспитанию любого гражданина Таджикистана, независимо от того, в какой школе он получает образование, в духе патриотизма, уважения национальной истории, культуры, обогащения достижений независимости.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Республики Таджикистан «Об основных направлениях внутренней и внешней политики Республики» [Текст]. – Душанбе, 23 декабря 2022 г.
2. Всесоюзная перепись населения 1989 года [Текст] // Демоскоп Weekly, №989-990. – М., 2023.
3. Конституция Республики Таджикистан (принята 6 ноября 1994 года путем всенародного референдума) [Текст]. Внесены изменения и дополнения 26 сентября 1999, 22 июня 2003 и 22 мая 2016 гг.
4. Мухторов А. История Ура-Тюбе (конец XV - начало XX вв.) [Текст] / Ахрор Мухторов. – Душанбе: Дониш, 1999. – 265 с.
5. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года. Постановление Правительства республики Таджикистан от 29 сентября 2020 г., №526.

6. Остроумов Н.П. Константин Петрович Кауфман, устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Н. Остроумова (1877-1882 гг. // К истории народного образования в Туркестанском крае). – Ташкент. – 1899. – С.12

7. Постановление Правительства РТ от 2 декабря 2003 г. «О государственной программе совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в РТ на 2004–2014 гг.» [Текст].

8. Постановление Правительства РТ от 3 июня 2015 г. «О государственной программе совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в общеобразовательных учреждениях РТ на 2015–2020 гг.» [Текст].

9. Постановление Правительства РТ от 30 августа 2019 г. «О государственной программе совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в общеобразовательных учреждениях РТ на период до 2030 г.» [Текст].

10. Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 1 [Текст]. – Душанбе, 2017.

11. Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 1 [Текст]. – Душанбе, 2023.

12. Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 2 [Текст]. – Душанбе, 2017.

13. Статистический сборник сферы образования РТ. Часть 2 [Текст]. – Душанбе, 2023.

14. Убайдуллоев Н. История народного образования Таджикистана второй половины XIX – начало XX вв. Автореф. дисс. канд. ист. наук [Текст] / Н. Убайдуллоев. – Душанбе, 2003. – 23 с.

15. Шустов А. Дерусификация Таджикистана. Центр. Азия [Текст] / А. Шустов, 2009 (интернет-ресурс).

МЕСТО И РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА

В статье анализируется место и роль русского в системе образования Таджикистана в сравнительно-историческом ракурсе. Подчеркивается особое место русского языка и русских школ по сравнению с другими языками национальных меньшинств.

Главными тезисами автора в определении роли русского языка в современном периоде развития системы образования в Таджикистане являются следующие:

1. Точное определение статуса русского языка в системе образования. Оно обуславливается тем, что школы с русским языком обучения уже давно не являются школами так называемых национальных меньшинств, термина, унаследованного с советских времен.

2. Поскольку абсолютное большинство учеников этих школ являются представителями коренных народов Таджикистана (таджики и узбеки), необходимо тщательно анализировать содержание образования, учебников и учебных материалов в этих учреждениях с учетом сохранения национальных ценностей, менталитета, культуры и традиций таджикского народа.

3. Достижению поставленных целей может способствовать глубокая интеграция учеников этих образовательных учреждений в единую систему обучения и воспитания, вовлекая их на участие всевозможных конкурсов национального характера.

4. Предлагается более углубленное изучение государственного языка в этих школах с целью обеспечения одинакового владения таджикским и русским языками путем внедрения обучения некоторых предметов на таджикском языке.

По мнению автора, эти и другие меры будут способствовать снижению утечки мозгов, что очень важно для развития внутренней экономики. В противном случае мы неизбежно будем готовить хороших специалистов для пополнения рынка труда других стран за свой счет.

Ключевые слова: русский язык, национальная система образования, национальное меньшинство, рынок труда, национальные ценности, интеграция в обучении.

Сведения об авторе: Байзаев Азим – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент кафедры иранской филологии; специалист Академии образо-

вания Таджикистана. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Тел.: 907907017.

E-mail: azim_b@mail.ru, abayzoev@gmail.com

МАҚОМ ВА НАҚШИ ЗАБОНИ РУСӢ ДАР НИЗОМИ МИЛЛИИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола мавқеъ ва нақши забони русӣ дар низоми миллии таҳсилоти Тоҷикистон аз нигоҳи муқоисавии таърихӣ таҳлил шудааст. Мавқеи махсуси забони русӣ ва муассисаҳои таълимии русӣ нисбат ба дигар забонҳои ақаллиятҳои махсус милли қайд карда мешавад.

Мулоҳизаҳои асосии муаллиф дар муайян кардани нақши забони русӣ дар давраи муосири рушди низоми таҳсилоти Тоҷикистон аз инҳо иборатанд:

1. Аниқ муайян кардани мақоми забони русӣ дар низоми маориф. Ин аз он бармеояд, ки муассисаҳои таълимии русӣ дигар муассисаҳои ба истилоҳ ақаллиятҳои милли нестанд, ҳамон тавре, ки дар замони шуравӣ онҳоро ба ақаллиятҳои миллии русзабон мутааллиқ медонистанд.

2. Азбаски аксарияти мутлақи хонандагони ин муассисаҳо намояндагони халқҳои таҷоии Тоҷикистон (тоҷикон ва ўзбекон) мебошанд, зарур аст, ки мазмуни таълим, китобҳои дарсӣ ва маводҳои таълимии ин муассисаҳо бо назардошти ҳифзи арзишҳои милли, ҳувияти милли, фарҳанг ва анъанаҳои мардуми тоҷик таҳлилу баррасӣ намоем.

3. Барои ноил шудан ба ҳадафҳои таҳсилоти милли ҳамгироии амиқи хонандагони ин муассисаҳои таълимиро ба низоми ягонаи таҳсилоти милли, аз ҷумла, бо роҳи ҷалби бештари онҳо ба озмунҳои гуногуни ҷумҳуриявии характери миллидошта таъмин намудан лозим аст.

4. Дар ин муассисаҳо бо мақсади таъмини дар як сатҳ донишҷӯи забонҳои тоҷикӣ ва русӣ таълими баъзе фанҳоро бо забони тоҷикӣ (давлатӣ) ба роҳ мондан лозим аст.

Ба андешаи муаллиф, ин ва дигар тадбирҳо ба коҳиши фирори мағзҳо, ки барои рушди иқтисоди ватанӣ хеле муҳим аст, мусоидат мекунад. Дар акси ҳол, мо бо роҳи хатарноке рафта истодаем, ки бо тайёр кардани мутахассисони хуб бозори меҳнати кишварҳои дигарро аз ҳисоби худ пур мекунем.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, забони русӣ, низоми миллии таҳсилот, ақаллияти милли, бозори меҳнат, арзишҳои милли, ҳамгирӣ дар низоми таҳсилот.

Маълумот дар бораи муаллиф: Байзоев Азим – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илми филология, дотсенти кафедраи филологияи Эрон; мутахассиси Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Тел.: 907907017.

E-mail: azim_b@mail.ru, abayzoev@gmail.com

STATUS AND ROLE OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN THE NATIONAL EDUCATION SYSTEM OF TAJIKISTAN

The position and role of the Russian language in the national education system of Tajikistan are analyzed in this article by the historical comparative point of view. The special position of the Russian language and Russian educational institutions in Tajikistan is noted comparing to other educational institutions for the national minorities.

The main author's considerations in determining the role of the Russian language in the modern period of the educational system development in Tajikistan include:

1. Accurate determination of the status of the Russian language in the national education system. This is due to the fact that Russian educational institutions are no longer institutions of so-called national minorities, as they were considered to belong to Russian-speaking national minorities during the Soviet period.

2. Since the vast majority of students of these institutions are representatives of the indigenous peoples of Tajikistan (Tajiks and Uzbeks), it is necessary to analyze and review the content of

education, textbooks and educational materials of these institutions, taking into account the protection of national values, national identity, culture and traditions of the Tajik people.

3. In order to achieve the goals of national education, it is necessary to ensure the deep integration of students of these educational institutions into the unified national educational system, in particular, by involving more of them in various republican competitions of a national nature.

4. In order to ensure knowledge of Tajik and Russian languages at the same level, it is necessary to start teaching some subjects in Tajik (State) language in these institutions.

According to the author, these and other measures contribute to reducing the brain drain, which is very important for the development of the national economy. Otherwise, we are going down the dangerous path of filling the labor market of other countries at our own expense by training good specialists.

Keywords: Таджикистан, Russian language, national education system, national minority, labor market, national values, integration in education system.

About the author: Baizaev Azim – Tajik National University, Candidate of Philological Sciences, Associated Professor of Iranian Philology Department; Tajik Education Academy, specialist. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Avenue.

Tel.: 907907017.

E-mail.: azim_b@mail.ru, abayzoev@gmail.com

МОҲИЯТИ ДАВОҲО АЗ НАЗАРИ БЕРУНӢ (Ибтикори Берунӣ ва таълифи «Сайдана»)

Шарифов М.¹

Абурайҳони Берунӣ (973-1048) яке аз нобиғаҳои Шарқи исломӣ буда, дар такомулу пешрафти илмҳои гуногуни замонааш саҳми бесобиқа дошт. Ӯ донишманди энсиклопедист доништа шуда, дар илмҳои ҷуғрофия, табиӣ, риёзӣ, астрономия, химия, илмҳои таърих, фалсафа, этнография, забон ва адабиёт тадқиқотҳои назаррас анҷом додааст. Аз ин рӯ, дар миёни олимони асримиёнагӣ ҳамчун пешво ва раҳнамои камназир эътироф шуда буд.

Ин донишманди мумтоз дар баробари аз бар кардану таълиф намудани осори гаронбаҳои илмӣ пешгузаштагон, ҳанӯз аз оғози фаъолияти илмӣ аз худ нишонаҳои донишмандӣ зоҳир намуда, ба ҷамъоварӣ ва таҳқиқи гиёҳҳои шифобахш, ҷонварҳои давоӣ ва маъданҳои табобатӣ диққат меод ва кӯшиш мекард, ки номҳои онҳоро бо забонҳои гуногун ва шеваҳои маълум баён намояд. Корбасти кор чунин сурат гирифта буд, ки як гиёҳ ва ё ҷонвару маъдани маълум дар ҳар забон ва дар ҳар макон номи хоси худро дошт, аз ин рӯ, табибонро дар муайян кардани он мушкилиро пеш меомад. Берунӣ ин масъаларо ба назар гирифта кӯшиш мекунад, ки асареро таълиф намояд, ки он мушкили табибон ва донишмандони соҳаи тибро осон намояд.

Аз ёддоштҳои худӣ ӯ чунин ба назар мерасад, ки вай ҳанӯз аз овони наврасӣ ба ин кор даст зада будааст. Чунинчӣ дар замони зиндагии ӯ шахси ҷунони ба Хоразм омада будааст. Берунӣ ҷавон аз ин огоҳ шуда, ҷанд намуди ғаллагӣ ва тухмҳои зироатро назди ӯ оварда, аз ӯ хоҳиш мекунад, ки номҳои онҳоро бо забони ҷунонӣ гуфта диҳад. Марди ҷунонӣ ин хоҳиши ӯро иҷро мекунад ва Берунӣ онҳоро навишта мегирад [5, 139].

Худи Абурайҳони Берунӣ як мисоли равшани дигареро дар муқаддимаи асараш «ас-Сайдана фи-т-тиб» овардааст. Шоҳи Хоразм ба беморие гирифта мешавад, ки табибони дарбор илҳами онро пайдо карда наметавонанд. Ниҳоят ба табиби дар он замон машҳур, ки дар Нишопур фаъолият мекард, муроҷиат карданд. Табиби Нишопурӣ дорухатеро таҳия намуда ба Хоразм фиристодааст. Табибон ба омода кардани таркибиҳои дар дорухат нишон додашуда оғоз намуданд ва дар муайян кардани ному ташҳиси гиёҳе мушкилӣ кашиданд, касе аз табибон наметавонист, ки номи гиёҳ дар сарзамини онҳо ҷӣ ном дорад ва қадом аст. Яке аз табибон иқрор шуд, ки он гиёҳро медонад. Он табиб понздаҳ дирам гиёҳи савсанро бо нархи панҷсад дирам нуқраи ҳолис ба онҳо фурӯхт. Харидорон аз гаронии нарх шикоят карданд. Табиб гуфт: Шумо чизеро харидорӣ кардед, ки онро наметавонистед, шумо фақат номи онро медонистед, на моҳиятаро [5, 140].

Берунӣ дар давоми умри бобаракаташ дар илмҳои дар боло номбаршуда осори зиёдеро таълиф намуда буд. Донишмандону муҳаққиқон теъдоди осори ӯро аз 150 (4,8; 6,24) асар бештар муқаррар кардаанд. Мутаассифона, қисми зиёде аз ин осор то ба рӯзгори мо омада нарасидааст. Аммо дар бораи асари дорушиносӣ «Ас-сайдана фи-т-тиб» ҳаминро гуфта метавонем аст, ки ҳарчанд ин асар дар рӯйхати таълифоти ӯ асари охирин ба ҳисоб равад ҳам, вай дар болои ин китоб ҳанӯз аз овони ҷавонӣ кор карда, тамоми умр маълумоти тоза пайдо менамуд ва ба он илова мекард [3, 352]. Муаллиф дар охири умр ба пирӣ ва беморӣҳои зиёд нигоҳ накарда, ёваре пайдо мекунад ва меҳода ин китобро мукамал кунад ва таҳрири дурусти онро ба ҷой биёрад. Ёвари ӯ дар ин қори масъулиятгараб Абуҳомид Аҳмад ибни Муҳаммад ан-Нахшай буд, ки забондон ва илмдӯст буд [3, 357; 5, 141]. Бо вучуди ин, китоб қомилан таҳия нашуда, соли 1048 аз олам даргузашт. Дар ин айём аз умри ӯ 75 сол гузашта буд.

Берунӣ забони ҷунониро, ки метавонист, «Сайдана»-ро дар пайравӣ ба олимони ҷунонӣ Ди-

1. Шарифов Маҳмадёр – мудири шуъбаи тавсиф ва таҳияи мероси хаттии Маркази мероси хаттии АМИТ.

оскорид тартиб додааст. Ин донишманд, ки дар оғози асри аввали мелодӣ ба дунё омада буд, тамоми доруҳои дар замонааш маълумро аз қабилҳои гиёҳҳо, ҳайвонҳои шифойӣ ва маъданҳои табобатиро зикр намуда, ҳосият ва таъсири онҳоро дар асараш «Воситаҳои табобат» баён кардааст [7, 30; 3, 345]. Фаслҳои дар ин китоб овардашуда 750 номгӯи калима ва таркибҳоро ташкил медоданд. Ин китоб дар имтидоди 1500 сол китоби рӯимизии табибон ва донишмандони соҳаи тиб ҳисобида мешуд. Берунӣ ҳам дар таҳияи китоби худ аз китобҳои олимони Юнон, Сурия ва Ҳинд истифода бурдааст. Рӯйхати номгӯи воситаҳои давоии «Сайдана» ба 1116 адад мерасад, ки он нишонаест, ки Берунӣ барои пайдо намудани воситаҳои каммаълуми доруворӣ хеле заҳмат кашидааст. Вай дар ин китоб аз 750 гиёҳи шифойӣ, 110 ҳайвонот ва 107 маъданҳои минералӣ ёдовар мешавад. Ба ҷуз ин, боз 30 адад подзаҳрҳоро номбар намуда, адвияҳои зиёди мураккабро мисол меорад [5, 37].

Хидматҳои муҳаққиқ У.И. Каримов аз АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон, ки солҳои зиёд дар болои китоби «Ас-Сайдана фи-т-тиб» тадқиқот бурда, онро ба забони русӣ қарчима кардааст ва бар он ҳавошӣ ва шарҳҳои зиёдеро илова намудааст, лоиқи таҳсин аст. Донишманди мазкур ин асарро ҳамчониба таҳқиқ намуда, аз ҷумла муайян намудааст, ки Берунӣ дар ин китоби барои аҳли тиб хеле муфид қариб 4500 номҳои гиёҳҳо, ҳайвонот, маъданҳо ва маҳсулоти аз онҳо тайёр мешудагиро ҷамъоварӣ намуда, дар мураттаб сохтани истилоҳҳои давоии даврони худ ҳиссаи арзанда ворид намуда будааст [5, 10], ки ин барои ҳар ҷи бойтар гардидани забони аҳли тиб имрӯз ҳам аҳаммияти вижа дорад.

Чуноне ки ишора рафт Берунӣ дар муайян намудани синонимҳо – номҳои гуногуни як гиёҳ ё ҷонвару маъданҳои шифойӣ хидмати бесобиқаро низ анҷом додааст. Муҳаққиқони муосир ба маълумоти ин асар такя намуда дар аниқ муайян намудани растаниҳои шифобахш ва ҷонвару маъданҳои шифойӣ мушкилӣ намекашанд. Як ҷиҳати бисёр муҳими ин асар боз дар он аст, ки Берунӣ давоҳоеро номбар мекунад, ки онҳо дар шахру маҳаллаҳои Осиёи Марказӣ, Афғонистон, Эрон ва Ҳиндустон бо номҳои гуногун ёд мешаванд. Аз ин рӯ, бо истифода аз ин китоб донишмандон метавонанд дар бораи таркиби адвияҳо маълумот пайдо намуда, ҷи тавр ва дар кадом маҳалла бо кадом таркиб истифода шудани онҳоро доништа гиранд [2, 10-11]. Худи Берунӣ дар боби панҷуми мукддимааш таъкид мекунад, ки вай ба ҳосиятҳои табобатии дорувориҳо даҳолат намекунад, ғарази ӯ овардани номҳои гуногуни ин давоҳо ва маълумоти дастраси донишмандони ин соҳа дар бораи ин давоҳо мебошад [5, 141].

Гиёҳшиносӣ дар гузашта барои табибон рукни муҳими табобат ҳисобида мешуд ва дар қори табобат дар ҷои аввал меистод. Аз ин рӯ, саҳми Абурайҳони Берунӣ дар омӯзиш ва муайян намудани гиёҳҳои табобатӣ хеле муҳим ва арзанда азёбӣ мешавад. Берунӣ дар «Сайдана» танҳо ба мушоҳидаҳои худ қаноат накарда, мушоҳида, тадқиқот ва натиҷаҳои қори донишмандони собиқаи худро меомӯخت ва дар мавридҳои зарурӣ ба дидаю мушоҳидаҳои худ такя намуда, баъзе аз ин гуфтаҳоро инкор мекард ва ба далелҳои боварибахш андешаю таҷрибаҳои худро исбот мекард. Берунӣ дар таълифи «Сайдана» аз осори донишмандони юнонӣ, суриёнӣ, арабӣ, форсӣ ва ҳиндӣ иқтибосҳои зиёде меоварад. Таҳиякунандаи китоби «Сайдана» ба забони русӣ У.И. Каримов дар тадқиқоташ овардааст, ки Берунӣ дар ин асараш аз китоби гиёҳшиносии юнонӣ Диоскорид, ки бо номи «Воситаҳои табобат» шуҳрат дорад ва аз китоби Абу Ҳанифа, ки бо номи «Китоб ан-набот» маълум аст ва низ аз китоби «Ал-ҳовӣ»-и Закариёи Розӣ бештар ёд мекунад [5, 65-93]. Иқтибосҳо аз ин муаллифон хеле зиёд, ҳар кадоме бештар аз 200 маротиба зикр карда мешавад. Аз шиносӣ бо 4500 истилоҳоти дар «Сайдана» овардашуда муҳаққиқ Каримов муқаррар кардааст, ки 1600 истилоҳ 35,5%-и онро истилоҳот ба забони арабӣ, 1100 истилоҳ ба забони эронӣ ба мисли форсии тоҷикӣ ва шеваҳои маҳаллӣ, аз ҷумла сичистонӣ ва зобулӣ 24%, юнонӣ 750 истилоҳ 16,6% ва боқӣ истилоҳҳои дигар ба забонҳои суриёнӣ, ҳиндӣ, лотинӣ, туркӣ ва калимаҳои баромадашон номаълум оварда шудаанд [5, 53]. Олими ҷаҳонӣ дар ин китоби худ барои фарогирии доираи васеътар номи ин ё он рустанию мевачот ва ғ.-ро ба ҷандин забонҳое, ки пайдо намудааст, дар матни худ меорад. Масалан:

Ос-ар. (мева) – ба забони форсии тоҷикӣ **мурӯд** (мӯрд, муруд), ба забони румӣ **мирсинӣ**, ба забони сирийӣ **осо**;

Асад-ар. (хайвони даранда) – ба забони форсии тоҷикӣ **шер**, ба забони румӣ **лоун**, ба забони сирийӣ **арийо**, ба забони туркӣ **арслан**, ба забони ҳиндӣ **сер**;

Иджас-ар. (мева) – ба забони тоҷикӣ **олу**, форсӣ **гирдаи сиёх**, ба забони румӣ **домаскино**, ба забони сирийӣ **хухонисо**, ба забони хоразмиён дили мурғ ва ғ.

Савсан-ар. (рустанӣ) – ба забони румӣ **қуринус** ва **сусийнин**, ба забони сирийӣ **шушанто**, ба забони форсии тоҷикӣ **сӯсан** ва **савсан**.

Арбан-ар. (хайвони хоянда) – ба забони форсии тоҷикӣ **харгӯш**.

Ревос-ар. (рустанӣ) – ба забони форсии тоҷикӣ **ревоч**, **чукрӣ** ва монанди инҳо.

Чуноне ки ишора рафт, дар китоби «Сайдана» 1116 номгӯй гиёҳи табобатӣ, ҳайвонот ва маъданҳои шифой зикр шуда, ҳар яке мувофиқи маълумоти дастрас шарҳу тафсир дода шудааст. Берунӣ ин воситаҳои табобатро аз рӯи тартиби алифбои замони худ ҷо баҷогузори намуда, на танҳо аз 28 ҳарфи арабӣ истифода кардааст, балки барои талаффузи хос ба ҳарфе низ ишораи хос илова намуда, таркиби «алиф лом»-ро низ дар фасли алоҳида ҷойгир намудааст. Аҷибаш ин аст, ки оғози ин номгӯйҳо бояд бо ҳарфи алифи мамдуда ибтидо гирад ва ҳамин тавр ҳам ҳаст. Муаллиф дар аввал ҳарфи «алиф»-ро бо мадда зикр намуда илова мекунад, ки ин фасл бо «алиф» ва «ҳамза» оғоз мешавад. Ин таркиб дар алифбои имрӯза овоз «о»-ро ифода мекунад. Аҷибаш ин аст, ки исми аввал, яъне гиёҳ «О» ном дошта, ҳуди Берунӣ таъкид мекунад, ки ин фасл ба гурӯҳи давоҳо дохил намешавад ва илова мекунад: «Ман танҳо онро ба хотири тамдиди «ҳамза» овардам». Дар поёнаш байтеро аз Зу-р-Рума меорад, ки дар он «О» ҳамчун ҳӯроки ҷонварон ёд мешавад. Баъдтар шореҳон онро навъе аз ғизои шутурмурғ шарҳ додаанд [2, 153].

Чуноне ки аз навиштаҳои Берунӣ бармеояд ин фасл аз ду ҷумлаи хурд ва як байт иборат аст. Фаслҳое вомахӯранд, ки аз як ҷумла иборатанд [2, 155; 1, 48]. Вале дар баробари ин фаслҳое вомахӯранд, ки аз якчанд варақ иборатанд [1, 267; 1, 291]. Муаллиф ҳангоми тафсил додани ин фаслҳо кӯшиш мекунад, ки дар шарҳи ин ё он даво мумкин аст аз гуфтаҳо ва мулоҳизаҳои донишмандони соҳибтасниф иқтибос биёрад. Ин иқтибосҳо бо ном гирифтани номи муаллиф асари онҳо ё ашхоси каммаълуми замони оварда мешаванд, ки теъдодашон то даҳ иқтибос мерасад.

Дар баробари чанд фасле ки аз як ё ду ҷумла иборатанд, боз фаслҳое ҳастанд, ки шарҳу тафсиру хусусиятҳои он бардавом буда, шарҳу тафсили зерфаслҳо якчанд варақро дар бар мегиранд. Қариб ҳамаи зерфаслҳо дар китоби У.И. Каримов «Ас-сайдана фи-т-тиб» бо зерфаслҳо мукамал шуда, муаллиф дар он тамоми шарҳу тафсири заруриро оид ба номи доруворӣ ва хосияти онҳо, ки донишмандон дар китобҳояшон оиди он мулоҳизаронӣ намудаанд, ҷо додааст. Дар баъзе фаслҳо оид ба монанд будани доруҳо сухан рафта, ивазкунандаи онҳо номбар мешаванд. Дар ин маврид Берунӣ онҳоро номбар карда, ба бехтарини онҳо таъя мекунад. Масалан, дар фасли «Афсантин», ки таҳти рақами 76 омадааст [1, 216] гиёҳи дар Осиёи Маркази машҳури «Таҳач» [8, 547], ки дар шимоли Тоҷикистон бо номи «Талх-шувоқ» низ шинохта мешавад, оварда шудааст. Берунӣ дар оғози фасл номҳои онҳоро бо чанд забон зикр мекунад. Чунончи: «Бо румӣ - он афсантин, бо порсӣ чуноне, ки Абу Муъоз ба ёд меорад «марва» аст ва бо Зобулӣ – «мастар» ном дорад». Баъд аз ин Берунӣ номи 7 нафар донишмандро номбар мекунад ва фикрҳои онҳоро дар бораи растании мазкур ёдрас мешавад. Чунончи: Диоскорид, Ҷолинус, Ибни Мосавайх, Расоилӣ, Павел, Ар-розӣ ва боз Ибни Мосавайхро ном бурда, баъзе гуфтаҳои мардумро дар бораи ин гиёҳ ёдрас мешаванд [2, 156]. Ин тафсир дар тарҷимаи форсии «Ас-сайдана», ки онро Абубакр ибни Алӣ ибни Усмон Исфар ал-Косонӣ (асри XIII мелодӣ) ва донишманди хушсалиқа Аҳмад Ҳочизодаи Мадрушкатӣ ба хатти имрӯзаи кириллӣ гардонидаст, тақрибан якнавохт аст [1, 74].

Дар таҳияи Каримов дар поварақ дар шаш номгӯй қайдҳои таҳиякунанда оварда шудаанд, ки муаллиф дар он номи гиёҳро бо расмулхатти ҷунонӣ навишта, мавзеи иқтибосҳоро аз китоби Диоскорид, Ибни Сино ва дигарон оварда ҷо додааст. Дар зерфаслҳо тарзи на-

вишти калимаҳо аз нусхаҳои дастрас сабт шудаанд, то мутолиакунандаҳо аз ин фарқҳо огоҳ бошанд [2, 216].

Фехристу номгӯйҳое, ки дар заминаи китоб оварда шудаанд, ҳамчунон судманду муш-килкушо ҳастанд. Устод У. Каримов дар ин қисмати тадқиқоташ дуvozдаҳ навъи замимаро дохил намудааст, ки аз масъулияти заковати беандозаи илмии муаллиф гувоҳи медиҳанд.

Хулоса, китоби «Ас-сайдана фи-т-тиб» аз оғоз то интиҳо пур аз маърифат ва ҳикмати бахши гиёҳшиносӣ, ҷонваршиносии шифойӣ ва маъданҳои давой буда, барои донишмандони соҳаи тиб дар ин се соҳаи муҳими дорусозӣ ва инчунин дар мукамал омӯхтани илмҳои ботаника, биология ва химия воситаи ёрирасони беҳтарин ба ҳисоб меравад. Мутаассифона, аз он сабаб, ки муаллиф ин китоби пунарзиш ва судмандро, бо иллати пирӣ бо тавони худ пурра ба итмом расонида натавонист, ин китоб асрҳо дар кунҷи фаромӯшӣ монд. Баъдтар варианти тарҷимаи тоҷикӣ он пайдо шуда, бо номи «Дастур-ул-илоҷ» машҳур гашт, му-тарҷим ба он ҳосиятҳои давоиро илова намуд. Нусхаи мукамалтари он ба забони арабӣ баътар аз Бурса ном шаҳри Туркия пайдо шуда, болои он тадқиқотҳо сурат гирифтанд. Донишмандон барои мукамал шудани он кӯшишҳо ба қор бурданд, то он бо саъйи пурма-шаққати устод Убайдулло Каримов бо фехристу номгӯйҳои зиёд соли 1973 дар Республикаи Ўзбекистон ба забони русӣ ва узбекӣ ба таърифи расид. Имрӯз ин китоб барои донишмандони соҳаи дорусозӣ, гиёҳшиносӣ, табибон, муаррихон, забоншиносон (дар бой гардидани забони илмӣ тоҷикӣ), дӯстдорони илми тиб ва доираи васеи хонандагон ҳамчун як манбаи пу-рарзиш хизмат мекунад. Агар ин асар минбаъд аз ҷиҳати забонӣ омӯхта шавад, бисёр кали-маю ибораҳои маҳаллии моро, ки замоне барои илм хизмат намудаанд, рӯйи об мебарорад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Берунӣ, Абурайҳон. Ас-Сайдана фи-т-тиб [Матн] / Абурайҳон Берунӣ. Тарҷимаи форсии Абубакр ибни Алӣ ибни Усмон Исфар-ал-Косонӣ (асри XIII мелодӣ). Китоби якум. Таҳияи матн ва пешгуфтори номзади илмҳои филологӣ Аҳмад Ҳочизодаи Мадрушкатӣ. – Душанбе, Дониш, 2017, – 502с.
2. Беруни, Абурайхан. Избранные произведения. т. IV [Текст] / Абурайхан Беруни. Издательство Фан Узбекской ССР. Ташкент, 1974. – 1120с.
3. Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни [Текст] / Павел Георгиевич Булгаков. Издательство Фан Узбекской ССР, 1972. – 428с.
4. Гафуров Б.Г. Ал-Беруни. Гений, который жил в Средней Азии 1000 лет назад [Текст] / Бабаджан Гафуров. – Курьер, 1974, июль, 44 с.
5. Каримов У.И. Фармокогнозия в медицине [Китаб ас-Сайдана фи-т-тиб] [Текст] / Исследование, перевод, примечания и указатели Каримова У.И. // В кн: - Абурайхан Беруни. Избранные произведения. т. IV. стр. 9 – 152. Ташкент, 1974. – 1120с.
6. Ходжиматов Максуд. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана [Текст] / Максуд Хаджиматов – Душанбе, 1989. – 366с.
7. Ҳошим, Раҳим. Берунӣ [Матн] / Раҳим Ҳошим. Ирфон, Душанбе, 1983. – 38с.
8. Ҳомидҷон Зоҳидов. Канзу-ш-шифо [Матн] / Зоҳидов Ҳомидҷон. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 720 с.

МОҲИЯТИ ДАВОҲО АЗ НАЗАРИ БЕРУНӢ

Абурайҳон Беруниро аз нобиғаҳои замон ном бурдаанд, ки ин бесабаб нест. Ба қалами ин донишманди номвар осори зиёдеро дучор омадан мумкин аст, ки дар байни онҳо китоби «Ас-сайдана фи-т-тиб» шуҳрати назаррасро соҳиб аст. Ин асари Берунӣ дар моҳияти давоҳо баҳс намуда, дар он 1116 номгӯй давоҳои шифойӣ, аз қабилгиёҳҳо, ҷонвару маъданҳои шифойӣ оварда шудааст. Муаллиф дар ин асараш ба ҳосиятҳои шифоии адвияҳо қор-

дор нашуда, доруворихоро аз рӯи моҳияти онҳо баҳо медиҳад ва номҳои гуногуни онҳоро дар ҳар минтақа номбар мекунад. Ин дар навбати худ таҳлили адвияҳоро осон мекунад. Асари мазкур барои донишмандони соҳаи дорусозӣ, гиёҳшиносӣ, табибон, забоншиносон ва дӯстдорони илми тиб ҳамчун як манбаи пураарзиш доништа мешавад. Агар ин асар минбаъд аз ҷиҳати забонӣ омӯхта шавад, бисёр калимаю ибораҳои маҳаллии моро, ки замоне барои илм хидмат намудаанд, рӯи об мебарорад.

Калидвожаҳо: Абурайхон Берунӣ, «Ас-сайдана фи-т-тиб», таҳлили гиёҳҳо, забоншиносӣ, география, адвияҳои шифой аз гиёҳҳо, ҷонварон ва маъданҳои минералӣ, У.И. Каримов, П.Г. Булгаков.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифов Маҳмадёр – н.и.ф. мудири шуъбаи тавсиф ва таҳияи мероси хаттии Маркази мероси хаттии АМИТ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, кӯчаи Ш. Хусейнзода 35.

Тел.: 935621308

ВЗГЛЯДЫ БЕРУНИ О СУЩНОСТИ ЛЕКАРСТВ

Беруни признан гением своего времени, его перу принадлежат много произведений которые автору принесли мировую известность. Книга «Ас-сайдана фи-т-тиб» является последней книгой среди его произведений. Она посвящена фармакогнозии, где автор старается определять сущность лекарственных трав, животных, и лекарственных минералов. Беруни в своей работе приводит 1116 разновидность этих лекарств среди которых очень много малоизвестных лекарств которые не встречается в работах предидущих ученых.

Автор в «Ас-сайдане» приводит разные название одного и того же лекарство которые звучать по разному в разных регионах тем самым облегчая работу последствующих авторов в определении точных названий лекаерств по фармакогнозии.

Ключевые слова: Абурайхан Беруни, «Ас-сайдана фи-т-тиб», определение лекарств, языкознание, география, лекарственные средства из растений, животных, и минералов, У.И. Каримов, П. Г. Булгаков.

Свидения об авторе: Шарифов Маҳмадёр - к.ф.н., зав. отделом Центр письменного наследия НАНТ. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Ш. Хусейнзаде-35.

Тел.: 935621308

THE VIEWS OF BERUNI ABOUT THE ESSENCE OF MEDICINES

Beruni is recognized as a genius of his time. He wrote many works that brought him world fame. The book "As-saydana fi-t-tib" is the last book among his works. It is devoted to pharmacognosy, where the author tries to determine the essence of medicinal herbs, animals, and medicinal minerals. Beruni in his work cited 1116 varieties of these drugs, among which there are a lot of little-known drugs that are not found in the works of previous scientists.

The author in "As-saydana" cites different names of the same medicine that sound differently in different regions, thereby facilitating the work of subsequent authors in determining the exact names of medicines according to pharmacognosy.

Keywords: Aburayhan Beruni, "As-saydana fi-t-tib", the definition of medicines, linguistics, geography, medicines from plants, animals, and minerals, U.I. Karimov, P.G. Bulgakov.

Information about the author: Sharifov Mahmadyor - candidate of philological sciences, leading researcher of the Center of Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Street Sh. Huseynzade, 35. 935621308

НАҚШИ ФЕЪЛ ДАР СОЗМОНИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ МУБОЛИҒАВӢ (ДАР АСОСИ МАВОДИ «ПАРРОНЧАКҲО»-И А. САМАД)

Дӯстов Ҳ.Ҷ.¹

Феъл дар низоми ҳиссаи нуткии забони тоҷикӣ яке аз ҳиссаҳои нутқи серистеъмол ва дар айни замон хеле мушқилфаҳм ба ҳисоб меравад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки мавҷудияти категорияҳои грамматикӣ гуногун дар феъл боиси он гардидааст, ки имрӯз дар атрофи феъл ва масъалаҳои марбут ба он баҳсҳои зиёд рӯи кор омада истодаанд. «Яке аз масъалаҳои баҳснок ва мураккаби забоншиносии тоҷик баррасии феъл мебошад, ки дорои бештарин аломати грамматикӣ дар байни ҳиссаҳои нутқ аст ва он аз ибтидо тавонистааст устувории томи худро нисбатан ҳифз кунад» [5, 7].

Феъл ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ ва дорои категорияҳои махсуси грамматикӣ на танҳо дар созмони воҳидҳои синтаксисӣ, балки дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ низ нақши хеле муҳим дорад. Ҳамин аст, ки қисмати бештари захираи фразеологӣ забонамонро воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ташкил медиҳанд. Муҳаққиқи шоҳи фразеологӣ тоҷик, забоншинос Ҳомид Мачидов дар ин хусус чунин андеша дорад: «Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ яке аз гурӯҳҳои сермаҳсули намудҳои структурии захираи фразеологӣ забони тоҷикӣ ҳисоб меёбанд. Чунонки мушоҳидаҳои пешакӣ нишон медиҳанд, бештар аз нисфи тамоми воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ аз ибораҳои фразеологӣ феълӣ иборатанд» [3, 20]. Фразеологизмҳои феълӣ дар забони асарҳои бадеӣ ба таври фаровон истифода шуда, нависанда тавассути онҳо ба матни мавриди назар як навъ пуробурангӣ ва образнокӣ мебахшад.

Тавре маълум аст, ифодаҳои рехтаю устувор дар дохили матн ба вазифаи аъзои муайян омада, ҳангоми таҷзияи нахвӣ ҳамчун як воҳиди яклухт таҳлил карда мешаванд. «Аз ҳамин ҷост, ки воҳиди фразеологӣ аз якҷанд калима ва унсурҳои грамматикӣ ташкилёфта дар матн ба вазифаи як аъзои он истеъмол мешавад» [4, 15]. Муқаррар шудааст, ки фразеологизмҳои феълӣ дар нисбати ба вазифаи ҷузъи асосӣ омадани феълҳои гуногун бештар ба вазифаи хабари ҷумла меоянд. Чунончи: шайтонро дар ҳаво наъл задан ба маънои «зираку хушёр будан», сари касе ба осмон расидан «хурсанд шудан», думи хуқро қандан «киноя аз боқувват, пурзӯр будан» Ин мисолро дар асари А. Самад «Паррончакҳо» чунин дарёфтем:

Ин Ашӯрчики ту хаппак асту лекин шайтона дар ҳаво наъл мезанад (1, 187). Кадам зан бе дугона мешавад? – Пичиррос задам дар гӯши ӯ ва аз ифтихор сарам ба осмон расид (1, 161). – Муйсафед ҳоло бақувват аст, думи ҳука меканад (1, 144).

Дар баробари дигар унсурҳои санъатҳои бадеӣ низ дар ташаккули маъно ва созмони воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ нақши муҳим доранд. Маҳз тавассути воситаҳои таъсири бадеии гуногун маънои воҳиди фразеологӣ як андоза образнок гардида, дар ин замина образи мавриди назар пуробуранг ифода мегардад. Дар қатори дигар санъатҳои бадеӣ нақши муқобила ва зинаҳои гуногуни он дар ташаккули маъно ва мундариҷаи яклухти воҳидҳои фразеологӣ хеле назаррас мебошад.

Муқобила яке аз навъҳои санъатҳои маънавӣ буда, мақсад аз истифодаи он воқеиятро як андоза аз буди муқаррариаш зиёдтар нишон додани ашё аст. Мувофиқи гуфтаи адабиётшинос Худой Шарифов: «Дарвоқеъ муқобила (игроқ, гулув) фақат дар сифати мавсуф имкон дорад. Аз ин ҷиҳат муқобиларо бо анвои он дараҷаи болотаре аз тавсифи муқаррарӣ доништан мумкин аст. Тавсиф шояд сифати ашё аст, ки онро аз дигарҳо фарқ мекунонад, вале вай метавонад воситаи шинохтан бошад бас, на сифати болоию пасти он» [8, 108]. Муаллифи «Бадоеъ-ус-саноеъ» Атолло Ҳусайнӣ бошад, чунин меорад: «Бидон, аввалан, ки муқобила

1. Дӯстов Ҳамроҳон Ҷумъаевич – н.и.ф., дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ ДМТ

иборат аст аз он, ки мутакаллим даъво кунад дар васфи чизе зиёдати дар шиддат, ё заъф ба ҳаdde, ки субути он зиёдати ўро мустаъбад бошад, ё муҳол, то шунаванда гумон набарад, ки он васф ба камол нест» [7, 102]. Хамин тавр, муболиға ва навъҳои он (ғулув ва игрок) ба воситаи як дараҷа воқеиятро аз ҳадди эътидол болотар нишон додан фикри мавриди назарро дар қолаби эҳсосоти мусбат ё манфӣ образнок мегардонанд. Ҳодисаи мазкурро дар воҳидҳои фразеологӣ ба ҳуҷӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи, ба осмони ҳафтум баромадан «аз худ рафтани, мағрур шудани», курта-курта ғӯшт гирифтани «аз ҳад зиёд хурсанд шудани», ба алови суҳбат рафтаи пошидан «мавзуи суҳбатро тақвият додан, ба мавзуи суҳбат чизи ҷолиб илова кардани», ғӯшу майнаи касеро хӯрдани «ба касе зиёд ғап задани» ва монанди инҳо. Чанд мисол:

– Арӯсу домоди муҳтарам, аз таърифҳои мо ба осмони ҳафтум баромада, бисёр ҷоғ назанед (1, 187). Азиз ба атроф ғӯш андохт, танҳо садои пой ҳудахро шунид, аз ин ҳам шод гашт ва курта-курта ғӯшт гирифт (1, 140)... касе зангир бошад, тезтар чунбад, ки баъд пушаймонӣ суд надорад – ба алови суҳбат рафтаи пошид Баландкаш (1, 167). Баҳудо, очам ғӯшу майнама хӯрд (1, 107).

Дар фразеологизмҳои муболиғавӣ бештар ифодаи эҳсосоти манфии ғӯянда ба назар мерасад. Ба андешаи инҷониб, дар чунин қолаби эҳсосот сохта шудани воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ ба мақсади дар пеш гузоштаи адиб робита дорад, зеро таҳлилҳо ба ҳулосае мероранд, ки дар аксари матнҳо, ки ифодаҳои рехтаи феълии муболиғавӣ истифода шудаанд, асосан, майлу ирода ва баҳодиҳии манфӣ инъикос ёфтаанд. Масалан, дар мисолҳои зайл: сояи касеро аз девор тарошидан «нисбат ба касе нафрати беандоза доштан», дар сари касе санг шикастан «касеро ҷазо додан, саҳт сарзаниш кардани», бо бинӣ осмонро хорошидан «аз ҳад зиёд ғурур доштан, мағрур будани»:

Онҳо на ин ки аз вай дасту дил шустанд, балки акнун сояи ўро аз девор метарошиданд (1, 22). Дар сари акаи Абдуҳолиқ санг шикастанд ҳам, аз рӯи одат ҳар бегоҳ падару модарро дида, сипас хонаи ҳудаш мерафт (1, 31). Хайр, ихтиёраш, лекин бо биниаш осмона нахарошад... (1, 20).

Феълҳои аз ҷиҳати сохтор гуногун дар созмони воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ хеле ғаёланд. Ин навъи ифодаҳои рехтаро метавон фразеологизмҳои феълии муболиғавӣ номид, зеро агар муболиға ҳамчун санъати бадеӣ дар инкишофи маъноӣ ягонаи воҳиди фразеологӣ хизмат кунад, феъл ҳамчун ҳиссаи нутқ ва ҷузъи асосии ифода дар шаклгирии фразеологизмҳои муболиғавӣ нақш дорад. Ба вазифаи ҷузъи асосии фразеологизмҳои муболиғавӣ бештар феълҳои сода кор фармуда мешаванд. Маҳз дар ҷузъи феълии ин навъи ифодаҳо маъноӣ воҳиди фразеологӣ ҷамъбаст гардида, он ҳамчун ифодаи яклухт истифода мешавад. Масалан, дар мисолҳои зайл феълҳои содаи мустақилмаъноӣ рехтан, афкандан ва тарошидан ба вазифаи ҷузъи асосии ифодаи рехта омада, дар ҳамнишинӣ бо калимаҳои дигар маъноӣ яклухти фразеологизмро таъмин кардаанд: дар дили касе алов рехтан «касери ба ташвиш овардани», ба ҷони касе оташ афкандан «касери тарсондани, беқарор кардани», сояи касеро аз девор тарошидан «нисбат ба касе нафрати зиёд доштан»:

Акнун дар дили бисёриҳо алов рехт (1, 165). Вале ҷавоби ногаҳонӣ канда-кандаи Неъмат духтаракро лол гардонд, балки мисли барқ ба ҷонаш оташ афканд, банди дилашро ларзонд (1, 124). Онҳо на ин ки аз вай дасту дил шустанд, балки акнун сояи ўро аз девор метарошиданд (1, 22).

Маълум аст, ки ҷузъҳои таркибии воҳиди фразеологӣ дар бештари мавридҳо аз маъноӣ луғавӣ худ дур шуда, ба маъноӣ нав, аниқтараш маъноӣ маҷозӣ соҳиб мешаванд. Маъноӣ маҷозӣ бошад, яке аз хусусиятҳои муҳими идиомаҳои фразеологӣ маҳсуб ёфта, маҳз дар хамин замина сохтори воҳидҳои фразеологӣ идиоматикӣ рехтаю устувор аст. Ба қавли забоншинос М. Саломов «Дар ин маврид бояд таъкид намуд, ки аксари муҳаққиқон бар он андешаанд, ки дар воҳидҳои фразеологӣ идиоматикӣ хусусияти устувори ҷузъҳо ва ба маъноӣ маҷозӣ омадани вожаҳои таркиби воҳиди фразеологӣ бештар ба назар мерасад» [6, 208]. Дар идиомаҳои феълии муболиғавӣ низ ҷузъи асосии феълӣ аз маъноӣ луғавӣ худ

дур шуда, ҳамчун чузъи таркибӣ ва хатмии ифодаи рехта дар якҷоягӣ бо калимаю унсурҳои грамматикӣ дигар ба маъноӣ муайян далолат мекунад. Чунончи, гахвораи касе аз осмон афтидан «фавқулода, ғайриодӣ будан», ақли касеро дуздидан «касеро мафтун, моил кардан», дуд аз димоғи касе баромадан «сахт хафа, ғамгин шудан»:

– Ҳм, гахвораат аз осмон афтодааст ё каллаи шер овардаӣ? – бибиям масҳараомез хандид (1, 157). – Кайфи ин зормонда ганда, ақли одама медуздад, - лукма партофт яке (1, 75). – Дуд аз димоғаш баромад, - шакарханде карда гуфт амакам ва маънидорона илова кард (1, 37).

Феълҳои таркибӣ низ дар созмони воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ иштирок мекунад. Муқаррар шудааст, ки феълҳои ёридиҳанда ҳамчун калимаҳои феълие, ки ба сари худ маъноӣ мустақилро ифода карда наметавонанд, бо калимаҳои мансуби ҳиссаҳои номии нутқ омада, ҳамчун феълҳои таркибии номӣ ёдрас мегарданд. «Чузъи номии феълҳои таркибии номӣ аз ҳиссаҳои номӣ дар як қолаб бо феълҳои ёвари гуногун шакл мегиранд. Дар чунин қолаб имкони истифодаи чузъи номӣ бо феълҳои ёвар хеле фарроҳ буда, аз ин роҳ теъдоди фаровони феълҳои таркибии номӣ метавонанд дар ин равиши суннатӣ сохта шаванд» [9, 109]. Бо феълҳои таркибии номӣ сохта шудани воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ дар асари мавриди таҳқиқ зиёд ба назар мерасад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ин самт феълҳои шудан ва кардан бештар фаъоланд: ангишт барин сиёҳ шудан «аз ҳад зиёд сиёҳ», ба ҳар ош нахӯд шудан «ба чизе кордор шудан», пашшаро дар осмон наъл кардан «хушёру зирак, хунарманд будан», мисли тир кора кардан «ба тезӣ, фавран» ва ғайра:

Вале баъд тағи гапашро фаҳмӣ, чароғат ба об меафтад, сарат чарх мезанаду дилат ангишт барин сиёҳ мешавад (1, 158). Ба ҳар ош нахӯд нашавӣ, дилат ором намегардад-а? (1, 121). Дили шайтонро меёбад ин бача ва пашшаро дар осмон наъл мекунад (1, 66). Хандаи нештардори одамон мисли тир ба чавшани чонаш кора кард (1, 148).

Ҳамин тариқ, зимни асари А. Самад «Паррончакҳо» дарёфтем, ки феъл ҳамчун ҳиссаи нутқи ифодакунандаи амалу ҳаракати ашё дар созмони воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ нақши муҳим дорад. Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ калимаҳои феълӣ дар якҷоягӣ бо вожаҳои дигар ба маъноӣ маҷозӣ соҳиб шуда, мундариҷаи яклухти ифодаро ташкил медиҳанд. Феълҳои сода ва таркибии номӣ дар ин вазифа бештар фаъол буда, онҳо дар асар ҳамчун чузъи асосии воҳиди фразеологӣ корбаст шудаанд. Натиҷаи таҳлили мавод нишон дод, ки воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ, асосан, дар қолаби идиомаҳои феълӣ шакл гирифта, бештар эҳсосоти манфии шахсро ифода мекунад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология [Матн]. – Қ. 1. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
2. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджик-ского литературного языка [Текст] / Хомид Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.
3. Мачидов Ҳ. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ воҳидҳои фразеологӣ феълии забони ҳозираи адабии тоҷик (рисолаи номзадӣ) [Матн] / Ҳомид Мачидов. – Душанбе, 1968. – 249 с.
4. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҳомид Мачидов. – Душанбе, 1982. – 104 с.
5. Раҳмонов Б. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣ феъл [Матн] / Б. Раҳмонов. – Душанбе, 2017. – 188 с.
6. Саломов М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозӣ фразеологӣ забони шеърӣ тоҷикӣ [Матн] / М. Саломов. – Душанбе, 2017. – 266 с.
7. Ҳусайнӣ, Атоулло Маҳмуд. Бадоеъ-ус-саноеъ [Матн] / Атоулло Маҳмуд Ҳусайнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974.
8. Шарифов Х. Каломи бадеъ [Матн] / Худой Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.

9. Шодиев Р. Феъл дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ (маъно ва сохтор) [Матн] / Р. Шодиев. – Душанбе, 2012. – 152 с.

10. 1-е, ки дар матни мақола дар қавсайн бо нишон додани саҳифаҳо омадааст, ин ми-солҳо аз китоби Абдуҳамид Самад «Паррончакҳо» [Матн] мебошад.

НАҚШИ ФЕЪЛ ДАР ТАШАККУЛИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ МУБОЛИҒАВӢ (ДАР АСОСИ МАВОДИ «ПАРРОНЧАКҲО»-И А. САМАД)

Дар мақола омадааст, ки воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ феълӣ як навъи ифодаҳои рехтаи забони тоҷикиро ташкил дода, дар захираи фразеологӣ забони тоҷикӣ мавқеи махсус доранд. Агар дар шакли маъно мундариҷаи ин гурӯҳи фразеологизмҳо муболиға ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ сахм дошта бошад, пас, дар шакли сохтори он феъл ҳамчун ҳиссаи нутқ ёрии калон мерасонад. Дар заминаи асари А. Самад «Паррончакҳо» дар созмони ифодаҳои устувори муболиғавӣ нақши феълҳои сода ва таркибии номӣ хеле назаррас буда, онҳо ба вазифаи ҷузъи асосии воҳиди фразеологӣ меоянд. Маълум гардид, ки ифодаи эҳсосоти манфӣ дар воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ яке аз нишонаҳои муҳими онҳо ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ, феъл, феълҳои сода, феълҳои таркибии номӣ, эҳсосоти манфӣ, ҷузъи асосӣ, идиома.

Маълумот дар бораи муаллиф: Дӯстов Ҳамроҳон Ҷумъаевич – н.и.ф., дотсент, мудири кафедраи забони адабии ҳозираи тоҷики ДМТ. **Нишонӣ:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Тел.: +992 904 41 84 80.

E-mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

РОЛЬ ГЛАГОЛА В ОБРАЗОВАНИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ОСНОВАННЫЕ НА ГИПЕРБОЛЕ (НА МАТЕРИАЛЕ «ПАРРОНЧАКХО» А. САМАДА)

Фразеологизмы, основанные на гиперболе, являются один из видов фразеологических единиц и занимают особое место во фразеологическом резерве таджикского языка. Если гипербола как средств художественной речи способствует формированию значения и содержания данной группы фразеологизмов, то глагол как часть речи помогает формированию ее структуры. В организации устойчивых гиперболических выражений очень значительна роль простых и составных именных глаголов, и они становятся основной частью фразеологизма. В статье выяснилось, что выражение отрицательных эмоций фразеологизмами основанные на гиперболе является одним из важных их признаков.

Ключевые слова: фразеологических единиц основанные на гиперболе, глагол, простые глаголы, составные именные глаголы, отрицательные эмоции, основной компонент, идиома.

Сведения об авторе: Дустов Ҳамроҳон Ҷумаевич – к.ф.н., доцент ТНУ, заведующий кафедры таджикского современного литературного языка. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки 17.

Тел.: +992 904 41 84 80.

E-mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

THE ROLE OF THE VERB IN THE FORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS BASED ON HYPERBOLE (ON THE MATERIAL OF "PARRONCHACHO" BY A. SAMADA)

Phraseological units based on hyperbole are one of the types of phraseological units and occupy a special place in the phraseological reserve of the Tajik language. If hyperbole as a means of artistic speech contributes to the formation of the meaning and content of this group of phraseological

units, then the verb as a part of speech helps to form its structure. In the organization of stable hyperbolic expressions, the role of simple and compound nominal verbs is very significant, and they become the main part of a phraseological unit. It turned out that the expression of negative emotions by phraseological units based on hyperbole is one of their important features.

Key words: phraseological units based on hyperbole, verb, simple verbs, compound nominal verbs, negative emotions, main component, idiom.

Information about the author: Dustov Hamrokhon Jumayevich – Tajik National University, head of the department of modern tajik literary language. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17.

Tel.: +992 904 41 84 80.

E-mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

АДАБИЁТШИНОСӢ

РОБИТАҲОИ АДАБӢ-ФАРҲАНГИИ МОВАРОУННАХРӢ ЭРОН ДАР АСРИ XVII

Хочамуродов О.¹

Бинобар марзбандиҳои мазҳабӣ (суннигароии Шайбониҳо ва шиа-мазҳабии ифротии Сафавӣ) дар асрҳои XVI- XVII робитаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии адабии мардумони форсизабони Мовароуннаҳр ва Эрон то марзи нестӣ расида бошад ҳам, аммо тавассути аҳли адабу фарҳанги ин кишварҳои ҳамзабону ҳамнавод то ҳаде иртиботи адабӣ фарҳангӣ ҳифз гардида буд.

Аз ин ҷост, ки дар таҳкими робитаҳои адабии Мовароуннаҳр Эрон дар замони хусуматҳои сиёсӣ мазҳабӣ нақши удабо ва фузалои ҳар ду кишвар қобили мулоҳиза аст [5, 18]. Аз ҷумла, метавон аз Малехои Самарқандӣ – шоир ва тазкиранигори Мовароуннаҳри қарни XVII мелодӣ ном бурд, ки дар ҳаёти сафорати давлати Аштархонӣ соли 1089 ҳ.к. (1679 м.) ба пойтахти Сафавӣ –Исфаҳон мусофират намуда, он ҷо ҳашт моҳ иқомат гузида, дар тазкирааш «Музокир-ул-аҳсоб» дар бораи 56 тан аз аҳли адаби Эрон, ки бо ҳар яке аз эшон мулоқот карда буд, маълумоти ҷолибе ироа дошта ва дар таҳкими робитаҳои адабӣ ва фарҳангии ин ду сарзамини ҳамзабону ҳамнавод саҳм гузоштааст.

Бо вучуди он, ки Малехо аз Бухоро дар ҳаёти сафорати ҳукумати Аштархонӣ, ки бо маъмурияти ба Исфаҳон мусофират дошт, шомил будааст, мунтаҳо аз ёддоштҳои мавсуф маълум мегардад, ки ӯ на чун узви ҳаёти расмӣ давлати Аштархонӣ, балки ба ҳайси як шахси фарҳангӣ барои таҳкими робитаи адабии ин ду кишвар озими Эрон шудааст. Аз ин рӯ, Малехои Самарқандӣ дар тури мусофират аз Бухорои Шариф то Исфаҳон дар ҳар як шаҳру шаҳристони Хуросону Эрон, аз қабилҳои Сарахсу Сабзавор, Нишопуру Машҳад, Бастому Қуму Кошон зимни таваққуфи чандрӯза бо аҳли фазлу адаби он ҷо мулоқот карда, аз осори фарҳангӣ ва амокини муқаддаси он ҷоҳо дидан намудааст. Ин амал мубаййини он аст, ки мусофирати Малехо ба Эрон сафари як тан аз аҳли фарҳангу адаби Мовароуннаҳр ба кишвари ҳамзабону ҳамфарҳанг ба хоҳири таҳкиму пайванди робитаҳои адабӣ ва фарҳангӣ будааст. Малехо бо аҳли адабу фарҳанги Эрон дар мадрасаҳо масоҷид, қаҳвахонаҳо, дуккону растаҳои косибкорону ҳунармандон ва манозили эшон мулоқот намуда, ба мусоҳибаҳои адабӣ ва муошира мепардохтааст. Аҳли адабу фазли Хуросону Эрон аз ин шоири ба истилоҳ «тӯронӣ» гарм пазиroy мекарданд ва ба ифтихораш дар манозили хеш маҷлисҳои меҳмонӣ ва базми шеър меоростанд.

Донишу фазилат ва шеъри шоири мовароуннаҳрӣ на танҳо мавриди истиқболи гарам, балки боиси таъҷҷубу шигифтии аҳли фарҳангу адаби Эрон гардида буд. Яке аз ин қабил суҳбатҳо ва муошираҳои хешро бо шуарои Симнон, Малехо дар тазкирааш зимни маълумот дар бораи шоири симнонӣ ба исми Наврас чунин ба қалам додааст: “Шоири латифест дар ниҳояти матонат ва зарифест дар ғояти фатонату латофат. Дар шоирӣ машҳур, ба шеъри худ мағрур ва ҳар шеъри пастро таъби баландаш писанд намесозад...”

Мухтареи ин саводно дар масҷиди ҷомеи Олӣ Асос, ки дар аҳди салтанати шоҳ Таҳмос наздик ба Чорсуқи баладияи мазкур бино ёфтааст, ба мушорилайҳ суҳбат даст ба ҳам дод. Марде намуд, ки аз вачҳи шеъри худ дар ғояти гурур буд ва аз ҷиҳати шоирӣ нахваст мучассам менамуд” [1,552].

Дар ин маҷлис Малехои Самарқандӣ муносиби мавзӯи суҳбат шеъре чанд аз бузургони гузашта ва ҳамчунин шеъри хешро қироат мекунад ва шоир Наврас ба қавли Малехо: “Бар сабили таъҷҷубу таҳайюр ба аҳли суҳбат, ки аз Эрон буданд, зоҳир мекард, ки маро аҷаб аст, ки дар Тӯрон касе пайдо шавад, ки муҳотаб гардад, ҷӣ ҷои он ки мутакалим шавад...” [1,552].

1. **Хочамуродов Олимҷон** – доктори илмҳои филологӣ, профессор, сарҳодими илмӣ Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.

Махсусан, ҳангоме ки дар аснои мушоира Малехо як ғазали хешро дар татаббуи матлаи Абӯ Толиби Кошонӣ:

Чашмат ба афсун баста ғизолони Хутанро,
Омӯхта нутқ аз ниғаҳат тарзи суханро.

кироат мекунад, таҳсини аҳли маҷлис меафзояд. Наврас аз Малехо хоҳиш мекунад, ки ғазалро бо хатти худаш марқум дорад ва он ғазалро ба хидмати ҳокими Симнон мебарад ва ба шигифтӣ арза медорад, ки “шоире аз Тӯрон омада, хат ин, шеър чунин дорад”. Матлаи он ғазали Малехо қарори зайл аст:

Имрӯз бувад ҳусни дигар сарву суманро,
Яъне, ки баҳор омаду орост чаманро.
Пӯшонд бар чаманҳо зи шукуфа,
Хайёти азал ҷомаи гулдӯзи чаканро.

[1,552-53]

Ба-дин тартиб дар ҳар шаҳре, ки Малехо бо ҳайати сафорати аштархонӣ таваккуф менамуд, маҷлиси аҳли фазлу адаби он диёр доир мегардид ва удабою шуарои он маҳал намунаи осори хешро ба ӯ тақдим мекарданд, ки ағлаби онҳо дар тазкираи шоир дарҷ ёфтаанд.

Малехои Самарқандӣ дар Исфаҳон ба суроғи шоир ва тазкиранигори маъруф Мирзо Тоҳири Насрободӣ, ки дар Самарқанд аз аҳволу осори ӯ воқиф буд, меравад. Мухлисони Мирзо Тоҳир ба ӯ хабар мерасонанд, ки «шаҳсе аз Тӯрон омада ва орзуи суҳбат дорад» ва шеъри мазкури Малехоро, ки барои Мирзо Тоҳир бадохатан гуфта шуда буд, тақдим медоранд:

Чун гул аз акси руҳат гардид гулгун оина,
Бе ту метарсам шавад саршор аз хун оина.
Аз руҳат шуд хонаи мо он қадар лабреси нур
К-аз сафо гардид то девори берун оина.
Мешавад ҳар кӣ ба он Лайлишамоил рӯ ба рӯ
Метапад бар худ чу барги беи маҷнун оина.

[1,337]

Чанде нагузашта аз Насробод Мирзо Тоҳир яке аз пешхидматони хешро бо номае ба хидмати Малехо мефиристад: “Дӯсти рӯхонӣ ва ҳамдами ҷонӣ хуш омаданду сафо оварданд ва вилояти моро аз қудуми саодатлузум рашки равзаи Ирам сохтанд. Шаҳру мулки моро аз қабул доранд, пойандоз аз суханони он намакпарвардаи корхонаи маънӣ хотирро суре ҳосил шуд ва ончунон ташнаи зулоли ҳаёли он баҳри маввоч гардид, ки ҷуз ба саодати мулоқот таскинпазир нест. Умед, ки ин ташнаи айнулхува суҳбатро аз оби ҳаёти мулоқот сероб созад” [1,338].

Мирзо Тоҳир Малехоро хуш истикбол мекунад ва дар муддати ҳафт моҳе, ки Малехо дар Исфаҳон иқомат мегузинад, миёни ин ду адибу тазкиранавис робитаи самимии дӯстию бародарӣ ба вуҷуд меояд.

Дар ин айём Мирзо Тоҳири Насрободӣ ба таълифи тазкираи шуарои аҳди Сафавия иштиғол дошт. Ин тазкира шарҳи ҳоли мухтасар ва намунаи ашъори беш аз ҳазор шоир, аз ҷумла шуарои Мовароуннаҳрро низ дар бар мегирифт. Ва Насрободӣ дар бораи шоирони мовароуннаҳрӣ, ба вижа шуарои ҳавзаи Самарқанд аз Малехо маълумоти гаронбаҳое ба даст овардааст.

Дар маҷлиси меҳмонӣ ва базмҳои шеърӣ, ки ба ифтихори Малехо дар манзили Мирзо Тоҳир баргузор мешуд, ҳамеша удабою шуарои маъруфи Исфаҳон ҳузур доштанд. Ва дар

навбати худ дар маҷолиси унси шеър мусикие, ки удабою фузалои Исфаҳон бо ширкати Малехо доир мекарданд, ғазои ҳусни тафохум ва дӯстию самимияту бародарӣ танинандоз буд. Аз ин рӯ, ба қавли худи Малехо онҳоро «шиаҳои суннӣ ва сунниёни шиа меғуфтанд» [1, 156]. Зеро шеър адаб, ваҳдати забон ва фарҳанги муштарак он ҳама муҳолифатҳои сиёсӣ мазҳабиро рафъ ва ба қавли худи Малехо «мувофиқати машрабӣ муҳолифати мазҳабӣ»-ро аз миён бардошта буд.

Ин ҳама самимияту ваҳдати назари Малехо бо аҳли адабу фарҳанги Эронӣ Хуросон алорағми ҷудоиандозии сиёсӣ мазҳабии замонаш, мубайини рамзи дӯстию якпорчагии халқҳои ҳамзабони Мовароуннаҳру Эрон ба шумор меравад.

Бояд хотирнишон сохт, ки тазкираи Малехои Самарқандӣ яке аз пурарзиштарини манобеи таъриху адаби қарни XVII Мовароуннаҳру Хуросон барои аҳли таҳқиқи ҷаҳон то нимаи дувуми қарни XX пӯшида буд. Ин тазкира ва муаллифи он нахустин бор дар илми эроншиносии ҷаҳон дар ҳаволи 1940-1960 тавассути муҳаққику мусташири барҷастаи тоҷик, шодравон академик Абдулғанӣ Мирзоев кашф шудааст [2, 22; 3,]. Моҳи декабри имсол аҳли адабу фарҳанги Тоҷикистон 115-умин таваллуди академик А.М. Мирзоевро таҷлил мекунад ва ин мақола низ ба ифтихори содрӯзи устои равоншод ва нахустин муҳаққиқ ва кошифи Малехо ва тазкирааш ихтисос дода шудааст. Зеро маҳз бо талошу ҷустуҷӯи академик Абдулғанӣ Мирзоев ва мақолоти мутааддиди ӯ ин тазкира мавриди истифодаи аҳли таҳқиқ қарор гирифт.

Академик Мирзоев дар қаламрави Иттиҳоди Шуравии собиқ мавҷуд будани 8 нусхаи хаттии ин тазкира ба аҳли таҳқиқ хабар додааст. Аз ҷумла, дар китобхонаҳои Институти ховаршиносии Академияи улуми Иттиҳоди Шуравии собиқ, ду нусха, дар Институти шарқшиносии АУ Ўзбекистон ҷаҳор нусха, дар Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ 1 нусхаи он маҳфуз аст.

Хушбахтона, танҳо дар соли 1385 ҳ.ш. (2006) бо эҳтимоми донишманди ғозили тоҷик равоншод Қомолиддини Айни ва бо кӯмаки молии сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон матни интиқодии тазкираи Малехои Самарқандӣ бар асоси ҷаҳор нусхаи муътабар ҷопу мунташир ва дастраси аҳли таҳқиқ қарор гирифт.

Тазкираи Малехои Самарқандӣ бо ҷанд вижагии хеш аз тазкираҳои қаблӣ ва баъдӣ тафовут дорад. Вижагии нахуст он аст, ки дар тазкира тамоми шуароӣ зикршуда ҳамасри муаллиф буда, Малехо шахсан бо ҳар яке онҳо мулоқот карда, қиёфа, аҳволи зиндагӣ, касбу кор, ахлоқ ва ихотаи донишу сабуку саликаи шоирӣ эшонро омӯхтааст. Ва «Музокир-ул-аҳсоб» мусаммо гардидани он ҳам аз ин лиҳоз аст.

Малехо соли 1089 ҳ.к. дар фикри тавдини ҷунин тазкира афтада аз Самарқанд ба Бухоро меояд ва дере нагузашта дар ҳайати сафорати ҳукумати Аштархонӣ ба Эрон мусофират мекунад. Тавре ки зикр шуд, баъд аз иқомати ҳафтмоҳа дар Исфаҳон соли 1090 ҳ.к. ба Бухоро бармегардад. Вале таълифи тазкираи хешро дар синни 40-солагиаш соли 1100 ҳ.к. (1690м.) оғоз ва асосан дар тайи як сол ба итмом мерасонад. Мунтаҳо ба андешаи устод Абдулғанӣ Мирзоев мабнӣ ба нусхаи дар китобхонаи Санкт-Петербург маҳфузбуда, Малехо то соли 1112 ҳ.к. (1700 м.) ба тақмили тасхеҳи тазкирааш машғул будааст [4, 49].

Вижагии дигари тазкираи мазкур дар сохтори он аст. «Музокир-ул-аҳсоб» ба тартиби таҳаҷҷӣ таълиф шуда аз «алиф» то «ё» барои ҳар як ҳарф бобе ҷудо гардида ва шуаро тибқи ҳарфи аввали таҳаллус дар ин ё он боб ҷой дода шудаанд.

Ҷунин шеваи тазкиранигорӣ то тазкираи Малехо назир надоштааст ва танҳо «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибии Самарқандӣ бар асоси ҳуруфи абҷад таълиф шуда буд [6,85].

Тазкираи Малехо аз ду қисмат иборат буда, дар қисмати асосӣ роҷеъ ба 166 шоир ва дар қисми мулҳақот дар бораи 37 шоири дигар маълумот ироа шудааст.

Аз 166 шоири дар қисмати асосӣ зикр шуда, тавре ки қаблан арз шуд, 56 нафари он шуароӣ нимаи дувуми қарни XVII Эрон маҳсуб мешаванд, ки Малехо ҳангоми мусофираташ ба эшон мусоҳиб шудааст.

Ҷои тазаккур аст, ки ағлаби шуароӣ дар тазкираи Малехо зикр шуда, бо вучуди соҳиб-

девон буданашон дар соири тазкираҳои ба адабиёти аҳди Сафавия ихтисосдодашуда, шомил нашуданд ва агар шомиланд дар бораашон маълумоти фишурда дода шудааст.

Барои он ки мақоми тазкираи «Музокир-ул-аҳсоб» дар омӯзишу таҳқиқи адабиёти аҳди Сафавия равшан гардад, онро бо тазкираи Мирзо Тоҳири Насрободӣ, ки қаблан зикраш рафт, ба муқоиса мегирем. Зеро тазкираи Насрободӣ аз манобеи муътабари адабиёти аҳди Сафавия, ба вижа қарни XVII он буда, ағлаби тазкираҳои баъдӣ дар зикри шуарои аҳди Сафавия ба он иттиқо кардаанд.

Тавре ки ёдовар шудем аз 56 нафар шоири эронии дар тазкираи «Музокир-ул-аҳсоб» зикршуда, академик Абдулғанӣ Мирзоев дар тазкираи Насрободӣ танҳо 9 нафарро пайдо кардааст [4,150]. Шуарои мобақӣ бо вучуди соҳибдевон буданашон дар тазкираи мазкур шомил нашудаанд. Аз ҷумла, Қассоби Кошонӣ, ки девонаш дар Мовароуннаҳр хело маъруф аст. Аз ин рӯ, Малехо дар тазкирааш дар бораи Қассоби Кошонӣ маълумоти густурда ироа дошта, сипас 19 байт шеърро ба ҳайси намуна иқтибос кардааст, ки ду байти он чунин аст:

Хӯшаи хирмани моро дили садчок бас аст,
Оби ин мазрааро дидаи намнок бас аст.
Осиёе набувад донаи моро дар кор
Ба шикасти дили мо гардиши афлок бас аст.

[1, 401-03]

Тафовути дигари тазкираи Малехо аз тазкираи Насрободӣ дар дарҷи шарҳи ҳоли муфассали шоирон аст, ки чунин сиёқ дар тазкираи Насрободӣ мушоҳида намешавад. Ба таври мисол, метавон маълумоти перомуни Масъудои Исфаҳонӣ ироашударо дар ҳар ду тазкира мулоҳиза намуд.

Иттилооти Малехо дар бораи шоир Масъудо валади Замонои Заркаши Исфаҳонӣ хело дақиқу муфассал бо зикри пешаи шоир, қиёфаю эътибору мартабаи он дар ҷомеа, соҳиби се девон буданаш ва потуқи шоиру яке аз тавсифи аз маҳаллаҳои ободи Исфаҳони он замонро дар бар мегирад. Ва хонанда аз он тасаввуроти мушаххас ҳосил мекунад. Аммо дар тазкираи Насрободӣ танҳо даврони ҷавонии шоир ва замони бо ҳамроҳии падараш аз Ҳиндустон баргаштани ӯ маълумот ироа шудаасту бас. Ҳол он ки то айёми пирӣ Масъудо бо Мирзо Тоҳири Насрободӣ дар як шаҳр мезиста ва тавре ки Малехо зикр мекунад, бо ҳам дӯсту мусоҳиб буданд.

Аҳамияти тазкираи Малехо барои омӯзиши адабиёти аҳди Сафавия танҳо бо шарҳи ҳолу намунаи ашъори 56 нафар шоири мусоҳибшудаи Малехо маҳдуд намешавад. Зеро Малехо дар «Музокир-ул-аҳсоб» дар мавридҳои муносиб перомуни як идда шуарои дигари аҳди Сафавӣ, аз ҷумла, Нозими Ҳиротӣ, Соиби Табретӣ, Абутолиби Калим, Мирзо Ҷалоли Асир, Муъмино, Ҳасанбегии Машҳадӣ, Урфии Шерозӣ маълумоте дода, ки ағлаби онҳоро дар дигар манобеи таърихӣ ё адабӣ наметавон пайдо кард. Аз ҷумла, Малехо ёдовар мешавад, ки Соиб хангоми дар Ҳинд иқомат доштани хеш боре барои зиёрат ба Машҳад омада, сипас аз тариқи Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон мурочиат кардааст. Ин иттилои Малехоро академик Абдулғанӣ Мирзоев бепоя намешуморад. Бино ба қавли А. Мирзоев чанде аз манобеи адабии Мовароуннаҳр гувоҳи медиҳанд, ки миёни шуарои асри XVII Мовароуннаҳр ва Мирзо Соиб дар мавриди бархе аз масоили адабӣ, аз ҷумла дар бораи тафсири баъзе аз абёти Ҳофиз табодули назари катбӣ барқарор будааст. Ва аз назари устод А. Мирзоев шояд ин мукотиба баъд аз мусофирати Соиб ба Мовароуннаҳр ва шиносоии эшон бо шуарои ин сарзамин сурат гирифтааст [4,152; 7, 249-251].

Аз ин рӯ, аҳамияту арзиши илмӣ тазкираи Малехои Самарқандӣ дар равшан сохтани моҳияти адабиёти аҳди Сафавия қобили мулоҳиза аст. Ва муҳимтар аз ҳама он аст, ки Малехо шуарои Мовароуннаҳр ва Эронро, сарфи назар аз тааллуқоти сиёсӣ мазҳабии ин кишварҳо аз ҳам ҷудо накарда, раванди адабии ин ду кишварро дар асри XVII ҳамчун як раванди воҳиди адабӣ фарҳангии форсизабонон ариза доштааст.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Малехои Самарқандӣ. Музокир-ул-аҳсоб ё Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Малехои Самарқандӣ. Матни интиқодӣ бар асоси чаҳор нусхаи муҳим бо эҳтимоми Камолиддин Садриддинзодаи Айнӣ. Душанбе, Пайванд: чопи аввал 1385 ҳ.ш. 689с.
2. Мирзоев А.М. Тазкираи Малехо ҳамчун сарчашмаи муҳимми адабиёти асри XVII тоҷик [Матн] / Мирзоев А.М. // Шарқи Сурх. 1940, №5.
3. Мирзоев А.М. Новый источник по литературе Ирана сефевидского периода [Текст] / Мирзоев А.М. // Доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов. –М., 1960.
4. Мирзоев Абдулғанӣ. Боз як аҳамияти муҳимми тазкираи Малехо [Матн] / Мирзоев Абдулғанӣ// Шарқи Сурх. 1961. №7.
5. Саидов Абдукаххар. Духовная и материальная культура таджикского народа в XVII-первой половине XVIII вв. [Текст] / Саидов Абдукаххар – Душанбе: Ирфон, 2007.
6. Саъдиев Садри. Адабиёти тоҷик дар асри XVII [Матн] / Саъдиев Садри. –Душанбе, 1985.
7. Ҳодизода Р. Хуросонӣ А.М. Малехои Самарқандӣ [Матн] / Расул Ҳодизода, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ // Таърихи адабиёти форсии дариин тоҷикӣ. – Кобул: Бунгоҳи интишорот ва матбааи Майванд, 1388 ҳ.ш./2009 м. – С. 245-251.

РОБИТАҲОИ АДАБӢ-ФАРҲАНГИИ МОВАРОУННАХРУ ЭРОН ДАР АСРИ XVII

Мақола ба мусофирати шоир ва тазкиранигори асри XVII тоҷик Малехои Самарқандӣ ба пойтахти давлати Сафавиҳо – шаҳри Исфохон ва тазкираи ӯ “Музокир-ул-аҳсоб”, ки доир ба 56 нафар шоири Эрон, ки бевосита мулоқоти муошира намудааст, маълумоти муфассалу боарзиш медиҳад, ихтисос дода шудааст. Аҳамияту арзиши илмии тазкираи Малехо пеш аз ҳама дар он аст, ки муаллифи он сарфи назар аз тааллуқоти сиёсӣ маънавияти ин кишварҳо адабиёти асри XVII Мовароуннахру Эронро ҳамчун як раванди воҳиди адабии форсӣ-тоҷикӣ ариза доштааст.

Калидвожаҳо: робитаҳои адабӣ-фарҳангӣ, Малехои Самарқандӣ, Аштархониҳо, Сафавиҳо, асри XVII, тазкира, “Музокир-ул-аҳсоб”, раванди воҳиди адабӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хоҷамуродов Олимҷон Ҳамроевич, д.и.ф., профессор, сарҳодими илмии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, **Суроға:** 734025, ш.Душанбе, кӯчаи Ш.Ҳусейнзода, 35.

Тел.: +992 915054664

E-mail: khojamurod@mail.ru.

ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ МОВАРОУННАХРА И ИРАНА В XVII ВЕКЕ

Статья посвящена путешествию поэта XVII в. Малехои Самарқанди а столицу государство Сафавидов – город Исфahan и его тазкире “Музокир-ул-ахсаб”, где даются очень ценные сведения о 56 поэтов Ирана, с которыми сам автор лично встретился и имел беседу. Важность этих встреч и литературных дискуссий заключается в том, что несмотря на холодное отношение между этими государствами на почве религиозных предрассудков (суннизма и шиизма), эта поездка Малехо и его литературные встречи с литераторами и интеллигенцией Ирана наглядно доказывают, что литературно-культурные связи между народами Мовароуннахра и Ирана продолжают развивать как единый персидско-таджикский литературный процесс.

Ключевые слова: литературно-культурная связь, Малехои Самарқанди, Аштарханиды, Сафавиды, XVII век, тазкира, “Музокир-ул-ахсаб”, единый литературный процесс

Сведение об авторе: Ходжамуродов Олимджон Хамроевич, д.ф.н., профессор, главный научный сотрудник Центра письменного наследия при Президиуме НАНТ. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, ул. Ш. Хусейнзода, 35.

Тел.: +992 915054664

E-mail.: khojamurod@mail.ru.

LITERATURE- CULTURAL RELATIONS OF MOVAROUNNAHR AND IRAN IN XVII CENTURY

This article is dedicated to Malehoi Samargandi travel to the capital of Safavid's State, the Isfahan city, in Seventeenth century, and his anthology, "Muzakir-al-ahsab" where most valuable information about 56 Iron poets are given, and with whom, the author had met personally and spoke. The importance of such meetings and literary debates irrespective of poor relationship between these States under the religious obstacles (Sunnizm and Shiizm), this journey of Maleho and his literary meetings with men t of letters and the authoritative people of Iran, directly prove that the literary-cultural relations between the nations of Movarounnahr ana Iran continue to develop as unique Persian - Tajik literary process.

Key words: literature-cultural relation, Molehoi-Samargandi, Ashtarkhani, Safavid's, XVII century, tazkire, "Muzakir-al-ahsab" unique literary process.

Information about the author: Khojomuriolov Olimjon – Doctor of Philology, Professor, Chiet Researcher at the Center of the Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Science of Tajikistan, 734025, Dushanbe st. Sh. Huseinzoda, 35.

Tel.: +992 915054664

E-mail.: khojamurod@mail.ru.

ФАЙЗИИ ДАКАНИ ВА МУҲТАВОИ АШЌОРИ ЛИРИКИИ ШОИР

Алии Муҳаммадӣ.¹ Кубриё Нурова²

Пас аз ба меъёр даромадану доман густурдани забони форсии тоҷикӣ дар даврони ҳукмронии Сомониён, зарурати таърихӣ пайдо шуд, ки ин забон дар Ҳиндустон мавқеъ пайдо намояд ва баъдтар, аз даврони Ғазнавиён сар карда тадриҷан то миёнаҳои қарни ХІХ ба яке аз забонҳои асосии дафтари давлатию муоширати мардуми ин сарзамини паҳно, новобаста ба ирку наҷод ва дину ойину мазҳаб, табдил ёбад. Аз оғози асри ХІ дар ин сарзамин ҳатто анъанаи ба забони форсии тоҷикӣ эҷоду таълиф намудани адабиёти бадеӣ ва илмӣ ба миён омад. Ҳамин аст, ки тайи чандин садсола сарзамини Ҳинду Покистон дар бағали худ суҳанварону донишмандони мутааддиди фарҳанги ғании форсӣ-таборонро парваридааст, ки агар ҳаёти сипаришуда ва мероси адабию фарҳангии чанде дар адабиётшиносӣ шарқшиносӣ то андозае мавриди омӯзишу пажӯҳиш ва баррасӣ қарор гирифта, каму беш осорашон дастраси хонандаи тоҷик гардида бошад, монанди Абулфараҳи Рунӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Абдулқодири Бедил, Муҳаммад Иқбол, Мирзо Ғолиб ва..., шумораи зиёде аз ин қабил абармардони суҳану фарҳанг ниёз ба омӯзишу пажӯҳиш доранд, ки яке аз онҳо адибу донишманд ва тарҷумони дарбори Муҳаммад Ҷалолуддини Акбаршоҳ (солҳои ҳукмронияш 1556 м.-1605 м. дар Агра) дар асри ХУІ-и Ҳиндустон Абулфайз Файзии Файёзии Даканӣ (1547м., ш. Агра -1595м., ш. Агра) ба ҳисоб меравад.

Доир ба ҳаёту эҷодиёт ва мақому мартабаи Файзии Даканӣ дар адабиёти форсизабону фарҳанги гановатманди Ҳиндустон, дар баробари мероси адабии ҳуди ӯ дар сарчашмаҳои пешин, монанди «Мунтахабу-т-таворих»-и Абдулқодири Бадоюнӣ, «Акбарнома»-и Абулфазли Алломӣ, «Ойини Акбарӣ»-и Абулфазли Алломӣ, «Чаҳорбоғ»-и Ҳаким Абулфатҳи Гелонӣ, «Табақоти Акбарӣ»-и Хоҷа Низомуддин Баҳшии Ҳиравӣ, «Майхона»-и Қазвинӣ, «Маосири Раҳимӣ»-и Абдулбоқии Наҳовандӣ, «Таърихи Фаришта»-и Муҳаммад Қосим, «Ҳафи иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ, «Хулосту-л-ашъор»-и Тақии Кошӣ, «Шамъи анҷуман»-и Наввоб Муҳаммадсиддиқ Ҳасанхон, «Тазкираи шуарои Панҷоб»-и Сарҳангхоҷа Абдурашид, «Риёзу-ш-шуаро»-и Волаи Доғистонӣ, «Сарви Озод»-и Ғуломалии Озод, «Оташқада»-и Лутфалибеги Озар, «Ҳафт осмон»-и Аҳмад Алӣ-оғо, «Сафинату-л-авлиё»-и Дорошукӯҳ, «Шеър-л-ачам»-и Шиблии Нуъмонӣ ва дар нигоштаҳои аҳли таҳқиқи минбаъда ишораҳои ҷой дошта бошанд ҳам, дар ин бора ба таври бояду шояд яке аз муаллифони ин пешгуфтор Кубриё Нурова омӯзиши муқамалтар бурда, чанд мақолаи илмӣ интишор намуд ва дар ин замина рисолаеро бо номи «Хусусиятҳои бадеӣ-эстетикӣ ғазалиёти Файзии Даканӣ» [7] ба таъъ расонид. Баъдтар мунахаби эҷодиёти ин адиб бо муқаддимаи муфассали адабиётшиносии дигари тоҷик Замира Ғаффорова [10] интишор ёфт. Дар заҳматҳои мазкур дараҷаи омӯзишу пажӯҳиши рӯзгору осори Файзӣ хеле равшан баён ёфтааст.

Гузаштагон ва решаю пайванди Файзии Даканӣ аслан араб буда, ӯ таълиму тарбияро аз синни хурдсолӣ дар оғӯши ойилаи оғоз менамояд ва аввалин устодонаш волидайнаш буданд. Минбаъд вай дар улуми ақлӣ шогирдии мулло Асомуддин, дар илмҳои динӣ ва илоҳиёт шогирдии шайх Маккиро ба ҷой оварда, дар шеър-шоирӣ, иншопардозию номанигорӣ, ҳусни таҳрир, латиғағӯӣ, забону адабиёти арабӣ, форсии тоҷикӣ ва ҳиндӣ, зимни ба дараҷаи хуб донишмандии забонҳои форсӣ, арабӣ, санскрит, ҳиндӣ ва урду, илмҳои адаб, фалсафа, ҳайат, нучум ва ғайра аз рӯи истеъдод ва фаросат қор гирифта, ба мусиқӣ ва асбобҳои

1. Алии Муҳаммадӣ – н. и. ф., мудар шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва нашри осори ҳаттии Маркази мероси ҳаттии назди Раёсати АМИТ..

2. Нурова Кубриё – н. и. ф., дотсенти кафедраи забонҳои Донишгоҳи давлатии технологияи Тоҷикистон.

музикӣ ҳам дилбастагӣ дошт. Овозхонӣ ҳам мекардааст, албатта дар маҷлисҳои хосса. Ба ин маънӣ, ҳамзамон ва ҳамкораш Абдулқодири Бадоунӣ, ки аз рақибони дарбории Файзӣ будааст, менависад: «... Шайх Файзӣ дар фунуни чузъия, аз шеър муаммо ва арӯзу қофия ва таъриху луғат ва тиббу иншо адил дар рӯзгори худ надошт» [2, 4].

Файзии Даканӣ ба дарбори Ҷалолуддини Акбаршоҳ дар 19-20 солагиаш роҳ ёфта буд. Дар ин вақт падар ва бародараш Абулфазли Алломӣ дар дарбор ифои вазифа доштанд. Вазифаи аввалине, ки бар дӯши Абулфайзи ҷавон дар дарбор афтод, ин тарбия намудану таълим додани фарзандони шоҳи замон, шоҳзодаҳо Салим, Мурад ва Дониёл буд. Дар байни ин фарзандон, бо вучуди саҳтгиру ҷаллод будан, Салим боақлтар буда, соли 1605 мелодӣ, баъди марги падар бо таҳаллуси Ҷаҳонгир ҷойгузини ӯ мегардад.

Дар дарбори Акбаршоҳ баробари ба таълиму тарбия машғул будан эҳтирому эътибори Файзӣ зина ба зина болотар рафта, соли 1581 шоҳи Агра садорати вилояти Дуобро ба ӯ бо-вар мекунад. Вай беш аз 20 моҳ дар музофоти Дакан ба сифати сафири фиристодаи Акбаршоҳ фаъолият намуда, ба тарғибу ташвиқи ҳукумати осудаю ороми Ҷалолуддин Муҳаммад машғул мегардад, то ҳукуматҳои пора-пораи Дакан бе ҷангу хархаша мутеъи ин ҳукумати марказӣ гарданд. Яъне, фиристода марказгурезонро бо роҳи мувофиқаи осуда ба маркази давлат даъват менамуд. Ӯ дар ҳамин ҷо ба нисбаи «Даканӣ» шуҳратёр шуда будааст. «Даканӣ» нисба ихтиёр кардани Абулфайзро ҳуди суҳанвар дар фарқ кардан аз дигар ҳамномҳояш дониста, ки дар аҳди ӯ Файзиҳои форсигӯӣ зиёде, монанди Файзии Сарҳиндӣ, Файзии Кошонӣ, Файзии Балхӣ, Файзии Турбатӣ, Файзии Хиёбонӣ ва ғ. зиндагӣ бо эҷоди бадеӣ, баҳусус гуфтани шеър, ном бароварда буданд. Адабиётшиноси эронӣ Забехуллоҳи Сафо ба ин маънӣ оварда, ки «Сабаби интиҳоби ин гуна таҳаллус аст, ки маъмулан номи ӯро «Файзии Файёзӣ» менависанд» [8, 744]. Файёзиро бошад шоир дар охири ҳаёт умраш ба сифати таҳаллус интиҳоб кардааст. Ҳамин мусофирати қорӣ ба Дакан боис мешавад, ки вай бо шоироне чун Малики Қумӣ ва Зухурии Туршезӣ ошноӣ ва ҳамнишинию муошират намояд. Файзии Даканӣ соли 1592 м. аз сафари тулонии Дакан баргашта, дубора машғулиятҳои дарбориашро барқарор ва фаъолиятро дар он ҷо сарбаландона идома медиҳад. Мутаассифона, вақти дар сафари хидматӣ будан модараш дунёро падруд мегуяд. Модаре, ки дар баробари падар дар таълиму тарбия ва ба камол расидани ӯ саҳми ҷашмрасе доштааст. Шоир дар марги модари меҳрубон бо ҳасрат мегуяд:

Дӯстон аз нафасам бӯӣ чунун меояд,
Нола аз синаам оғушта ба хун меояд.
Хун, ки аз меҳри ту шуд ширу ба тифлӣ хӯрдм,
Боз хун гаштаю аз дида бурун меояд.

[9, 164]

Ҷойи дигар бар марги модар бори ҳасраташ вазнинтар мегардаду менолад:

Кош бар болини ӯ ман будаме,
То илоҷи қори худ бинбудаме.
Дафтари «Қонун»-и худ овардам,
Ҳуққаи доруи худ бикшудаме.
Аз мағоки ҷашм ҳован кардам
В-аз дили софӣ гиёҳе судаме.
Дар саранҷоми ҳаёташ дидам,
Умри худ бар умри ӯ афзудаме.
Равған аз бодоми ҷашми хештан
Додамею ҳоби хуш фармудаме.
Ҷустаме осоиши ҷону танаш,
То наёсудӣ, намеосудаме.

Дар хаёли дафъи беҳобии ӯ ,
Ҳамчу ақли худ даме нағнудаме;
Лек аз ӯ будам мани дилтанг дур,
Аз ҳарими ӯ ба сад фарсанг дур.

[9, 166]

Падари Файзии Даканӣ Шайх Муборакшоҳ соли 1592 м. дар Агра ғавтидааст. Шоир дар қасидае аз донишмандии падар, марди роҳбин будан, покназару равшанзамирии ӯ, ки тарбиятгари беминнати фарзандон буд, бо некӣ ёд мекунад. Мавсуф соҳиби ойила ва бо номи Муҳаммад Камол писаре хуброӣ низ доштааст, ки дар сесолағӣ аз дунё дармегузарад. Ин ҳодисаи нохуш пеш аз марги волидайнаш рух дода будаасту таърихи даргузашташ маълум нашуд.

Дар ҳақиқат подшоҳи вақт Муҳаммад Акбаршоҳ ба Абулфайзи Файёзӣ ихлос ва эҳтироми алоҳида дошт. Ба ин маънӣ, бояд гуфт, ки соли 1573 мелодӣ маликушшуарои дарбори Акбаршоҳ Ғазалии Машҳадӣ аз олам дармегузарад ва шоҳ баъди 14 сол, яъне соли 1587, Абулфайзро сарвари адибони дарбори худ таъйин намуда, унвони ифтихории маликушшуароиро ба ӯ бовар менамояд. Бо зарурат ва тақозои замон, басёрзабона будани мардуми муқими Ҳинд, талаби сиёсати давр дар дафтари дарбор боис мегардад, ки гурӯҳи махсуси турҷумонҳо таъсис дода шавад, ки онро Файзӣ назорат мекард. Ҳадафи ин гурӯҳ иборат аз чӣ буд? Дар ин гурӯҳ уламою удабои мусалмон ва ҳинду ба тарҷумаи як силсила ёдгориҳои барҷастаи фарҳангии қадими мардуми Ҳинд камари ҳиммат баста буданд. Худи Файзӣ китоби муқаддаси ҳиндуҳо «Маҳабхарата»-ро, бо забондонии ғавқулдда, ба форсии тоҷикӣ баргардонида, зиёда аз ин таҳрири ҳамаи тарҷумаҳои мешударо бар уҳда дошт. Мустаҳриқи шуравӣ Г. Ю. Алиев ба заковат, забондонӣ, фароғии илмҳои зиёди замон, донишмандии таъриху талаботи динҳои гуногун дар он сарзамини афсонаҳо амалкунанда, оини мардумони Ҳиндустон ва ғайраи Файзии Даканӣ баҳои арзандаи илмӣ дода, навиштааст: « Файзӣ донандаи бузурги фалсафа, улуми динӣ, тарғибгари андешаҳои муғулҳои Ҳинд ва ҳамчунон донандаи таълимоти насронӣ ва яҳудиён буд» [1, 109].

Файзии Даканӣ дилбохтаи илму адаб ва фарҳанги ғании шибҳқора ба ҳар музофоте аз музофотҳои зердасти Акбаршоҳ мерафт, барои хонадонаш тухфаи арзандаро китоб медонист ва тамоми умр баробари афзудани дониш китоб чамъ мекардааст. Худ дар китобат хунари зотӣ дошта, барои китобхонааш нусахи мунҳасир ба фарди дар дасти дӯстонаш бударо нусахбардорӣ ҳам мекарда. Ишораҳои мавҷуданд, ки китобхонаи ӯро баъди маргаш ба дарбори подшоҳ интиқол додаанд, ки теъдоди онҳо беш аз 4000 нусха будаасту бештарашон нусаҳои нодир ва ба забони форсии тоҷикӣ.

Адиб дар айни камолоту шуҳрати эҷодӣ аз дунё даргузаштааст. Муҳаққиқони эронӣ Ҳусайни Оҳӣ ва Забехуллоҳи Сафо навиштаанд, ки Файзӣ баъди аз Дакан баргаштан ба бемории тангии нафас гирифта шуд ва бо ҳамин касалӣ падариди ҳаёт гуфт. Ин ҳолатро Ҳасани Оҳӣ муфасссалтар чунин менигорад: «Ҳақими Мисрӣ, аз пизишкони маъруфи он замон, бо камали эҳтиром ба муолиҷаи вай бархост, аммо маргро чӣ гуна метавон чора кард? Ду рӯз пеш аз марг ҳолати иғмоз (бепарвой) ва ғафлаторӣ мешудааст. Акбаршоҳ ҳамон дам ба болини вай ҳузур меёбад. Файзӣ чашм бикшуд ва маросими адаб ба ҷой овард. Шоҳ ӯро ба Худой супорида бархост ва равона шуд. Абулфазл барои тимордорӣ ҷаҳор рӯз аз шоҳ рухсат хост. Акбар ҳангоми назъ дар нимаи шаб бо бекарорӣ ба болини Файз шитофт, сари вайро ба доман ниҳод, як-ду бор бо садои баланд гуфт:

- Шайх барҳез (Акбар ҳамеша Файзиро ин гуна хитоб мекард), ман Ҳаким Алиро барои аёдат ва муолиҷа овардам, аз чӣ лаб намекушӣ? Он ҳангом, ки аз Шайх ҷавобе наомад, аммо аз сар баргирифта ба замин андохт ва Абулфазлро тасаллият гуфта хорич гардид» [4].

Файзии Даканӣ дар баробари бо қорҳои таълимӣ, давлатию сиёсӣ ва фарҳангии дарбори Акбаршоҳ машғул будан аз 18-солағӣ то охири умри кӯтоҳ, вале бобаракат, аз худ мероси бойи адабӣ боқӣ гузоштааст. Адабиётшинос А. Алимардонов менависад, ки «Аз рӯйи

маълумоти бародараш Абулфазли Алломӣ осори манзуми Файзии Даканӣ то 50 ҳазор байт мерасидааст» [1, 258-259]. Тазкиранависону таърихнигорон ва аҳли таҳқиқ танҳо «Девон»-и ўро нух ҳазор байт баршумурдаанд. Бешубҳа ба осори манзуми мавсуф, ки 50 ҳазор байт гуфтаанд, ҳамчунон маснавӣ ва тарҷумаҳои ӯ шомиланду айни ҳол на ҳамаи онҳо дастраси моянд. Ин ба он маъност, ки ҳанӯз дар ягон маркази адабиётшиносии шарқшиносӣ матни осори Файзӣ, бахусус асарҳои манзуми ӯ ҷамъоварӣ, нақд ва аз нигоҳи интиқодӣ омӯхтаю таҳия гардаю ба нашр нарасидаанд.

Мероси адабии Файзии Даканӣ аз «Девон», ки ашъори ғиноии шоирро фаро гирифтааст, дostonҳои «Хамса», ки иборат аз «Маркази адвор», «Сулаймон ва Билқис», «Нал ва Даман», «Ҳафт кишвар» ва «Акбарнома» иборат буда, дар пайравии «Хамса»-и Ҳаким Низомии Ганҷавӣ ва «Хамса»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ гуфта шудаю баъзе нотаом мондаанд, маснавии «Гучарот», ки аз минтақаи Гучаротро фатҳ намудани Акбаршоҳ ҳикоят мекунад, асари мансури «Мавориду-л-калом», ки дар он масъалаҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ матраҳ гардида, бо ҳунари хаттотии бенукта, бо заҳмати ҳуди муаллиф иншо гардидааст, «Саво-теъу-л-илҳом», ки он ҳам бенукта дар тафсири «Қуръони маҷид» буда, «Латифаи Файзӣ», ки асосан мактуботи Файзиро дар худ маҳфуз дошта, аз ҷониби хоҳарзодааш Абдуллоҳ ибни Ҳаким Айнулмулк ҷамъоварӣ ва таҳияю тадвин гардидааст, асарҳои тарҷумавии «Лило-ватӣ», «Маҳабҳарата», «Баҳогут Гито», «Ромаян», ки аз забони санскрит ва ҳиндии қадим ба форсии тоҷикӣ баргардонид шудаанд ва рисолаи «Акбарнома», ки бенукта ба номи Муҳаммад Акбаршоҳ навишта шудааст, иборатанд.

«Девон»-и Файзӣ, ки ҳуди муаллиф онро мураттаб сохтаю ба он муқаддимаи кӯтоҳро навиштааст, ашъори лирикии ўро фаро гирифта, аз қасоид (беш аз 30 адад), қасоиди нотаом (9 адад), таркиббанду тарҷеъбанд (8 адад), ғазалиёт (765 адад), ғазалҳои нотаом (300 байт), рубоӣёт (260 адад), таърихҳо (20 адад), муқаттаот (беш аз 50 адад), муаммо (160 байт) ва фардиёт (24 байт) иборат мебошад. Тибқи маълумоти мавҷуда нусаҳои қалами то ба имрӯз маҳфузмондаи девони шоир аз 6 ҳазор байт то беш аз 9 ҳазор байтро дар бар мегиранд. Дар ин маврид бояд гуфт, ки рӯнависи девони мазкур ба нусхабардорони гуногун алоқаманданду завқҳои гуногун онро китобат кардаанд. Чопи лоҳурӣ ва эронии «Девон»-и Файзӣ рубоӣёти шоирро, ки дар нусаҳои қалами рақами 801-и Ганҷинаи дастхатҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ҷой дошта, беш аз 260 ададанд, надоранд. Дар ин Ганҷина нусаҳои дигаре аз ин девон зер рақами 607 бо дебочаи мусанниф ниғаҳдорӣ мешавад, ки хеле номуқаммал ва асосан қасидаҳои ўро фаро гирифтааст.

Нусаҳои хаттии ёдшуда ва чопҳои лоҳурию эронии «Девон»-и мазкур моро ба ин натиҷа расониданд, ки матни илмӣ он ҳанӯз ба таври бояду шояд ба анҷом расонида нашудааст, зеро дар муқоясаю муқобалаи онҳо фарқиятҳои зиёде ба назар расид. Як нуктаи дигарро бояд ишора кард, ки чопи эронии «Девон» ҳамон чопи аксӣ (факсимил)-и чопи лоҳурӣ буда, бо муқаддимаи Ҳусайни Оҳӣ бе қаламзаниҳо ва ислоҳ даровардан ба матн интишор гардидааст. Ҳамин аст, ки норасоӣҳое, ки дар чопи лоҳурии Аршад дучор меоянд, дар чопи Ҳусайни Оҳӣ айнан гузаштаанд. Барои то ҷойе равшанӣ андохтан ба масъала ғазалеро аз чопҳои лоҳурӣ ва эронӣ иқтибос намуда, онро бо матни нусаҳои қалами рақами 801 Маркази мероси хаттии АМИТ дар муқоиса мебинем. Матни ғазали ҷопӣ ин аст:

Ҳавои ишқ маро тоза дар дил афтода-ст,
Назар кунед, ки дарё ба соҳил афтода-ст.
Гумон мабар, ки ба дарюза даст бикшоем,
Маро, ки гавҳари шабтоб дар гил афтода-ст.
Парида мурғи дили ман ба сӯи сайдгаҳе,
Ки ҳар фаришта ба сад гом бисмил афтода-ст.
Худойро чӣ кунам, чун зиям, мусулмонон,
Ки симтан бути ман оҳаниндил афтода-т.

Мапурс роҳ, ки сарҳои раҳравони ҳарам
Нишонаҳост, ки манзил ба манзил афтода-ст.
Мапӯш чехра зи Файзӣ, ки покбинонро
Назар ба ойинаи дил муқобил афтода-ст.
[9 ва 4, 261]

Ҳамин ғазал дар нусхаи хаттии рақами 801-и ишорашуда 7 байт буда, пеш аз байти мақтаъ ин байт омадааст:

Зи ман ба қофиласолори роҳи ишқ мапурс,
Ки ноқа мондаю дар дашт маҳмил афтода-ст.

[3, в.135a]

Мураттиби чопи эронии «Куллиёт»-и Файзӣ Ҳусайни Оҳӣ дар муқаддимаи ба матн изофанамудааш аз боби хусну фасоҳати баёни шоир сухан ронда, ин ғазалро дар 8 байт иқтибос намудааст, ки панҷ байти аввали он ҳамон се байти аввал ва байтҳои панҷуму шашуми ғазали иқтибосшуда буда, се байти дар миёна омада тариқи зайл аст:

Миёнаи ману он шӯҳ то чӣ анҷомад,
Ман оташиндилу ӯ оҳаниндил афтода-ст.
Ба гарданам зи ту таъвизи дӯстӣ ин бас,
Ки захми теги шаҳодат ҳамоил афтода-ст.
Мусофирони тариқат, зи ман чудо машавед,
Ки дурбинаму чашмам ба манзил афтода-ст.

[4, 4]

Дар назари аввал гӯё ин се байт дар нашрҳои чопии ёдшуда ҷой надоранд. Вале китобро як саҳифаи дигар мегардонему ин се байтро дар ғазали пасин дармеёбем, ки бо ин матлаъ оғоз меёбад:

Маро ба роҳи муҳаббат ду мушкил афтода-ст,
Ки хун гирифтааму ёр қотил афтода-ст.

[9, 262]

Чунин ҳолатро дар вақти муқоисаи чанд ғазали дигари нусхаҳои қаламии ёдшуда ва чопии онҳо ба мушоҳида гирифтем. Ба мақтаъи ин ғазал таваҷҷуҳ фармояд:

Моро ба рӯзи ҳаҷр сиришки надомат аст,
Рӯзи фироқ нест, ки рӯзи қиёмат аст.

[2]

Каме поёнтар бо ҳамин вазну қофия ва радиф ғазале ҳаст, ки матлаъаш ин буда:

Имшаб видои ёр зи маргам аломат аст,
Шоми видоъ нест, ки субҳи қиёмат аст.

[3; 9; 4]

дар муқоиса бо чопҳои лоҳурию эронӣ ва нусахи қаламии тоҷикистонию он дар ғазал дарҳамбарҳамиҳои матнӣ дида мешавад. Ин ишораҳо ба он маъност, ки осори манзуми Файзии Даканӣ, баҳусус девони ашъори ӯ, то ба ҳанӯз ниёз ба таҳияи матни илмию интиқодӣ дорад. Вале боз ҷойи таъкид аст, ки дар анҷом додани ин кори дандоншикан, зеро

нусхаҳои қаламии осори манзуми шоир дар китобхонаҳои дунё зиёданд, фурсати мувофику чашми равшанбини матншиносӣ мебоянд.

Тавре ишора шуд, «Девон»-и Файзии Даканӣ иборат аз жанрҳои хурди ғиноӣ буда, вобаста ба онҳо мазмуну муҳтавои худро доранд. Дар ин девон қасида ва ғазал мавқеи асосиро ишғол менамоянд. Қасоиди шоир, ки девони ӯ бо ин жанри бадеӣ шуруъ мешад, мавзуҳои гуногун, монанди дар ситоиши Офаридгор, мадх, фахрия, андарз, тасвири табиат, марсия ва ғайраро дар бар мегиранд. Мадҳияҳои шоир асосан ба Ҷалолуддин Муҳаммади Акбаршоҳ бахшида шудаанд. Агар ин қабил қасидаҳои Файзӣ барои равшантар намудани таърихи он замон аҳаммият дошта бошанд, қасидаҳои мавъизаю ҳикмат ва андарзияш барои тарбияи одамӣ, ахлоқи ҳамидаи инсонҳо имрӯзу фардо ҳам зарур доништа мешаванд. Шоир дар бештари қасидаҳои худ зебоиҳои дунёро ба риштаи тасвир кашида, пайрави мардуми неку некандеш ва дар ислоҳи камбудию норасоиҳои ҷаҳон аст. Вай дар оғози як қасидаи фахрияи худ, ки аз 34 байт иборат аст, мегӯяд:

Хоҳам ислоҳи нух китоб кунам,
Нусхаи кавн интиҳоб кунам,
Сатр-сатри китобхонаи дил
Холӣ аз ҳарфи носавоб кунам...
Беадабро ба дарсгоҳи адаб
Дар шиканҷи адаб азоб кунам.
Афъии ҳирсро ба ним афсун
Фориғ аз ранҷи панҷатоб кунам.
Агар аз ҳарфи ман бипечад сар,
Бар дабири фалак итоб кунам.

[9, 64-65]

Шоир дар қасидае дигар, ки дар панду насиҳат ва мавъизат ба ҳамнавбон аст, одамонро ба ҷустуҷӯи пайваста ва дарёфти ногумкардаҳояшон ҳидоят менамояд ва дар ин роҳ барояшон барор меҳададу худ дар зиндагӣ осудагинописанд аст:

Дило, тира маншин, сафое талаб кун,
Аз ин хокдон кимиёи талаб кун.
Чу бар киштии орзу менишинӣ,
Зи дарёдилон ноҳудое талаб кун.
Зи худ раҳ ба ҷое набурданд мардон,
Дар ин тирагӣ раҳнамое талаб кун.
Раҳи дил гаронии тан барнатобад,
Сабуктар аз ин пой пое талаб кун...
Мабар даст бар охури харниҳодон,
Зи хони Масеҳо ғизое талаб кун.
Дар ин мазраи обу гил донаи сабз
Бияфшону абри вафое талаб кун...
Гул аз хор ҷӯянду ганҷ аз хароба,
Ту барг аз дили бенавое талаб кун...

[9, 95-96]

Умуман дар «Девон»-и Файзии Даканӣ беш аз 30 қасида мавҷуд аст, ки бо вучуди мадҳию васфӣ будани баъзеашон, дар маҷмӯъ ба сифати ахлоқи покизаи инсонӣ, тарғиби ҳислатҳои ҳамидаи одамон ва нақӯҳиши гуфтору рафтору кирдори бади иддае аз онон дар ҷомеа бахшида шудаанду дар тарбияи насли имрӯзаи мо низ аҳаммияти вижа доранд. Таркиббанду тарҷеъбандҳои шоир ангуштшумор бошанд ҳам, ба мавзуҳои гуногун бахши-

да шуда, бо эҳсоси шоиронаи баланд, равонии сухан, маъонии бикр ва фарогирии хунари эҷодӣ боистаанд, ки хонанда ба онҳо гаштаю баргашта мурочиат намояд.

Дар ашъори ғиноии Файзии Даканӣ ғазал мавқеи аввалро дорост, ки онҳо беш аз 760-то мебошанд. Ғазалиёти шоир ба ду давраи ҳаёташ; давраи шӯру шари наврасию ҷавонӣ ва пас аз бештар омӯхтану андӯхтанҳо давраи камолот мансубанд. Дар ғазал таҳаллуси ӯ Файзӣ буда, дар охириҳои умр барояш таҳаллуси Файёзиро интиҳоб намудааст. Дар «Девон»-и вай 11 ғазал бо таҳаллуси Файёзӣ омадааст ва ин ғазалҳоро метавон ба эҷоди охириҳои умри адиб нисбат дод. Ғазалиёти мавсуф дорои матлаъу мактаъ, вазну қофия ва ҳусни таҳаллус буда, узви таркибию композитсионии онҳоро ташкил медиҳанд ва дар ин замина ба муҳтавои ин навъи шеърӣ таъсири амиқ доранд. Баъзе ғазалҳои ӯянда бе таҳаллус анҷом ёфтаанд.

Шоир дар гуфтани ғазал асосан ошиқ аст ва ишқро бо тамоми назокаташ тараннум менамояд. Ошиқе, ки аз дидани маъшуқа ҳаловат мебарад, ҷамоли ӯ барояш дилписанд аст, нозу истиғнояш бардоштанист, дар роҳи ишқ аз ҳарифон биме надорад, қаҳру нози дилдорро мепазирад, холашро ниғаҳдорандаи ҷашми бад медонад, ҷудой аз маъшуқаро таҳаммул надорад ва ғ. Агар тамоми осори ғиноии ошиқонаи ин суханвари нозукбаёнро дар тарҳи достони ошиқона барҷинем, бароямон чехраи як маъшуқаи зебою дӯстдоштанӣ ҷилвагар мешаваду ошиқи шайдоро маҷнун-девона менамояд ва ба худ гирифтормесозад. Зиёда аз ин дар он достон ҳам сурат ва ҳам сирати маъшуқа ба таври будааш равшан намудор мегардад, ки ҷузъ-ҷузъи онро дар ин ё он ғазали шоир метавон дарёфт:

Субҳдам пеши ман омад санаме ҳалқабағӯш,
Мижаш ишватарошу ниғаҳаш ғамзафурӯш.

[5, 320]

Ё:
Ду рӯз шуд, ки ҷудо аз ту мекунам фарёд,
Фигон, ки рафт ҳаёти дурӯзаам барбод.

[5, 202]

Ва ё:
Овора кард ишқ ба якборагӣ маро,
Дар ошиқӣ хуш аст ба оворагӣ маро.

[5, 125]

Ишқи сурудаи Файзии Даканӣ асосан ишқи заминӣ ва инсонист. Он дар заминаи муомилаю муносибати марду зан бунёд ёфта, ҳаётофар асту аз мактаби вуқуъ маншаъ мегирад. Воқеияти ишқи ҳақиқӣ ғазалиёти шоирро бо сабку услуби воқеънигорона зинда, дар ҳаракат, борвар, натиҷабахш ва дилчаспу хотирмон сохтаанд. Ба ин маънӣ, доир ба адабиёти воқеънигорӣ дар асри ХУI адабиётшинос Усмон Каримов бамавқеъ навишта буд, ки «Дар аввалҳои асри ХУI дар Мовароуннаҳру Хуросон ва дигар қисматҳои Эрон марбут ба тараққӣ кардани шахрҳо ва нуруи бештар гирифтани мафкураи шахриён дар шеъри форсии тоҷикӣ равияи тозае ба миён омад, ки онро адабиётшиносон тибқи маълумоти сарчашмаҳои муътамад «забони вуқуъ» ва «мактаби вуқуъ» номидаанд» [6, 4]. Дар шеъри Файзии Даканӣ хусусияти муҳимми мактаби вуқуъ, муомилаю рафтор миёни ошиқу маъшуқа ва эҳсосоти онҳоро ба таври табиӣ ба тасвир кашидан аст, ки инро дар ҳар ғазали шоир ба таври равшан метавон мушоҳида намуд. Мувофиқи ишораи Аҳмад Гулчини Маонӣ дар китоби «Мактаби вуқуъ дар шеъри форсӣ» батаъкид омада, ки ин мактаб дар асрҳои ХУI – ХУII идома дошта, адибоне чун Бадриддин Ҳилолӣ, Майлии Ҳиротӣ, Муҳташам, Волии Даштибаёзӣ, Ваҳшии Бофқӣ, Ҳисобии Натанзӣ ва дигарон аз намояндагони барҷастаи мак-

таби вукуъ мебошанд. Файзиро метавон шомили ҳамин мактаб донист, ки осори ғиноияш, баҳусус ғазалҳояш, баёнғари ҳоланд:

Мутриб, баланду соз кун имшаб таронаро
В-аз шеърӣ ман бихон ғазали ошиқонаро.

[5, 120]

Дар ғазалҳои Файзии Даканӣ манзараҳои пуршӯру шар ва фочиаангези ишки Зулайҳо бар Юсуф, Лайлӣ ва Мачнун, Фарҳод ва Ширин дар мисоли симои ошиқи шоир дар муқо-балаю муқояса омада, таъкид меравад, ки агар додгустарист, набояд маломати ишқ бар Зулайҳо зад ва қу ҳампое дар ин ҷодаи ноҳамвор монанди Лайлӣ!

Оҳангҳои мадҳӣ аз вижагиҳои дигари ғазалиёти Файзӣ мебошад, ки мо инро дар эҷодиёти ғазалсароёни пешини ӯ ба нудрат дучор меоем. Сабаби дар ғазал оҳанги мадҳиро ҷой додани суҳанвар худ ба худ маълум аст, зеро вай бо қадами аввалинаш ба дарбор сазовори сила ва иззату эҳтиром гардида, тамоми умр мақоми баланде дар дарбор касб карда буди мебоист поси он ҳамаро нигоҳ дорад. Шоир дар чунин ғазалҳо асосан аз меҳрубонӣ, тавоноӣ, қушодадастӣ, одамият, ғолибиятҳо, ба муносибатҳои хуби инсонӣ ва шабнишинию базмҳо оростани Муҳаммад Акбаршоҳ ёд кардааст:

Мутрибо, оҳанги базми хусравӣ кун, з-он ки ҳаст
Нағмаи ин базм ширинтар зи ҳар гуфту шунид.
Хусрави аъзам Ҷалолуддин Муҳаммад Акбар аст,
Он ки шомӣ иду моҳи нав ба таъзимаш хамид.

[5, 299]

Шоҳ Акбар дар тасвири маликушшуарои дарбори ӯ дар баробари ҳама сифатҳои баланди сарварӣ ҳокими ҷаҳонқушою ҷаҳонгир, ҷаҳонпаноҳ, базморо ва қомрасонандаи халқ аст, ки ин ҳама дар жанри ғазал ҷой дода шудаанд. Агар ба ин гуна ғазалҳои Файзии Даканӣ ҷиддан таваҷҷуҳ равад, мебинем, ки он ҳоси қасидаҳои мадҳист. Ин ҷо ҳамин қадар меғӯем, ки шоир муҳтавои ҳоси қасидаро дар ғазал устоқорона гунҷонида тавонистааст:

Биё, соқӣ, зи худ огоҳиям дех,
Шароби базми Акбаршоҳиям дех!

[5, 398]

Дар ғазалиёти Файзии Даканӣ ҳамчунон мавзӯҳои баҳору табиати нотакрор, андешаҳои иҷтимоӣ ва зебоишиносӣ, ҳикмати зиндагӣ, тараннуми дӯстӣ, фаною бақо, фикрҳои бикри тарбиявӣ-ахлоқӣ ва ғоҳе ақидаҳои тасаввуфӣ дар ҷомаи риндию бодапарастӣ ҷой дода шудаанд:

Ид омаду бекор нишастан кӣ тавонад?
Бе гармии бозор нишастан кӣ тавонад?
Гул аз сари девори ҷаман карда тамошо,
Рӯ дар паси девор нишастан кӣ тавонад?

[5, 249]

Баҳор омад, чунин танҳо набошем,
Гар ӯ бе мост, бе ӯ мо набошем.
Саводи шаҳр дилҳоро сияҳ кард,
Чаро чун сабза дар саҳро набошем!

[5, 373]

Қахрамони ғиноии шоир соқии маҷлиси риндон, дурдинӯши ин маҳфил ва болонишни ҳарифон аст.

Дар замони Файзии Даканӣ низ чун имрӯз шоиракони беҳудагӯю беҳударӯю беқимат зиёд будаанд, ки қитъаи зер ба ҳамин маънӣ далолат мекунад:

Шоирони замонаро дидам,
На дар эшон ҳаёву не тамкин.
Ҳар чӣ гӯянду ҳар чӣ фармоянд,
Ё таворуд кунанд, ё тазмин!

[5, 447]

Бояд гуфта шавад, ки дар ашъори ғиноии шоир таъсири равшани мактаби вуқӯ намоён бошад ҳам, дар ҳамин давра вай дар сарғаҳи сабки ҳиндӣ, ки беш аз пеш дар адабиёти форсии тоҷикии Ҳиндустон доман паҳн мекард, истода буд. Вижагиҳои ашъори ғиноии Файзии Даканӣ баёнгари онанд, ки дар ғазалиёти ӯ унсурҳои аввалияи сабки ҳиндӣ қой гирифтаанд. Аз ҷумла, шеваи таркибу иборасозии шоир баъзан бӯйи усулҳои вожагузинии сабки ҳиндири доранд. Мисол:

Дарои ғунча садо медиҳад ба бонги баланд,
Ки корвони чаман дар каминғаҳи талаф аст.

[5, 167]

Ин ҷо ибораҳои «дарои ғунча», «корвони чаман», «каминғаҳи талаф» ибораҳоеанд, ки ба шеваи сабки ҳиндӣ сохта шудаанд.

Шевоии осори лирикии Файзии Даканӣ ба маҳорати шоирӣ ва сабку ҳунари суҳанварии шоир алоқаманд аст, ки бе ба ҳисоб гирифтани мактаби эҷодкорони гузашта ба он баҳо додан ғайриимкон мебошад. Ҳамин аст, ки вай дар ашъори ғиноияш аз анъанаи камолёфта ва ҷаҳор унсури шеър; мазмун, суҳан, санъат ва таҳайюл устокорона кор гирифтааст. Файзӣ дар ин баҳши осори бадеияш бо истифода аз санъатҳои бадеии тавсиф, ташбеҳ, истиора, киноя, талмех, таҷнис, муболиға, тазоду муқобала ва ғ. гуфторашро рангину намакину дилнишин ва бунёди офаридаҳояшро мустаҳкам кардааст. Ё барои ин ҳама аз забони равони ом, эҷодиёти мардумӣ ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ моҳирона файз бардоштааст, ки ба хонанда дар вақти мутолиаи ашъори эҷодкори асил равшантар мушоҳида мегардад. Зиёда аз ин ҳуди шоир ба тамоми ашъори ғиноияш якрангу якмақом баҳо намода, хоксорона мегӯяд:

Ман он ғаввоси ашъорам, ки умре
Ба дарёи суҳан кардам шиноҳо.
Агар пасту баланд афтод шеърарам,
Ба қадри шеър меҳоҳам саноҳо.
Бувад девони ман шаҳрею дар шаҳр
Баланду паст меафтад биноҳо!

[5, 444]

Ниҳоят, аз шиносоии мухтасар бо ашъори Файзии Файёзи Даканӣ бармеояд, ки ӯ дар онҳо аз тамоми имкониятҳои шаклию маънавии шеъри ғиноӣ истифода намуда, андешаҳои ҳудро дар бораи зиндагӣ, одаму олам, ишқу ошиқию барору нобарориҳо дар ин ҷодаи сангин, шодию ғам, каму кисти рӯзгор ва пасту баландии он ҳадафмандона кор гирифтааст. Ашъори ғиноии ин шоири лирик ҳанӯз ҳам аҳаммияти омӯзанда дошта, дар тарбияи ҳамаҷонибаи одамон манфиатбахшу ҳидоятгар ва сабақи зиндагонии ҳамаҷӯзаи инсонҳо ба шумор меравад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Алиев Г.Ю. Персоязычная литература Индии: краткий очерк / Г.Ю. Алиев. – Москва: Наука, 1968. – 248 с.
2. Бадоунӣ, Абдулқодир. Мунтахабу-т-таворих / Абдулқодири Бадоунӣ. Тасҳеҳи Тавфиқ Субҳонӣ. – Техрон: анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ, 1380. – 712 с.
3. Даканӣ, Файзии Файёзӣ. Девон / Файзии Файёзӣ Даканӣ. Нусхаи дастхати Ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, рақами 801. – 344 ҷарама.
4. Даканӣ, Файзӣ. Девон / Файзии Даканӣ. Бо муқобила ва муқаддимаи Ҳусайни Оҳӣ. – Техрон: Фурӯғӣ, 1362. – 552.
5. Даканӣ, Файзӣ. Девони ашъор / Файзии Даканӣ. Таҳияи матни илмӣ бо муқаддима ва шарҳи луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ ва Кубриё Нурова. – Душанбе: Меҳроҷ-граф, 2020. – 472 с.
6. Каримов У. Мактаби вуқӯъ / Усмон Каримов // Адабиёт ва санъат. Январии соли 2011, №3.
7. Нурова К. Хусусиятҳои бадеӣ-эстетикӣи ғазалиёти Файзии Даканӣ / Кубриё Нурова. – Душанбе: Матбуот, 2013. – 212 с.
8. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди панҷум. Китоби 2 / Забехуллоҳи Сафо. – Техрон: Нигори ҳотиф, 1386. 1420 с.
9. Файзӣ, Шайх Абулфайз. Куллииҳои Файзӣ / Шайх Абулфайз Файзӣ. Мураттиб А.Д. Аршад. – Покистон: Лоҳур, 1967. – 565 с.
10. Файёз, Файзӣ. Девон / Файзии Файёз. Таҳияи матн бо муқаддимаи Замира Ғаффорова. – Душанбе: Адиб, 2015.
11. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе, 2004. – С. 258-259.

ФАЙЗИИ ДАКАНӢ ВА МУҲТАВОИ АШӢОРИ ЛИРИКИИ ШОИР

Файзии Даканӣ (1547 – 1597) аз донишмандон ва адибони сермаҳсули адабиёти форси-забони Ҳиндустон маҳсуб ёфта, дар замони ҳукмронии Муҳаммад Ҷалолуддини Акбаршоҳ (ҳукмроҳии 1556-1605 дар Агра) зиндагӣ ва эҷод намудаасту барои баъдинагон мероси ғаронмояи манзуму мансур, рисолаҳои илмӣ, чанд тарҷума аз санскрит ва ҳиндӣ ба забони форсии тоҷикӣ ба мерос гузоштааст, ки иддае то замони мо омада нарасидаанд. Дар байни осори адиб ашъори лирикӣ мавқеи вижа дорад, ки мо инро дар қасоид, ғазалиёт, рубоӣёт, таркиббанду тарҷеъбандҳо ва муқаттаоти шоир равшан дармеёбем.

Дар мақола доир ба паҳлуҳои камомӯхтаи ашъори лирикии шоир сухан меравад. Дар он гуфта шуда, ки дар эҷоди ашъори лирикӣ шоир асосан пойбанди «мактаби вуқӯъ», ки ХУ ва ибтидои асри ХУI ғазал ва намояндагони худро дошт, тақия намудааст. Файзии Даканӣ дар гуфтани ашъори лирикӣ дар баробари истифода аз забони ноби форсии тоҷикӣ, бо сабки ба худ хос аз санъатҳои бадеӣ ва ниҳоят аз унсурҳои сабки ҳиндӣ тозанумуъкардаи стода кор гирифтааст.

Ашъори ғиноии ин шоири лирик ханӯз ҳам аҳаммияти омӯзанда дошта, дар тарбияи ҷамаҷонибаи одамон манфиатбахшу ҳидоятгар ва сабақи зиндагонии ҷамарӯзаи инсонҳо аст.

Каливожаҳо: Ҳиндустон, Файзии Даканӣ, дарбори Муҳаммад Акбаршоҳ, шеър, лирика, муҳтаво, ғазал, қасида, рубоӣ, забони форсӣ – тоҷикӣ, сабки ҳиндӣ, санъатҳои бадеӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Алии Муҳаммадӣ – н.и.ф., мудири шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва нашри мероси хаттии АМИТ. **Нишонӣ:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Ҳусейнзода, 35.

Тел.: 927377242;

Нурова Кубриё – н.и.ф., дотсенти кафедраи забонҳои Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. **Нишонӣ:** 734018, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Неймат Қарабобов, 17.

ФАЙЗИ ДАКАНИ И СОДЕРЖАНИЕ ЛИРИЧЕСКИХ СТИХОВ ПОЭТА

Файзи Дакани (1547 - 1597) - один из наиболее продуктивных ученых и писателей индийско-персидской литературы. Он жил и творил в период правления Мухаммада Джалалуддина Акбаршаха, оставив после себя драгоценное поэтическое и прозаическое наследие, научные трактаты, несколько переводов с санскрита и хинди на таджикско-персидский, часть которого не дошла до нашего времени. Лирические поэмы занимают особое место среди произведений литератора, что мы ясно видим в стихотворениях поэта, газелях, рубайи, сочинениях и переводах.

В статье говорится о малоизученных аспектах лирического творчества поэта. В нем говорится, что в создании лирических стихов поэт в основном опирался на «мактаби вукуъ (школу событий)», которая была активной и имела своих представителей в XV и начале XVI веков. Файзи Дакани в написании лирической поэзии наряду с использованием таджикско-персидского языка, но со своим уникальным стилем художественного искусства, также использовал элементы зарождающегося индийского стиля.

Богатые стихи этого лирика до сих пор имеют воспитательное значение, они полезны и поучительны в воспитании всех людей, они являются уроком для повседневной жизни людей.

Ключевые слова: Индия, Файзи Дахани, двор Мухаммада Акбаршаха, поэзия, лирика, содержание, газель, касыда, рубайи, таджикско-персидский язык, индийский стиль, художественное искусство.

Сведения об авторах: Алии Мухаммади - к.ф.н, заведующий отделом текстологии, исследования и публикации письменного наследия НАНТ. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Хусейнзода, 35.

Тел.: 927377242;

Нурова Кубриё - к.ф.н., доцент кафедры языков Технологического университета Таджикистана. **Адрес:** 734018, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Неймата Карабаева, 17.

FAIZI DAKANI AND THE CONTENT OF THE LYRICAL POEMS OF THE POET

Faizi Dakani (1547 - 1597) is considered one of the most productive scholars and writers of Indian Persian literature. He lived and created during the reign of Muhammad Jalaluddin Akbarshah, and left a precious legacy of poetic and prosaic, scientific treatises, several translations from Sanskrit and Hindi into Persian Tajik, some of which have not reached our time. Lyrical poems have a special place among literary works, which we can clearly see in the poet's poems, ghazals, rubayots, compositions, translations, and poems.

The article talks about the understudied aspects of the poet's lyric poems. It is said that in the creation of lyrical poems, the poet mainly relied on the "maktabi vuqu", which had its representatives in the XV and early XVI centuries. In reciting lyrical poems, Faizi Dakani used the Persian Tajik language, with his own style, from the artistic arts and, finally, from the elements of the recently developed Indian style.

The lyrical poems of this lyric poet still have educational importance, they are beneficial and instructive in the education of all people, and a lesson for people's everyday life.

Keywords: India, Faizi Dakhani, the court of Muhammad Akbarshah, poetry, lyric, content, ghazal, qasida, rubai, Persian Tajik language, Indian style, artistic arts.

Information about the authors: Alii Mohammadi - c.ph.s., head of the Department of textology, research, and publication of written heritage of the NAST. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 35 Huseynzoda Street.

Tel.: 927377242;

Nurova Kubriyo - c.ph.s., associate professor of the Department of Languages of the Technological University of Tajikistan. **Address:** 734018, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Nemat Karabaev Ave.

ПАМЯТИ ЗАБЫТОГО ВОСТОКОВЕДА АНДРЕЯ ЕВЛАМПИЕВИЧА МАДЖИ

(27 июля 1898г. Тобольск - 11 марта 1962 г. Душанбе)

Виктор Васильевич Дубовицкий. Андрей Евлампиевич Маджи.

Полвека научных исследований в Центральной Азии. – Душанбе, 2018. – 211с.

Таджиддин М.¹

В истории русского и советского востоковедения известно немало имён учёных, посвятивших свою жизнь изучению самых различных областей этой науки, связанных с Центральной Азией. Среди них можно назвать имена таких научных звезд первой величины как В.В. Бартольд, И.Ю. Крачковский, Е.Э. Бертельс, И.М. Брагинский и другие. Нынешнее поколение таджикских востоковедов, как арабистов так и иранистов, не только изучает их труды, усваивает принципы и методы их работы, но и всесторонне анализирует их жизнь и творчество, показывает значение их трудов, принесших им мировую славу, наглядно рисует их вклад в ту или иную область востоковедения. С этой целью они созывают различные международные научные конференции, семинары, публикуют статьи и книги, посвященные их жизни и научной деятельности. Однако есть ученые – востоковеды, о которых известно очень мало. Одним из таких почти забытых русских востоковедов, является Андрей Евлампиевич Маджи.

Маджи... Я впервые слышал это имя когда собирал материал для своей статьи «Рудаки и арабская литература»[13]. Оно стояло под статьей некоего А. Маджи, опубликованной в газете «Коммунист Таджикистана» от 1 июня 1957 года и называвшейся «Рудаки и арабский язык» [12]. Я предполагал, что это какая – нибудь незнакомая мне арабская или персидская фамилия. Каких – либо биографических сведений о нем мне ранее встречать не доводилось, или же они прошли мимо меня. И вот, о радость! Товарищи из Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Республики Таджикистан подарили мне книгу доктора исторических наук, профессора Виктора Васильевича Дубовицкого, работавшего ранее заместителем директора и одновременно заведовавшего Отделом истории науки и техники этого Института. Книга выпущена в 2018 году в Душанбе Университетом Центральной Азии и называется «Андрей Евлампиевич Маджи. Полвека научных исследований в Центральной Азии».

Весьма интересна история семейства А. Е. Маджи, принадлежавшего к одному из старейших аристократических родов Северной Италии, входящих в число основателей города Венеции и Венецианской Республики. Дед и прадед Андрея Маджи – Гаэтано Маджи – в начале XIX века был вынужден уехать из Италии в Россию, спасаясь от преследования австрийских властей, оккупировавших север страны. Минуло всего лишь несколько десятков лет как сын Гаэтано – Николай Гаэтанович Маджи, завершив учебу в вузе и сдав выпускные экзамены в Санкт – Петербургской Академии Художеств, получил направление в Западную Сибирь. Служил в качестве учителя рисования и чистописания и помощника классных наставников Скобелевской мужской гимназии. В 1885 году окончил Омскую учительскую семинарию и начал карьеру учителя в Ялutorовском городском приходском училище Западно – Сибирского учебного округа. В августе 1889 года Евлампий Николаевич Маджи переходит на работу в Тобольскую гимназию, где со следующего года назначен младшим учителем рисования и чистописания. Уже спустя не столь продолжительное время, точнее, 22 января 1891 года по решению Департамента герольдии Правительствующего Сената Ев-

1. Мардонн Таджиддин – главный научный сотрудник отдела Ближнего и Среднего Востока Института Азии и Европы НАНТ.

лампов Николай Николаевич получает первый дворянский чин коллежского регистратора.

Помимо исполнения обязанностей учителя чистописания и рисования в гимназиях и училищах Тобольска в 1897 – 1891 г.г. он преподаёт иконопись в Тобольской духовной семинарии. Однако 14 июля 1900 года в жизни Е. Н. Маджи происходит неожиданный крутой поворот. «Согласно приказу Туркестанского генерал – губернатора он назначен на должность учителя рисования и чистописания Маргеланской мужской прогимназии (Ферганская область)» где ему одновременно вменялось в обязанность и преподавание французского языка. В августе 1911 года Евлампий Николаевич Маджи уходит в отставку в чине статского советника, впоследствии сыгравшего трагическую роль в судьбе его сыновей, Петра и Андрея.

Переезд семьи Маджи из Тобольска в далекий и таинственный Туркестан в 1900 году повлек за собой крупные перемены в судьбе каждого из её членов. Но прежде всего это было долгое изнурительное путешествие по незнакомым краям, отличавшимся и в климатическом и культурном планах. В. В. Дубовицкий, основываясь на достоверных исторических документах, описывает процесс освоения огромной территории в центре Азии, площадью в пять миллионов квадратных километров только что присоединенной к Российской империи, которая начинала активно осваиваться переселявшимися сюда русскими колонистами. Начали строиться новые города, прокладываться железные дороги.

Семья Маджи обосновалась в Маргелане. Опираясь на дневниковые записи Евлампия Николаевича Маджи, сделанные во время путешествия из Тобольска в Маргелан, В. В. Дубовицкий располагает их таким образом, что они позволяют читателю представить каким образом происходил переход из мира сибирских морозов и холодов в теплый азиатский город, «проспекты которого усажены ветвистыми чинарами и тополями, где встречаются аллеи с акациями, но только здешние акации вовсе не такие, как в Сибири, где акация – куст, а здесь акация - высокое, толстое и ветвистое дерево. У корней тополей и акаций справа и слева каждой улицы струятся быстрые, журчащие арыки или канавки с проточной водой..., вода в арыках почти везде прозрачная, как хрусталь» [8,10].

Излагая свои впечатления о Маргелане, Евлампий Николаевич рассказывает о здешнем благоприятном сухом климате, голубом и безоблачном небе, густозеленых садах и т.д. И все это постоянно сравнивается с условиями, в которых семья Маджи жила раньше в Тобольске. «В Тобольске 2/3 дней в году пасмурные, а половина – с дождевыми или снеговыми осадками; небо тобольское постоянно пасмурное и потому беловатого или свинцового цвета, ветры там дуют целый день. Совсем не то в новом Маргелане. Небо здесь постоянно безоблачное и ярко –голубого цвета, ветров нет, дождей летом нет, да и осенью редки; климат здесь сухой потому, что город стоит на песчаной почве; (Тобольск – город сырой потому, что стоит на болотистой земле, составляющей начало северной тундры). Вследствие почти постоянно пасмурной погоды у тоболяка невольно появляется меланхолическое настроение духа; здесь же в Маргелане при вечно ясном небе и на душе, как – то ясно» [8,12].

Подчеркивает Евлампий Николаевич иногда некоторые национальные черты местных жителей. В частности, когда 14 сентября он со всем семейством предпринял поездку в Старый Маргелан, утопающий в зелени, и посетил городской базар, состоящий преимущественно из небольших лавок, он писал: «Народу масса - около каждой лавчонки по пять – шесть человек, но шума и гвалту нет – все ведут себя удивительно чинно и тихо, нет нигде ни громких разговоров, ни смеха. Остановились мы в чайхане (или туземном трактире) напиться чаю. Чайхана это помещалась на открытом воздухе, под навесом, на площади. Невдалеке от нас сидели несколько сартов и пили чай. Опять та же степенность и чинность! Право, не только на наших русских базарах, но и на наших общественных собраниях или клубах, мы, русские, держим себя гораздо шумнее. Честь и слава в этом отношении азиатам, с которых не мешало бы взять пример нашим деревенским ярмаркам, где визг гармони и непечатная брать везде на каждом шагу так и режут уши» [8,14].

Путевые записи Николая Евлампиевича, свидетельствующие, во – первых, о его пи-

сательском таланте и любознательности, тонко подмечавшем все достойное внимания во время долгого и тяжелого пути из Тобольска в Фергану, во – вторых, дает хорошее представление о местности и условиях, в которых провел своё детство и гимназическую юность его младший сын, Андрей, которому и посвящена эта великолепно написанная доктором Виктором Васильевичем Дубовицким книга.

В. Дубовицкий отмечает, что о детских и гимназических годах Андрея Маджи почти ничего неизвестно. Однако все же сохранились краткие сведения о его отличной успеваемости в гимназии, за что он был по её окончании удостоен золотой медали [8,18].

В 1916 году Андрей Маджи становится студентом первого курса Лазаревского института восточных языков. В. Дубовицкий весьма подробно излагает историю создания этого института и его учебные программы, преобразования, происходившие в нем в различные годы вплоть до основания на его базе в 1920 году Центрального института живых восточных языков, в 1921 году превращенного в Московский институт востоковедения. И в данном случае производится сопоставление учебных программ и специализаций Московского института и восточного факультета Санкт -Петербургского университета, что стало следствием разного видения целей преподавания востоковедческих дисциплин. «В Санкт-Петербурге преподавало классическое востоковедение с углубленным изучением древней и средневековой истории Востока, памятников литературы и культуры отдаленных эпох; целью преподавания являлось, прежде всего, воспроизводство ученых – востоковедов, специалистов высокого уровня по истории, филологии, литературоведению, лингвистике. Что же касается Лазаревского Института, являвшегося главным центром востоковедения в Москве, то здесь с самого начала преследовались практические цели: получить в достаточном количестве, во – первых, переводчиков живых восточных языков, во – вторых, специалистов, превосходно разбиравшихся в современных культурных, правовых, общественно – культурных реалиях народов стран Востока».

После Октябрьской революции 1917 года и последовавшей за ней гражданской войны система народного образования в России, в том числе и высшего, рухнула. Лазаревский Институт вскоре был закрыт, и Андрей Маджи не успел получить диплом о его окончании [8,22].

Затем последовали долгие годы гражданской войны, разрухи, голода, кровавых событий, многочисленных неурядиц и т.д.

После возвращения из Москвы Андрей Маджи продолжал лелеять мечту о продолжении учёбы в вузе и получении полноценного востоковедческого образования, вследствие чего он обращается с прошением о принятии его на учебу в Туркестанский Восточный Институт. Руководство института согласилось зачислить его в вуз при условии документального подтверждения сданных им в Лазаревском Институте предметов. Однако в условиях изоляции Туркестана в ходе гражданской войны А. Маджи не мог сделать это и вопрос о его учёбе вновь был отложен на неопределенное время.

Мечта Андрея Маджи исполнилась лишь в 1923 году, когда он поступил на историко – филологический факультет Туркестанского университета (Турк ГУ), который в связи с национально – территориальным размежеванием в Средней Азии был преобразован в Среднеазиатский государственный университет (САГУ), целью которого являлась подготовка высококвалифицированных кадров для всех республик Средней Азии. На его восточном факультете по разряду иранской филологии и продолжает учёбу Андрей Маджи. На факультете читались лекции по исламоведению, мусульманскому праву, мусульманской догматике, истории ислама, арабской литературе и арабскому языку и т.д.

Среди преподавателей САГУ, сыгравших главную роль в становлении А. Маджи как исследователя – востоковеда, особое место занимают те из них, с кем ему пришлось совместно работать позже долгие годы в Таджикистане. Это, прежде всего, авторитетные русские ученые – востоковеды Михаил Степанович Андреев и Александр Александрович Семенов.

Несмотря на тяжелое материальное положение, Андрей учился с истинным удоволь-

ствием. Во время прохождения археологической практики в Китабе и Шахрисабзе в 1924 году, А. Маджи также пополнял свои навыки в разговорном и письменном таджикском и узбекском языках, когда в Китабском райисполкоме ему было поручено заниматься переводами заявлений и жалоб посетителей с таджикского и узбекского языков на русский. Записи на археологическую тему сопровождаются зарисовками архитектурных орнаментов и надписей на арабском языке, собранным в Китабе и Шахрисабзе. Сохранились его зарисовки различных археологических памятников и керамических фрагментов.

Вызывают большой интерес и его этнографические записи, зарисовки, иллюстрации, подготовленным для своих рефератов и курсовых работ, изображения не только общих видов многочисленных мазаров, фрагментов их архитектурных деталей и надписей с гробниц, но и медресе, мавзолеев, жилые дома, этнографические типы жителей Средней Азии 20 – х годов прошлого столетия, надгробные надписи с переводами на русский язык и т.д.

Одним из главных событий студенческой практики А. Маджи была его командировка в Афганистан. В своей автобиографии он пишет: «Осенью 1925 года по предложению профессора А. А. Семенова был послан в Афганистан в качестве переводчика советско – афганской шоссейно – дорожной экспедиции, затем работал в гидрогеологической экспедиции и в бюро прессы полпредства СССР в Кабуле» [8,62]. Андрей и его старший брат Петр, который тоже был направлен 6 декабря 1924 года в Кабул Наркоматом иностранных дел СССР в качестве переводчика постоянного представительства, проработали там до конца 1926 года. Они стали свидетелями ярких событий в общественно – политической жизни Афганистана той эпохи. Самым значимым событием этой годовой командировки для Андрея Маджи стало его проживание и работа в известной ныне всему миру Панджшерской долине. Данная командировка была наиболее плодотворной для А. Маджи как в плане языковой практики, так и в плане научной работы. Он и записал очень много интересного о природе, культуре земледелия, истории этой горной долины, сплошь населенной таджиками, об их диалектах, об их одежде, обычаях и традициях. Разумеется, в настоящем кратком отзыве о книге, повествующей о жизни и деятельности Андрея Евлампиевича Маджи, невозможно рассказать обо всем интересном и увлекательном, что весьма красочно и живописно описал Виктор Дубовицкий, и потому настойчиво рекомендуем уважаемым читателям найти и прочитать эту замечательную и занимательную книгу.

Андрей Маджи закончил учебу в Среднеазиатском университете (САГУ), получив в декабре 1927 года соответствующий диплом об окончании вуза «по разряду иранской филологии Этнолого – лингвистического отделения восточного факультета. Неожиданная его встреча в Москве с бывшим его преподавателем языка пашто по САГУ афганцем Нисар Мухаммадом, бывшего тогда народным комиссаром просвещения Таджикистана, определила его будущую судьбу: Андрей Маджи был направлен на педагогическую работу в Таджикистане, тем более, это обещало углубить его практические знания в иранских, в частности, в таджикском и других восточных языках. В марте 1928 г. он отправился в далёкий путь вместе с тремя однокурсниками, одним из которых был известный в будущем востоковед Алексей Павлович Колпаков.

Так, в марте 1928 года Андрей Маджи оказался в столице Автономной Таджикской советской социалистической Республики – Душанбе. С этой даты начинается новый отсчет его жизни и трудовой деятельности в этом красивом горном крае. Условия жизни и работы в районах Кулябской области, куда были определены молодые востоковеды, были не из легких: сказывалась беспокойная ситуация близ государственной границы с Афганистаном, где концентрировались басмаческие отряды, широкое распространение малярии, особенно её тяжелых форм, отсутствие продуктов питания и лекарственных препаратов для больных, безденежье, неукомплектованность школ, учебных курсов курсантами, и учительскими кадрами и учениками. Но Андрей Маджи и его товарищи, несмотря ни на что, продолжали мужественно и самоотверженно работать на ниве образования. При этом Андрей Маджи не

оставлял и исследовательскую работу, в частности, археологические изыскания.

Через несколько лет работы в различных районах Кулябской области, в самом Кулябе, Бальджуане, Кангурте, Хыштепе он получил возможность уехать в Фергану, «чтобы на лёгкой работе учителя рисования привести в порядок большой археологический и иной материал научного характера, собранный как в Таджикистане, так и в Афганистане» [8, 88].

Новую поездку в Таджикистан Андрей Маджи осуществляет в 1933 году, ибо именно здесь он «считал себя обязанным работать, имея диплом востоковеда» [8, 89].

Кроме основной работы в качестве завуча краткосрочных курсов политпросветработников в Сталинабаде, он работал также завучем курсов подготовки учителей в Ховалинге, Гарме и Шахринау, завклубом и учителем курсов подготовки в комвуз. Он использовал все остальное время для активных этнографических и археологических исследований во время командировок и служебных поездок. Виктор Дубовицкий приводит длинный список объектов, на которых А. Маджи произвел археологическую разведку, раскопку или заложил пробные шурфы в Шахринау, в городищах Афрасиаба, Варахши, Пенджикента, Аджина – тепе и других регионов Мавераннахра.

Он оставил, кроме того, многочисленные карандашные зарисовки разных архитектурных деталей мечетей и жилых домов отдаленных эпох.

Однако более всего удивительно читать, что востоковед А. Маджи в «ленинабадский» период своей жизни тщательно изучает и взвешивает положительные и негативные стороны вопроса предполагаемых оросительных и гидротехнических работ на Сырдарье и приходит к выводу об их целесообразности в работе «Вопросы Сырдарьи», написанной в 1935 году. Сейчас уже трудно сказать, насколько проект А. Маджи повлиял на создание того варианта Кайракумского водохранилища и ГЭС, который был претворен в жизнь в 1949 – 1958 г.г.

В этот же «ленинабадский» период А. Маджи создает семью, понемногу налаживает свой скромный семейный быт. 2 – ого декабря 1940 года в молодой семье родился первенец – сын, Владимир.

Чрезвычайно тяжело читается глава IX книги В. В. Дубовицкого, озаглавленная «Выживание» (Свидетельства дневника). Содержание её основывается преимущественно на дневниковых записях Андрея, охватывающих тот период, когда на долю всей советской страны и каждого её жителя выпало тяжелейшее испытание – Великая Отечественная война, принесшее в Таджикистан сотни тысяч смертей её сыновей на фронтах, героический труд в тылу, полуголодное существование мирных жителей, преодоление экономических и социальных трудностей и реалий тотальной мобилизации всех ресурсов страны, что даже и для благодатного Таджикистана было чревато серьезными лишениями. Несмотря на то, что наиболее ценные профессиональные кадры, к которым был отнесен и Андрей Маджи, получали правительственную бронь от мобилизации в армию, однако это не спасло его семью от обрушившихся на страну материальных трудностей.

Автор книги цитирует из дневников Андрея Маджи фрагменты, рассказывающие о вестях о гибели товарищей на фронтах войны, об огромном росте цен на продовольствие в магазинах и на рынках, о суровой зиме и морозе, об исключении из списка научных работников, прикрепленных к закрытому ларьку и закрытой столовой из – за отсутствия научного знания или ученой степени, об уменьшении размеров заработной платы или выдаваемых пайков в столовой [8, 110]. Невозможно без боли в душе воспринимать следующие строки:

«В августе задержали на 20 дней выдачу июльского заработка. Вынужден был брать в столовой не 6 блюд обеда, а лишь одну тарелку обеда, обед варили только из своей свеклы, своей картошки, на второе ели только свою кукурузу, свою морковь, свои подсолнечники».

«При фактической зарплате, выдаваемой в руки – 700 рублей, мы имели возможность расходовать еще 120 рублей на базарное сладкое к чаю. От молока работники отказались, так как маленькая бутылка стоила 7 – 8 рублей».

«6 сентября ввиду задержки выдачи зарплаты, вынуждены были отказаться от третьей порции супа (цена 1 рубль 80 коп.) тем не менее, решили ежедневно сушить по 1 буханке

хлеба 200 грамм, выдаваемых мне в столовой научных работников».

«Ишак дров на базаре 120 рублей, кило угля 4 рубля».

«Около двух месяцев болят обе ноги – язвы. В институт вынужден ходить в калошах».

«Весь 1942 год Левка не ел хлеба, его 400 грамм хлеба съедали мы с Аней. Так он кормил нас весь год, но теперь и он начинает есть мучную кашу и хлеб. Если война продлится ещё год, мы не сможем прокормить ребят».

«Лекция одночасовая по истории Таджикистана оценивается мне пединститутом в 17 руб. Это – полкило картошки или 5 пучков зелени».

«За кафедру директор Долгополов отказался платить, снизил хлебную норму с 600 до 400 грамм – ниже учителя средней школы. Совмещать в Пединституте категорически запрещает, обязывает сидеть в стенах института по 7 часов ежедневно, хотя не было бы ни одной лекции, не отпустил ни грамма угля, хотя я сделал взнос за уголь ещё в июле месяце в размере 800 руб. Выключено электричество, вычеркнут из списка на керосин в ларьке научных работников – благодарность за сделанную выставку героического прошлого таджикского народа».

«С конца марта сели на жмых – 10 руб. кило. Жарим из него котлеты».

«Сапожничал целую неделю: починил большие ботинки – подарок брата, которые не брались починить сапожники; починил сапоги, починил две пары брезентовых ботинок Ани, починил ботинки Вовке, починил свои ходовые ботинки – бегунки».

«Нарисовал 2 альбома пастелью на тему «Героическое прошлое таджикского народа». Всего 24 рисунка и 12 карт».

Андрей Маджи аккуратно записывал в свои дневники все события своей жизни и семьи, проблемы на работе, дни полуголодного существования, тяготы и лишения, испытываемые страной в годы войны, отступление немецко – фашистских захватчиков, цены на рынке, нормы отпуска еды в столовой научных работников, о переезде с семьей из Ленинабада в Сталинабад, куда в 1924 году был переведен Таджикский сельскохозяйственный институт.

Трудности и лишения преследовали семью и на новом месте: Маджи стал изготавливать на продажу детские чемоданчики и жена его, Аня, продала первый чемоданчик за 20 р. «Это 2 баночки кукурузной муки: целый ужин четверым досыта. Купили на радостях детям орешки по 1 р. штука.»

Несмотря на бесконечные трудности по работе и лишения в семейной жизни, А. Маджи и не думал забрасывать научную деятельность, не переставая заниматься ею. Он собрал материалы к работе. «Чередование согласных и гласных звуков в таджикском языке; согласия, полногласия метатезы»; выполнил в черновиках на 3 / 4 большую работу на тему «Таджикско – русские лингвистические совпадения»; Более того, им было составлено и записано 58 мелодий на гитаре.

Вызывают глубокое сочувствие к судьбе А. Маджи и слова автора книги о нем Виктора Дубовицкого, написавшего о причинах его разочарований : «Прежде всего, это касалось его карьерного роста, как в науке, так и на поприще дипломатической работы. Что было тому причиной: его дворянское происхождение (как предполагали они с братом); излишняя принципиальность и бескомпромиссность в общении с коллегами по цеху» науки; высокомерие советских метров КЛИО из Москвы и Ленинграда к энтузиасту из далекого среднеазиатского города?! Возможно – все это вместе. Но результат был вполне однозначный – в попытках защиты диссертации отказ следовал за отказом, равно как и в мечтах о дипломатической карьере»[8. 121].

Невзирая на окончание войны, семья Маджи продолжала испытывать материальные затруднения, что было связано по предположению Виктора Дубовицкого, с «неостепененностью Андрея Евлампиевича и как результат – с непризнанием его в научной и вузовской среде как «полноценного» ученого [8. 121].

В 1948 году А. Е. Маджи начал преподавать курс арабской графики аспирантам Таджикского филиала АН СССР, а чуть позже – и курс истории Таджикистана. Затем он

работал учителем русского языка в таджикских 8 – 10 классах мужской школы №10 г. Сталинабада. С момента организации в апреле 1951г. АН Таджикской ССР он преподаёт русский язык аспирантам.

В 1949 году Маджи писал в своем дневнике, что «выполнил перевод арабских первоисточников о Хатлане – Хуттале (Сдано в ТФАН Колпакову) [8. 127]. С 17 Ноября 1950 года он стал преподавать на курсах русского языка для иранцев и иракцев [8. 128]. Конечно, Андрей Евлампиевич часто не имел постоянной работы. Однажды он встретил своего учителя известного востоковеда А.А. Семенова и рассказал, что остался безе всякой работы. Тот предложим ему написать сразу два заявления: в Институт истории и Отдел восточных рукописей и сам даже продиктовал их.

С 1 – ого сентября 1954 года Андрей Маджи был принят на работу в Отдел восточных рукописей в качестве младшего научного сотрудника. Таким образом, с этого времени кончилась его тридцатилетняя педагогическая деятельность и началась новая эра – научно – исследовательская. Он сразу же окунулся в свою работу, начавшуюся с описания арабских и персидско - таджикских рукописей и в течении 10 дней переписал на арабском шрифте 400 названий восточных рукописей из хранилища Академии. Даже находясь в отпуске с - ого августа 1955 года, он «переписывал стихи Рудаки, чтобы больше разрабатывать тему «Язык Рудаки и его время» [8. 130]. Из – за мизерной зарплаты, не позволявшей прокормить семью из пяти человек, Маджи был вынужден продать Отделу востоковедения некоторые свои арабские и афганские редкие издания и книги, а также археологические и нумизматические материалы из личной коллекции. Он сдал для включения в «Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР» 301 аннотацию арабский рукописей, когда от него не требовалось ни одной по плану, а пятеро других сотрудников Отдела вместе сделали по плану – 300 аннотаций.

Кроме, казалось бы, нудной, однообразной и утомительной работы, каковой является описание рукописей, Андрей Евлампиевич находил время и для творческой научной работы. Имея доступ к семейному и личному архиву Андрея Маджи, В. Дубовицкий проделал грандиозную работу, выявив его завершённые и незавершённые исследования, опубликованные и неопубликованные работы, благодаря чему мы располагаем теперь относительно полной библиографией научных трудов А. Е. Маджи. Немало среди них и переводов с арабского, персидско - таджикского и европейских языков на русский.

Назовем лишь некоторые из его опубликованных и сохранившихся неопубликованных работ А. Маджи:

1. Относительно работ, выполненных им в 1960 году, читаем: «Закончил за год полностью и подготовил к печати «Счастливую дату» - «Та'рихи Гулшани» - географию Бухарского ханства 1910 г., составленную бухарским чиновником Мух. Садики. Предисловие, перевод 130 листов, 510 примечаний и комментариев, в том числе 20 из Корана (точно установлены суры и аяты), 12 приложений и указаний. Все это – 10 п. л. – 2 годовых нормы младшего научного сотрудника» [8. 133]».

Это сочинение было издано в Душанбе на современной таджикской графике (кириллице) в 2006 году Центром исследования персидско – таджикской культуры Посольства ИРИ. На русском языке сочинение опубликовано в 2016 году (Мухаммад Садик Гулшани. Та'рихи – и хумайун. (Счастливая дата) – Душанбе, 2016. - –80 стр. Отделение международной организации Института «Открытое общество – Фонд содействия в Таджикистане).

2. К истории феодального Ходжента // Материалы по истории таджиков и Таджикистана. – Сталинабад, 1945 – с. 114 – 145.

3. АН Таджик. ССР. Каталог восточных рукописей. Т. IV Душанбе: Дониш, 1970.

4. Первые упоминания в письменных памятниках названия г. Ходжента (5 стр).

5. А. Маджи активно разрабатывал тему «Язык Рудаки и его время.

6. Полный словарь к стихам Рудаки.(2750 слов) [8. 131]

9. Некоторые особенности лексики Рудаки (34 стр.)

8. Рудаки и арабский язык //Коммунист Таджикистана. 1. VI 1957

10. Картины труда и природы в стихах Рудаки (6 стр.)

11. Русско – таджикские лексические соответствия (Диссертация около 150 стр.)

12. Материалы по диалектам таджикского языка.

13. Таджикско – английские лингвистические совпадения. (1940 г., 8 п. л.) – 630 тетрадных страниц.

В. В. Дубовицкий, проанализировавший данный трактат, приходит к выводу, что чиновник знал четыре языка: родной таджикский, арабский, персидский, узбекский. Однако автор особенно обожал не родной язык, но арабский и посвятил его божественному происхождению даже отдельную запись. Он предполагает, что чиновник обучался в медресе (духовной средней и высшей школе), готовившей кадры чиновников, настоятелей мечетей. К тому же медресе давало прочные навыки по арабскому и родному языку, а также прививало склонность к хорошему каллиграфическому письму [8. 140].

Примечательно также то, что чиновник знал, по крайней мере, около трех десятков русских и западноевропейских слов, употреблявшихся в русском языке. Это явление мы видели и в сочинении знаменитого таджикского писателя, учёного и просветителя Ахмада Дониша «Путешествие из Бухары в Петербург» -и в трактате таджикского писателя и поэта, учёного и врача Кори Рахматуллаха Вазиха Бухорои (1818-1894), посвященного описанию его интересного путешествия в хадже¹⁷.

Обладал Андрей Евлампиевич и поэтическим дарованием и его стихи, приведенные в книге, носят социальный характер и содержит национальные молитвы и местный восточный колорит. Может быть, именно тяга к таджикской классической и народной поэзии обусловила его увлечение переводами на русский язык стихов Абуабдуллаха Рудаки.

И, вообще, Андрей был не только страстным любителем Востока и восточной культуры, но и весьма разносторонне талантливым человеком. Даже в самых трудных условиях, которые привелось ему пережить в жизни, он никогда не унывал, не терял присутствия духа и чувства собственного достоинства, тонкого юмора.

В 1962 году Андрей Евлампиевич Маджи нашёл покой на таджикской земле, где прошла большая часть его жизни, и которую, несмотря ни на что, он очень любил.

Этой статьёй мне хотелось показать нашим современникам, молодым востоковедам, какой надо обладать силой воли, преданностью и любовью к избранному делу, неутомимой работоспособностью, чтобы сделать столь много, даже если судьба не особо благоволит настоящему ученому и человеку. Он не будет забыт, ибо память о нем останется в его статьях, книгах, исследованиях, воспоминаниях. Об этом нам напомнил своей замечательной книгой наш земляк и коллега, ученый - историк Виктор Васильевич Дубовицкий, которому мы выражаем искреннюю признательность и сердечную благодарность.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ

1. А.Н. Таджикской ССР. Каталог восточных рукописей. Том IV [Текст].– Душанбе: Дониш, 1970. – 280 с.

2. Акрамова Х.Ф., Акрамов М.Н. Востоковед Михаил Степанович Андреев [Текст] / Х.Ф. Акрамова, М.Н. Акрамов. – Душанбе, 1973.

3. Вклад академика А.А. Семёнова в изучение истории и культуры таджикского народа [Текст] // Материалы международной научно-теоретической конференции, посвящённой 140-летию академика А.А. Семёнова. (Душанбе, 13 декабря 2013 года) – Душанбе: Дониш, 2014. – 248 с.

4. Возех, Кори Рахматуллах. Савоних ал-масолик ва фаросих ал-мамолик (Хачнома) [Матн] / Кори Рахматуллах Возех. –Душанбе: Суфра, 2019. –146 с.

5. Гулшанӣ Мухаммад Содикхоҷа. Таърихи Хумоюн [Матн] / Мухаммад Содикхоҷа Гулшанӣ / – Душанбе: Пайванд- 2006-168+307 стр. (факсимиле)
6. Гулшани, Мухаммад Содик. Таърихи Хумоюн (Счастливая дата) [Текст] / Мухаммад Содик Гулшани,. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и приложения к факсимильному изданию текста Амрияздона Алимардонова. Научная редакция, послесловие, индексы на русском языке – Лола Додхудоева. – Душанбе, 2016. – 280 с.
7. Додхудоева Лариса. Научное наследие А.А. Семенова и М.С. Андреева (Архивные документы) [Текст] / Лариса Додхудоева. – Душанбе, 2013.
8. Дубовицкий В.В. Андрей Евлампиевич Маджи. Полвека научных исследований в Центральной Азии [Текст] В.В. Дубовицкий. – Душанбе, 2018. – 211 с.
9. Литвинский Б.А., Акрамов Н.М. Александр Александрович Семёнов [Текст] / Б.А. Литвинский, Н.М. Акрамов. – М., 1971.
10. Маджи А.Е. К истории феодального Ходжента [Текст] / А.Е. Маджи // Материалы по истории таджиков и Таджикистана [Текст]. – Сталинабад, 1945. – С. 114-145.
11. Маджи А.Е. Перевод с таджикского на русский язык трактата “Духовный облик бухарского чиновника” (По бухарской рукописи 1885-1922г.г.) по рукописи № 1243 из хранилища восточных рукописей АН Таджик ССР [Текст] / А.Е. Маджи См.: [8,137-146].
12. Маджи А.Е. Рудаки и арабский язык [Текст] / А.Е. Маджи // Коммунист Таджикистана, 01.07.1957.
13. Мардони Т.Н. Рудаки ва адабиёти араб [Матн] / Т.Н. Мардонӣ // Садои Шарк № 9, 1976. сах. 131-135.
14. Мардонӣ Т.Н. Рудаки ва адабиёти араб [Матн] / Т.Н. Мардонӣ – Душанбе: Ирфон, 2010.-127 с.
15. Материалы международной научной конференции «Вклад академика В.В. Бартольда в изучение истории и культуры Центральной Азии» (Душанбе, 28 июня 2019г.) [Текст] – Душанбе: Дониш, 2019 . – 248 стр.
16. Шарофуддинов Сухроб. Роль академика В.В. Бартольда в изучении истории и культуры таджикского народа IX-XV [Текст] / Сухроб Шарофуддинов. – Душанбе, 2016. – 208 с.

ПАМЯТИ ЗАБЫТОГО ВОСТОКОВЕДА АНДРЕЯ ЕВЛАМПИЕВИЧА МАДЖИ

В настоящей работе мы ограничимся упоминанием только тех русских востоковедов, работы которых в той или иной мере затрагивают проблемы истории и культуры таджикского народа. Кроме того, основная часть её посвящена жизни и научному наследию почти забытого русского востоковеда Андрея Евлампиевича Маджи, судьба которого была тесно связана преимущественно с Таджикистаном, где он закончил свой жизненный путь, скрупулёзно описанный в исследовании доктора исторических наук В.В. Дубовицкого в его книге "Андрей Евгеньевич Маджи. Полвека научных исследований в Центральной Азии." Душанбе, 2018 - 211с.

Ключевые слова: востоковедение, Центральная Азия, арабисты, иранисты, конференции, семинары, Национальная академия наук, Маджи, Институт языков, восточный факультет, САГУ.

Об авторе: Таджиддин Мардони, доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела Ближнего и Среднего Востока Института Азии и Европы Национальной Академии наук Таджикистана. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 33.

Тел.: +992 918-61-85-23,

E-mail: rakesh-23@mail.ru.

БА ЁДИ ШАРҚШИНОСИ ФАРОМУШШУДА АНДРЕЙ ЕВЛАМПИЕВИЧ МАДЖИ

Дар мақолаи мавриди баҳси мо танҳо ба зикри номҳои он шарқшиносони рус маҳдуд гаштаем, ки фаъолияти онҳо ба таҳқиқи масоили марбут ба таъриху фарҳанги халқи тоҷик вобаста бошад. Илова бар ин қисми асосии мақола ба тадқиқи ҳаёт ва фаъолияти мероси илмӣ шарқшиноси фаромӯшшудаи рус Андрей Евлампиевич Маджи, ки қисматаш ғолибан бо Тоҷикистон зич пайваста буд ва ӯ дар ҳамин сарзамини тоҷикон рӯзгораширо ба охир расонидааст, баҳшида шудааст. Ҷараёни зиндагӣ ва мероси илмиаш дар китоби В. В. Дубовицкий "Андрей Маджи: Ним асри тадқиқоти илмӣ дар Осиёи Марказӣ" тасвир ёфтааст.

Калидвожаҳо: шарқшиносӣ, Осиёи Марказӣ, арабшиносӣ, эроншиносӣ, маҳфилҳо, ҳамоишҳо, Академияи миллии илмҳо, Маджи, Донишқадаи забонҳои шарқӣ, Донишгоҳи давлатии Осиёи Марказӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тоҷиддин Мардонӣ, доктори илмҳои филологӣ, сарҳодими илмӣ Шуъбаи Шарқи Миёна ва Наздики Институти Осиё ва Аврупои АМИТ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ 33.

Тел.: +992 918-61-85-23,

E-mail.: rakesh-23@mail.ru.

IN MEMORY OF THE FORGOTTEN ORIENTALIST ANDREI EVLAMPYEVICH MADZHI

In the article we have focused to mention the names of those Russian orientalists whose activities are related to the study of issues of history and culture of the Tajik people only. In addition, the main part of the article is devoted to the study of the life and work of the forgotten Russian orientalist Andrei Evlampievich Madzhi whose fate was closely connected with Tajikistan and endly buried in the Tajik land. The process of life and scientific research of "Andrei Madzhi: Half Century of Scientific Research in Central Asia" described in the book of V. B. Dubovitsky.

Keywords: Oriental Studies, Central Asia, Arabic Studies, Iranian Studies, seminars, conferences, National Academy of Sciences, Madzhi, Institute of Oriental Languages, Central Asian State University.

About the author: Tojiddin Mardoni, Doctor of Philology, Senior Research Fellow of the Middle East and Near Asia department, Institute of Asia and Europe NAST. **Address:** 734025, Dushanbe, Rudaki avenue 33.

Tel.: +992 918-61-85-23,

E-mail.: rakesh-23@mail.ru.

ДОСТОНИ “РАЪНО ВА ЗЕБО”-И МУҲАММАД ОЧИЛДИИ КАТТАҚҶҮРҒОНӢ ВА ТАВСИФИ ДУ НУСХАИ ХАТТИИ ОН

Маҳмадалӣ С.¹

Дар адабиёти тоҷик дostonҳои маъмулу маълум ва машҳури ишқии зиёде ба монанди “Вис ва Ромин” “Юсуф ва Зулайхо”, “Хусрав ва Ширин”, “Лайлӣ ва Мачнун”, ва ғ. вучуд доранд, ки то ба замони мо омада расидаанду дар атрофи қисми зиёди онҳо аз ҷониби муҳаққиқони ватанию хориҷӣ корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва матншиносӣ ба анҷом расидаанд.

Яке аз дostonҳои машҳуру мақбул, ки дар адабиёти тоҷику форс ҷойгоҳи назарасеро ишғол кардаю диққати муҳаққиқони адабиётшинос, матншинос ва мухлисонашро ба худ ҷалб намудааст, дostonи “Раъно ва Зебо” ба ҷаҳони дostonнависӣ дар асри XIX аз ҷониби Расули Муҳаммад ва Мирии Катақҷурғонӣ вориди адабиёт гардидааст.

Навиштаҳои доктори илмҳои филологӣ Аҳмад Абдуллоев далели ин гуфтаҳост: “... Масеҳӣ хангоми интиҳоби мавзуи дoston хеле ҷустуҷӯю кор бурдааст. Зеро вай нахостааст, ки дар ин боб чизе такрорӣ гӯяд. Ба ин муносибат вай аз назми қиссаҳои машҳури гузашта, мисли “Лайлӣ ва Мачнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Юсуф ва Зулайхо” даст кашида, барои пайдо кардани ҳикояи наву марғубе кӯшиш намудааст. Оқибат аз китоби нависандаи намоёни туркман дар нимаи дувуми асри XVII ва аввали асри XVIII Мирзо Бархурдори Фароҳӣ – “Маҳфилоро” ҳикояте пайдо кардааст, ки дар он дар бораи ишқу ошиқии ду дилдода: Раъно ва Зебо нақл мекунад. Ӯ қиссаро саҳт матбуъ ёфта, ба назми он камар мебандад. Ба ин маънӣ гуфтааст:

Маро гуфтори он мушфиқ асар кард,
Хаёлам роҳи чанд андеша сар кард.
Ба ҳар роҳе, ки гоми ком мондам,
Муқаррар дида, доман барфишондам...
Чу дидам маснавиҳоро муқаррар
Ба такрораш бичустам роҳи дигар.
Дар охир аз китоби “Маҳфилоро,”
Чу хондам қиссаи “Раъною Зебо,”
Маро ин қисса бас матбуъ афтод,
Ки аз назмаш надорад ҳеч кас ёд.

[6, 16]

Мураттиби дostonи “Раъно ва Зебо”-и Мирзо Бархурдори Фароҳӣ – Абубакр Зухуриддинов бошад дар муқаддимаи ин китоб чунин овардааст: “Ин дostonро муаллиф ханӯз вақти дар Самарқанд буданаш аз сайёҳе шунида, дар қатори дигар ҳикояҳои табақаҳои мухталифи мардум шунидааш ба иборати марғубу дилнишин ба риштаи таҳрир дароварда, ба он “Раъно ва Зебо” ном гузошта будааст. Баътар хангоме, ки адади ҳикоятҳои гирдоваранда ба 400 – то мерасад, муаллиф ба он номи дигар “Маҳфилоро” мегузорад. Қиссаи “Раъно ва Зебо” аз ҳикоятҳои ширину дилангезе мебошад, ки дар байни халқи тоҷик пеш аз Фароҳӣ ҳам машҳур будааст. Хидмати Фароҳӣ дар он аст, ки қиссаро ҳамчун асари бадеӣ бори аввал ба қалам додааст”[18, 5].

Дoston бо ҳукмронии шоҳи адолатпеша Малик Райҳон ва тарзи давлатдорӣ ӯ шуруъ шуда, бо мочарои ишқи Раъно ва Зебо ва саргузашти аҷоибу ғароиби онҳо давом мекунад ва ниҳоят, бо рӯҳи оптимистӣ ба васли ҳамдигар расидани ошиқу маъшук ба поён мерасад.

1. Маҳмадалӣ Сайфурамох. – ходими илмӣ шӯбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва нашри осори хаттии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.

Достони “Раъно ва Зебо” аз чиҳати композитсия дувоздаҳ ҳикоятро дар бар мегирад. Панҷ ҳикоя аз ҷониби Зебо, панҷ ҳикоя аз тарафи Маллоҳ ва ду ҳикояи боқимондаро Сафдар нақл мекунад.

Забони достони “Раъно ва Зебо” фасеҳу равон аст. Дар асар зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, ибораҳои фразеологӣ фаровон истифода бурда шуда, ки хусни онро боз афзудаанд.

Асари мазкур бо услуби маъмули Шарк, услуби қисса андар қисса ба мисли “Калила ва Димна”, “Синбоднома”, “Чор дарвеш”, “Ҳазору як шаб” таълиф ёфта, ҳамаи ҳикоятҳои овардашуда бо ҳикояти асосии “Раъно ва Зебо” алоқаманд мебошад. Ҳикояҳои овардашуда, барои боз ҳам равшантар тасвир гардидани симоҳои марказӣ кӯмак мерасонанд. Дар маркази асар ишқи поки ду дилдода – Раъно ва Зебо қарор гирифтааст. Повести “Раъно ва Зебо” қиссаи ишқӣ-романтикӣ буда, дар он маҷмуаи афкори иҷтимоӣ ва махсусан тарбиявию ахлоқии замонааш хеле пурқувват ба қалам дода шудааст” [18, 12].

Маълум аст, ки роҷеъ ба мавҷудияти нусхаҳои зиёде аз достони “Раъно ва Зебо”-и Мирзо Бархурдори Фароҳӣ, Расули Муҳаммад, Мирии Каттақўргонӣ ва Хиромӣ дар эҷоди он муваффақ шудаанд. Хиромӣ достонашро ба забони ўзбекӣ (1856) таълиф карда, ду шоири дигар Расули Муҳаммад, Мирии Каттақўргонӣ низ аз шоирони асри XIX буда, дар ин давра эҷод намудаанд.

Бояд зикр намоем, ки Масеҳои Бойсунӣ аввалин шуда достони “Раъно ва Зебо”-ро ба риштаи назм кашидааст.

Дар Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи Абдулғанӣ Мирзоеви Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ чор нусхаи “Раъно ва Зебо” мавҷуд аст, ки аз он ду насхааш ба Мирзо Масеҳои Бойсунӣ (№№ 388 ва 442) ва дуи дигар ба Мирии Каттақўргонӣ (№№ 889 ва 1966) мансуб аст.

Дар мақолаи мазкур мо ду нусхаи хаттии достони “Раъно ва Зебо”-и Мирии Каттақўргониро муқоиса намудем ва зарур мешуморем, ки дар заминаи ин ду нусхаи хаттӣ, баъзе мулоҳизаҳои худро марбут ба матншиносии достони “Раъно ва Зебо”-и Мирии Каттақўргонӣ баён намоем.

Нусхаҳоро мо шартан А (889) ва В (1699) унвонгузорӣ намудем. Бо ҳадафи таҳияи матни достони “Раъно ва Зебо”, ки то кунун дар Тоҷикистон вучуд надорад, сайъ намудем, ки фарқи нусхаҳоро муайян намоем ва кўшиш ба ҳарч додем, ки мабоҳиси марбут ба матншиносии ду нусхаи дар ихтиёрдоштаи мо баён гардад. Дар баробари ин нусхаҳо мо нашри достони “Раъно ва Зебо”-и Масеҳои Бойсуниро, ки бо кўшиши Аҳмад Абдуллоев дар як ҷилд таҳия шудааст, дар даст дорем.

Дар заминаи муқоисаи ин матнҳо метавон муайян намуд, ки нусхаи А саҳеҳтар ба назар мерасад.

Нусхаи А. Дастанвис дар Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон таҳти рақами № - 889, ки мо бо ҳарфи “А” ишора намудем, чунин тавсиф карда шудааст: “Муаллиф - محمد آجلدی بن حاجی ملا نعمت الله مخدم میری کته قور غانی -

Муҳаммад Очилдӣ ибни Ҳоҷӣ мулло Неъматуллоҳ Махдум Мирии Каттақўргонӣ (санаи дақиқи зиндагиаш маълум нест), - шоири тоҷики нимаи дуюми асри XIX, маълумот дар борааш дар маъхазҳо дастрас нест.

Маснавӣ дар соли 1301/1884 таълиф шудааст. Аён аст, ки ҳамчун назира барои маснавии ҳамноми Қозӣ Масеҳои Бойсунӣ (ниг. ба сад. 1402), ки аз ягонагии авзони ҳар ду маснавӣ шаҳодат медиҳад. Оғоз:

بسیر چرخ معنی نورافزای

الهی همچو مهرم دیده آرای

Илоҳӣ, ҳамчу меҳрам дида орой,
Ба сайри чархи маънӣ нур афзой”.

[13, 16]

Матн дар ду сутун бо хатти шикастаи хуби хурд дар қоғази хокистарранги сайқалёфтаи Қўқандӣ китобат шудааст. Сарлавҳаҳо бо шангарф навишта шуда, аз сабаби кам будани ҷойи ислоҳу иловаҳо, тавзеҳот, шарҳу эзоҳҳо ва байтҳои Бедил дар ҳошияҳо бо ҳамон хатти матн илова карда шудаанд.

Дар анҷома хотимаи Мирӣ ва санаи таълифи маснавӣ соли 1301/1884 ҳамчун соли китобати дастхат оварда шудааст. Баъзе ислоҳҳои, ки дар он котиб ба нусхаҳои дигар ишора мекунад, бармеояд, ки ин нусха ба ҳуди Мирӣ тааллуқ дошта, аммо аз ҷониби каси дигар китобат шудааст.

222 в. Дар в 16 ва 222а зарби ду муҳр мавҷуд аст: 1) байзавӣ ба ривояти محمد اجلدى - Муҳаммад Очилдӣ ва санаи 1299/1882; 2) ҳаштгӯша бо ривояти ноҳона, ки ба муаллифи маснавӣ тааллуқ доштани дастхатро тасдиқ мекунад.

Муқоваи осиеъимиенағӣ, рангаш сабз, бо турунҷҳои ороишӣ. Дар турунҷҳои хурд номи муқовасоз - ملا حسن خواجه - Мулло Ҳасан-Ҳоҷа ва санаи 1298/1881 ҳақ шудааст.

Нусхаи В. Дастнавис, ки дар Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон таҳти рақами № - 1966, ки мо онро бо ҳарфи “В” ишора кардем, чунин тавсиф карда шудааст:

Матн дар ду сутун бо хатти шикастаи хуби реза дар қоғази хокистарранги сайқалёфтаи Қўқандӣ, аз тарафи нафаре, ки котиби дастхати № 889 аст, китобат шудааст.

Тибқи маълумоти палеографӣ, нусха ба охири асри XIX рост меояд.

Матн аз 261 ҷуғрафа иборат аст. Дар ҷуғрафаи 261а осори ҳамон муҳрҳои, ки дар дастхати № 889 аст, дида мешавад.

Муқова осиеъимиенағӣ, рангаш сабз, бо турунҷҳои сурхи қандақоришуда. Дар турунҷҳои хурд номи муқовасоз ملا محمد امين - Мулло Муҳаммад Амин ҳонда мешавад.

Ба ғайр аз ин ду нусха дар феҳристи нусхаҳои хаттии форсии Институти осори хаттии Тоҷикистон ҷилди дувум таҳти рақами 4967/2 чунин омадааст: “Достони саропо гулистони “Раъно ва Зебо”-и Бархурдор ибни Муҳаммад Туркмони Фароҳӣ (қарни 12 х/18м), қарни 12 х/ 18м, адабиёт, наср, рисола дар бораи ҳаводис бо шоҳ Раъно ва шоҳдӯхтар Зебо, настаълик, ҳуқандӣ, 1237 х/ 1822, 70 ҷуғрафа, 23/5х12/5 с, надорад.

Дар натиҷаи ҷустуҷӯҳо маълум гардид, ки дар баёзҳои №№1232, 1197, 1861 ғазалҳои вохӯрдан мумкин аст, ки бо таҳаллуси “Мирӣ” бо забони ўзбекӣ, навишта шудаанд [20, 464].

Масалан, дар баёзи таҳти №1232, чунин тавсиф карда шудааст: “Номаълум. Ин маҷмуа намунаҳои ашъори форсӣ ва ўзбекии 97 нафар шоири зайлро дар бар мегирад” [4, 67].

Дар ин баёз ғазалҳои бо таҳаллуси “Мирӣ” дар саҳифаи 67 ҷо дода шудааст.

Дар баёзи таҳти рақами №1197 дар саҳифаи 36 ғазалҳои вохӯрдан мумкин аст, ки бо таҳаллуси “Мирӣ” навишта шудаанд. “Аз қарни 13 х. / 19 м, адабиёт маҷмуаи ашъор ба забонҳои форсӣ ва туркӣ аз шоирони зайлро дар бар мегирад: Бедил, Ғиёсӣ, Ҷомӣ, Амир, Навоӣ, Саййидо, Мирӣ, Фузулӣ, Румузӣ, Сойиб, Сабурӣ, Шоҳӣ, Муқимӣ. [3, 36]

Дар баёзи таҳти рақами №1861 чунин тавсиф гардидааст: “Номаълум. Ин маҷмуа шомил ашъор, таъриҳҳо ва номаҳои манзуми шоирони зайлро дар бар мегирад: Саллоҳӣ, Юсуфӣ, Амир Умархон, Саъдӣ, Баҳрин, Аҳлӣ, Дабири, Маҳдӣ, Мирӣ, Исмаи, Ҳичрӣ, Ҳаб-бо, Ноқис, Анварӣ, Саной, Шикаста, Шарқӣ [5, 65].

Номаш Муҳаммад Очилдӣ, мутаҳаллис ба Мирӣ ва аз мардуми Каттақўрғон аст, ки байти ҳуди гуфтаи Мирӣ бар ин далел шуда метавонад:

Зи Мирӣ, яъне Очилдист, к-ӯ ном,
Аз ин бадном дорад нанг айём.

[13, 437]

Дар вақти ҷустуҷӯҳо мо ба тазкираҳои маъмули давр (“Намунаи адабиёти тоҷик”-и Садриддин Айни, “Тухфат-ул-аҳбоб”-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, “Тазкират-ул-шуаро”-и

Мухтарам, “Тазкирату-л-хавотин”-и Маликулкуттоби Шерозӣ, Шоирони Мовароуннахр (аз устод Рӯдакӣ то устод Айний)-и Алии Мухаммадии Хуросонӣ) назар андохтем, ки дар ҳеч кадоми онҳо дар бораи рӯзгор ва осори Мирии Каттақӯргонӣ маълумот нест. Тарҷумани ҳоли шоирро танҳо дар чилди дувуми китоби “Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик” (навиштаи Сайидумари Султон) дарёфтем, ки чунин оварда шудааст:

“Очилмуроди Мирии Каттақӯргонӣ (1830-1899, Бухоро), шоир ва хаттоти тоҷик. Илмҳои адаб, таърих, ҷандаса, сарфу наҳви арабиرو дар яке аз мадрасаҳои Бухоро омӯхтааст. Аслан дар зодгоҳаш ба кори деҳқонӣ машғул будааст, ки мисраъҳои зайл гувоҳи ин аст:

Дар ин ҷо касби ман шуд деҳқонӣ,
Заминро мешикофам баҳри ноне.

Хатти насху настаълиқро зебо менавишт. Девонҳои ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ, Абдулрахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Бедил аз намунаи асарҳои китобаткардаи ӯ мебошанд. Очилмуроди Мирии Каттақӯргонӣ баёзе низ тартиб додааст, ки он намунаҳои беҳтарини ашъори шоиронро аз Рӯдакӣ то ҳамзамонони ҳадаш дар бар гирифтааст. Инчунин аз эҷодиёти Саъдии Шерозӣ маҷмуае тартиб дода, худ китобат намудааст” [25, 518].

Ғайр аз ин, дар “Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик” шахсиятеро бо номи Очилдӣ котиб низ вохӯрдём ва тахмин меравад, ҳамон Мирии Каттақӯргонист, ки чунин шарҳ ёфтааст:

Очилдӣ котиб (с. тав. ва ваф. номаълум), хаттоти тоҷик (а, 19). Зодгоҳаш Бухоро. Аз шогирдони хаттоти машҳури Бухоро Мирубайд мебошад. Хатти насхро хеле зебо менавишт. Доир ба ҳусни хат дар мадрасаҳо дарс мегуфт. Очилдӣ котиб соли 1900 «Далойл-ул-хайрот» ном асари Мухаммад ибни Сулаймони Ҷазалиро бо хатти насх китобат карда, бо зарҳал ҷадвалкашӣ намуд. Ин асар ҳоло дар Институти шарқшиносии АФ РСС Ўзб. маҳфуз аст [25, 518].

Дар достони “Раъно ва Зебо”-и Мирии Каттақӯргонӣ бо ғояҳои ватандорию ватанҳои ва ҳештаншиносӣ во хӯрдан мумкин аст, ки мисоли инро дар абёти зерини ӯ, ки дар таъсири зодгоҳи хеш тамоми маҳорати суҳанварию суҳанпардозиаширо ба қор бурда, то ҳаде зебоҳои диёраширо ба қалам додааст, маҷзубкунандаи ҳар дили хонанда мебошад:

Хушо шахрест шаҳри Қаттақӯргон,
Бувад тан шаҳрҳои дигар, ин ҷон!
Агар танҳост гулшан, ин гули ӯ,
Агар онҳо ҷаман, ин сунбули ӯ.
Муаттар кӯчабоғаш, бас хучаста,
Дукону растааш бо замми раста.
Ираммонанд тарҳи кӯчаю кӯй,
Равонҳо тоза аз ҳар растааш ҷӯй.
Зи оби соф аз ҳар сӯ равоне,
Зулоли зиндагӣ, ёкути хоне.
Магар ҷон аст, ёкути равон аст,
На ин ёкут ё марҷон ҳамон аст.
Сафобахши дили кулфатрасида,
Фараҳафзои ҳар меҳнаткашида.
Зи шоҳи бед ҳар сӯ сояфкан,
Зи шаш сӯ чор поя-пояфкан.
Ниҳода чор ҷониб чор поя,
Ситода Золи чархаш ҳамчу доя.
Чу модар ҷашми меҳрашро кушода,
Ҳам аз пистони моҳаш шир дода.
Хушо шахре, ки вазъи дилкушояш,

Ҳавои хулд мебахшад ҳавояш.
Мусаффо растаю бозори кӯяш,
Мучалло роҳҳо аз оби чӯяш.
Дуконҳо чорбайт аз мисраъи завқ,
Шуда ҳар мисрааш сад дафтари шавқ...

[13, 116]

**Варақҳои 16 ва 2а-и достони “Раъно ва Зебо”- Мирии Каттақӯргонӣ
аз нусхаи №889**

Ҳангоми таҳияи достони мазкур, чи хеле ки дар боло қайд кардем, аз ду нусхаи дар Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттӣ мавҷудбуда истифода намудем. Дар рафти таҳияи матни достон бо хатти кириллӣ мо бо абёте рӯ ба рӯ гаштем, ки байни ҳам тафовут доранд ва дар зер овардани чанд намунаеро аз онҳо зарур мешуморем:

Байти зерин дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Бисоти аҷрро кун дастгоҳам,
Ниёзи мо навое кун кулоҳам.

[13, 2a]

Аммо дар нусхаи № 1966 чунин омадааст:

Бисоти аҷрро кун дастгоҳам,
Ба нори нотавонӣ кун кулоҳам.

[12, 2a]

ки байти дар нусхаи 1966 буда ба назар саҳеҳтар менамояд.
Байти мазкур дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Аносир хуррамӣ 3-ин чор дорад,
Баҳори хушдилий асмор дорад.
[13, 76]

Аммо дар нусхаи №1966 чунин омадааст, ки байти дувуми он дурустар ба назар мерасад аз ин рӯ, мо онро интиҳоб намудем:

Аносир хуррамӣ 3-ин чор дорад,
Ҷаҳон 3-ин чор гул гулзор дорад.
[12, 76]

Байти зер дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Бикун лутфам, ки як номат Раҳим аст,
Ҳидоят чун сирот-ал-мустақим аст.
[13, 216]

Дар нусхаи № 1966, ки байти зерин чунин омадааст, беҳтар ба назар мерасад, ки мо ин байтро дуруст ҳисобидем.

Бикун лутфам, ки як номат Раҳим аст,
Ки лутфи ту “сирот-ал-мустақим” аст.
[12, 206]

Байти зер дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

На рӯйи хилватам андеша медид,
На табъи фитратамро реша медид.
[13, 22a]

Аммо дар нусхаи № 1966 байти зерин чунин омадааст, ки мо дар муқоиса байти дувуми онро афзалтар ҳисобидем.

На рӯйи хилватам андеша медид,
На нахли фитрати ман реша медид.
[12, 216]

Байти зерин дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Аз ин пайдо шудан боре ҷӣ дидӣ,
Лаби ғаввора аз меҳнат кашидӣ!
[13, 236]

Дар нусхаи №1966 байти мазкур чунин омадааст, бо мақсади пайдо кардани монандӣ ва фарқи онҳо байте, ки дар ин нусха оварда шудааст, солим ба назар мерасад:

Аз ин пайдо шудан боре чӣ дидӣ,
Тилисми турфае бар худ дамидӣ!
[12, 226]

Байти дигар дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Таманнои рухаш ҳар дида чӯяд,
Висоли орзу ҳар сина гӯяд.
[13, 516]

Дар нусхаи № 1966 байти мазкур чунин зикр шудааст, ки дар вақти тасҳеҳ на танҳо як байт, балки як калима иваз шудааст ва мо байти дувуми онро дуруст мешуморем:

Таманнои рухаш ҳар дида чӯяд,
Ниҳоли орзуяш ҳар кӣ бўяд.
[12, 256]

Байте зер дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Ба оини вафоят офаринҳо,
Фурӯғи дин шуд аз номат нигинҳо.
[13, 736]

Аммо дар дастнависи № 1966 байти фавқ чунин омадааст ва метавон гуфт, ки дар байти дувум танҳо мисраи аввали он иваз шудааст ва мо онро саҳеҳ мешуморем:

Ба оини вафоят офаринҳо.
Ба мардию сафоят офаринҳо.
[12, 80a]

Байте дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Ки моро аз ту фикри фосиде нест,
Қадам дар заврақи иқболҳо нест.
[13, 736]

Дар нусхаи № 1966 байти болоӣ чунин омадааст ва ёдовар шудан бамаврид аст, ки дар ин байт чунин хулоса кардан зарур аст, ки мисраи дувуми он дуруст аст:

Ба фикрат макри деви ҳосиде нест,
Қадам дар заврақи иқболҳо нест.
[12, 80a]

Байти зерин дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Тамомаш кӯҳпайкар, шербозу,
Забун гардад, агар фил оварад рӯ.
[13, 1206]

Дар нусхаи № 1966 байти мазкур чунин омадааст:

Тамомаш кӯхпайкар, шербозу,
Забун созад, агар фил оварад рӯ.
[12, 133б]

Ба ҷои калимаи “гардад” дар нусхаи № 1966 “созад” омадааст, ки гардад ғалат аст ва созад саҳеҳтар.

Байте дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Димоғи имтиёзам оташ афрӯхт,
Нигоҳи фитратам бо ӯ назар дӯхт.
[13, 128а]

Дар нусхаи № 1966 байти мазкур чунин омадааст:

Димоғи имтиёзам оташ афрӯхт,
Пайи таҳқиқи он ҳушам назар дӯхт.
[12, 143б]

Дар мисраи дувум дар нусхаи № 1966 ба шакли “Пайи таҳқиқи он ҳушам назар дӯхт” омадааст, ки комилан дуруст аст.

Байти зерин дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Маро вақти сафар афтод маҳмез,
Саманди ҷаҳд паймудам ба Табреш.
[13, 127в]

Дар нусхаи №1966 байти ғавқ чунин аст:

Маро вақти сафар афтод маҳмез,
Саманди ҷаҳд паймудам ба Табреш.
[12, 143в]

Ин ҷо ба ҷои калимаи “омад”, “афтод” омада, ки дар нусхаи №899 ғалат аст.

Байти зер дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Аз ин муддат даме бигзаш, он зан,
Ба чандин гурчиёни филшеван.
[13, 136а]

Дар нусхаи №1966 ин байт чунин омадааст:

Маро буд ин таманно, лек он зан,
Ба чандин гурчиёни филшеван.
[12, 152а]

Дар мисраи аввали нусхаи № 889 “Маро буд ин таманно, лек он зан” омадааст, ки ғалат аст.

Байте дар нусхаи рақами 899 чунин омадааст:

Гаҳе ман тег бо ӯ мефишурдам,
Гаҳе сар бар сипар шуд, даст бурдам.

[13,142в]

Дар нусхаи № - 1966 ин тавр омадааст:

Гаҳе ман тег бо ӯ мефишурдам,
Гаҳе бар ханчари ӯ даст бурдам.

[12, 160а]

Дар мисраи дувум “Гаҳе сар бар сипар шуд, даст бурдам” омадааст, ки саҳеҳ нест.

Дар нусхаи рақами 899 омадааст:

Муҳаё карда асбоби арӯсӣ,
Ба рӯям баста маҳтоби арӯсӣ.

[13, 189в]

Дар нусхаи № - 1966 байт чунин омадааст:

Муҳайё карда асбоби арӯсӣ,
Ба рӯям дода маҳтоби арӯсӣ.

[12, 213в]

Дар мисраи аввали нусхаи № 1966 “дода” омадааст, ки дуруст аст.

Мисоли дигар аз нусхаи рақами 899 :

Шабе дар хотирам андешае рафт,
Зи хатал бар заминам решае рафт.

[13, 286в]

Дар нусхаи № - 1966 байти мазкур чунин омадааст:

Шабе дар хотирам андешае рафт,
Ба фикри ман таачҷубпешае рафт.

[12, 226а]

Мисраи дувум дар нусхаи № 1966 саҳеҳ аст.

Аз инҳо чунин хулоса кардан зарур аст, ки дар заминаи муқоиса байтҳои нусхаи рақами 1966 –ро саҳеҳтар мешуморем.

Инчунин мо дар дастхати таҳти рақами 1966 байтҳоеро пайдо кардем, ки дар нусхаи таҳти рақами 889 ба назар намерасанд. Ва аз он байтҳо намунае меоварем:

Бале, аз фарқи ӯ шуд чашм равнақ,
Дихад таълим рамзаш сафҳаи шақ.
Замири ошиқи содиқшикоф аст,
Дили бедард, агар лофад, хилоф аст.

[12, 26]

Ба майдони талаб ишқ аст раҳбар,
Ба фарқи орзу ишқ аст афсар.
Дар ин ошӯбгоҳи зулматобод,
Ту гӯйи Хизри раҳ аз рӯйи иршод.

[12, 26]

Ки тахти ишқ ҷои булҳавас нест,
Қатори нолаи дилро ҷарас нест .

[12, 28]

Ғайр аз ин мо дар ҳошияи дастхати № 889 байтҳоро пайдо намудем, ки ба Абулмаонӣ тааллуқ дорад:

Баски дорад тамъи халқ аз ҳақгузорӣ инфиол,
Додани ҷон нест ин ҷо аз адои воми талх.

[13, 26]

Дар умум, дар кори матншиносии достони “Раъно ва Зебо”-и Мири Каттақӯргонӣ ҳанӯз масоили ҳалношуда зиёд боқӣ мемонад ва барои анҷоми наشري илмӣ-интиқодии он, албатта дастрас намудани нусхаҳои хаттии дигари достон, мутолиаи тазкираҳо ва дигар сарчашмаҳои ашъори суҳанвар амри муҳим ба назар мерасад. Мо умедворем, ки ҳамакнун ба сабаби дастрас шудани нусхаи дигар дар оянда барои ба сомон расонидани ин кори судманди илмӣ шароит мусоиде фароҳам хоҳад омад. Нашри мукаммали илмии ин достон, ки аз назари адабиётшиносони мо то ҷое дур мондааст, дар айни замон зарурӣ доништа мешавад ва дар ин замина метавон доир ба рӯзгору осор ва сохту муҳтавои эҷодиёти шоир бо боварӣ ҳаҷс зад .

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Адашов М. Ду достони “Раъно ва Зебо”-и Мирзо Бархурдори Фароҳӣ ва Масеҳон Бойсунӣ [Матн] / М. Адашов // Садои Шарқ – Душанбе, 1983 - №2 –101-104 с.
2. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / Садриддин Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 2017. – 372 с.
3. Баёзи тахти № 1197-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.
4. Баёзи тахти № 1232-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.
5. Баёзи тахти № 1861-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.
6. Бойсунӣ, Мирзо Масеҳон. Достони “Раъно ва Зебо” [Матн] / Мирзо Масеҳон Бойсунӣ. Таҳия, муқаддима ва тавзеҳоти Аҳмад Абдуллоев.–Тошканд, “ТАФАККУР”, 2020. – 228 с.
7. Браун, Эдвард. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] / Эдвард Браун. – Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, – 1135х.қ. – 659 с.
8. Возех, Қорӣ Раҳматуллоҳ. Тухфату-л-аҳбоб фӣ тазкирати-л-асҳоб [Матн] / Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех. Матни илмӣ-интиқодӣ бо муқаддима ва тасҳеҳи Асғари Ҷонфидо. Зери назари Абдулғани Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 2020. – 284 с.
9. Деххудо, А. Луғатномаи Деххудо [Матн] / Алиасғари Деххудо. Зери назари Муҳаммади Муин. – Техрон, Чопи Сирус, 1343х.қ/1244 шамсӣ.
10. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской СССР. Том. 9. – Душанбе, Дониш, 1968. – 379 с.
11. Максудов, Б. Равиши таҳқиқи адабиётшиносӣ [Матн] / Бадриддин Максудов. – Душанбе: Дониш, 2012. – 200 с.

12. Мирии Каттақўргонӣ. Достони “Раъно ва Зебо”. Нусхаи № 1966-и Ганчинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.
13. Мирии Каттақўргонӣ. Достони “Раъно ва Зебо”. Нусхаи № 889-и Ганчинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.
14. Насриддин, Абдуманнон. Тазкираи шуарои Хучанд [Матн] / Абдуманнони Насриддин. – Хучанд: Дониш, 2015. – 543 с.
15. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкирату-ш-шуаро [Матн] / Давлатшоҳи Самарқандӣ. – Хучанд: Дониш, 2015. – 543 с.
16. Семёнов, А. А. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсии миёна [Матн] А. А. Семёнов – Тошкент, 1957. – 670 С.
17. Сиддиқӣ, Саҳобиддин. Садри Зиё ва тазкираҳои ӯ [Матн] / Саҳобиддин Сиддиқӣ. – Душанбе: Дониш, 2010. – 200 с.
18. Фарохӣ, Мирзо Бархурдор. Раъно ва Зебо. Ҳикоёт [Матн] / Мирзо Бархурдори Фарохӣ. Таҳия ва муаллифи пешгуфтор А. Зухуриддинов – Душанбе: Ирфон, 1982. – 112 с.
19. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва, 1969. – 951 с.
20. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ институти осори хатии Тоҷикистон. Ҷилди 2. – Техрон, –1377. – 368 с.
21. Ҳашмат, Мирсидиқхон. Тазкират-уш-шуаро. [Матн] / Мирсидиқхони Ҳашмат. – Душанбе: Дониш, 2019. – 342 с.
22. Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XIX [Матн] / Расул Ҳодизода. – Душанбе: – Дониш, 1968. – 293 с.
23. Шерозӣ, Маликулқуттоб. Тазкирату-л-хавотин [Матн] / Маликулқуттоби Шерозӣ. – Хучанд: Ирфон, 2018. – 228 с.
24. Шоирони Мовароуннаҳр (аз устод Рӯдакӣ то устод Айнӣ). [Матн] / Таҳия ва тавдвини Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе, 2019. – 519 с.
25. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 2 Душанбе, – 1989. – 518 с.

“ДОСТОНИ РАЪНО ВА ЗЕБО”-И МУҲАММАД ОЧИЛДИИ КАТТАҚЎРҒОНӢ ВА ТАВСИФИ ДУ НУСХАИ ХАТТИИ ОН

Дар мақолаи мо кӯшиш рафт, ки доир ба достони “Раъно ва Зебо”-и Муҳаммад Очилдии Каттақўргонӣ ва ду нусхаи хаттии он (№№ 899, 1966), ки дар Ганчинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ нигоҳдорӣ мешаванд, сухан ронда, сайё намудем, то дар аввал ба таърихи “Раъно ва Зебо”-нависӣ рӯчӯ намуда, доир ба таърихи пайдоиши он маълумот диҳем ва дар ин замина оид ба “Раъно ва Зебо”-и Мирзо Масеҳи Бойсунӣ ва Мирзо Бархурдори Фарроҳӣ равшанӣ андозем. Зиёда аз ин ба тавсифи нусхаҳои “Раъно ва Зебо”-и Муҳаммад Очилдии Каттақўргонӣ рӯ оварда, ба муқоисаи абёти ду нусха (“Раъно ва Зебо”) пардозем ва тафовуту бартарияти ҳар кадомро нишон диҳем.

Умед аст, ки мақолаи мазкур барои таҳқиқи достони “Раъно ва Зебо”-и Муҳаммад Очилдии Каттақўргонӣ заминаи хубе хоҳад шуд.

Калидвожаҳо: мероси хаттӣ, ҷилд, тавсиф, дастхат, баёз, дoston, нусха, Раъно ва Зебо, матншиносӣ, муқоиса, таҳқиқ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайфурамоҳи Маҳмадалӣ ходими илмии шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва нашри осори хаттии Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Суроға:** 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Ш. Ҳусейнзода, 35.

Тел.: +992 987308022.

ПОЕМА «РАНО И ЗЕБО» МУХАММАДА ОЧИЛДИ КАТТАКУРГАНИ И ОПИСАНИЕ ДВУХ ЕЕ РУКОПИСЕЙ

В статье мы попытались рассказать о рассказе Мухаммада Очилди Каттакургани «Рано и Зебо» и двух его рукописях (№ 899, 1966 г.), которые хранятся в фонд восточных рукописей

Центра письменного наследия при дирекции Мы попытались сначала обратиться к истории написания «Рано и Зебо», дать сведения об истории его возникновения и в этом контексте пролить свет на «Рано и Зебо» Мирзо Масехои Бойсуни и Мирза Бархурдара Фаррахи. Более того, обратимся к описанию копий «Рано и Зебо» Мухаммада Очилди Каттакургани, сравним стихи этих двух версий («Рано и Зебо») и покажем отличия и преимущества каждой.

Хочется надеяться, что эта статья станет хорошей основой для исследования рассказа Мухаммада Очилди Каттакургани «Рана и Зебо».

Ключевые слова: письменное наследие, том, описание, рукопись, байаз, рассказ, копия, Рана и Зебо, текстологический анализ, сопоставление, исследование.

Сведения об авторе: Сайфурамохи Махмадали – научный сотрудник отделом текстологии, исследований и издание письменного наследия Центра письменного наследия национальной Академии наук Таджикистан. **Адрес:** 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Ш. Хусейнзода 35.

Тел.: +992 987308022.

"WONDERFUL AND BEAUTIFUL STORY" OF MUHAMMAD OCHILDI KATTAKURGANI AND DESCRIPTION OF ITS TWO WRITTEN COPIES

In the article, we tried to talk about the "Wonderful and Beautiful story" of Muhammad Ochildi Kattakurghani and its two manuscripts (No. 899, 1966), which are stored in the Eastern Manuscripts Treasury of the Center of Written Heritage under the Presidium of the NAST. We tried to first turn to the history of the writing of "Wonderful and Beautiful", to give information about the history of its occurrence and in this context to shed light on "Wonderful and Beautiful" by Mirzo Masehoi Boysuni and Mirza Barkhurdar Farrahi. Moreover, we turned to the description of the copies of "Wonderful and Beautiful" by Muhammad Ochildi Kattakurghani, compare the verses of these two versions ("Wonderful and Beautiful"), and show the differences and advantages of each.

We hope that this article will be a good basis for researching the "Wonderful and Beautiful story" of Muhammad Ochildi Kattakourghani.

Keywords: written heritage, volume, description, manuscript, bayaz, story, copy, Wonderful and Beautiful, textual analysis, comparison, research.

Information about the author: Saifuramohi Mahmatali, Researcher of the department of Textology. Research and publication of the written heritage of the Center for Written Heritage of the National Academy of Sciences of Tajikistan, **Address:** 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, St. Sh. Huseynzoda, 35.

Tel.: +992 987308022.

ШАШ НУСХАИ “ДЕВОН”-И ШАҲДИИ ИСТАРАВШАНӢ

Валиева Д.¹

Ҳочӣ Муҳаммад Шаҳдии Истаравшанӣ (1760-1839), ки мутахаллис ба Шаҳдист, яке аз шоирони зулISONАЙНИ доираи адабии Истаравшани нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX ба шумор рафта, аз худ мероси гаронбаҳое боқӣ гузоштааст [1,3]. Тибқи маълумоти Каромиддин Ҷонмаҳмадов аз Шаҳдии Истаравшанӣ 987 ғазал, 38 муҳаммас, 1 соқинома ба мерос монда, ки дар ҷамъ 9 ҳазору 314 байтро дар бар мегирад [12, 52].

Мо аз ҳарф задан дар мавриди рӯзгору осори Шаҳдӣ худдорӣ менамоем, зеро дар ин хусус адабиётшиносии тоҷик Сайидумари Султон таҳқиқот намуда, китобе низ интишор додааст [1].

Мувофиқи маълумоти Сайидумари Султон (1930-2021) теъдоди нусхаҳои дастраси “Девон”-и Шаҳдии Истаравшанӣ зиёда аз сӣ нусха мебошад, ки худ чунин шарҳ додааст: “То имрӯз зиёда аз сӣ нусхаи дастнависи девон ва чор нусхаи куллии Шаҳдӣ дастраси мост, ки ҳафтои он дар захираи дастхатҳои шарқии Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нуҳтоаш дар китобхонаи Институти шарқшиносии ба номи Абурайҳони Берунии Академияи улуми Ҷумҳурии Ўзбекистон, як нусхааш дар китобхонаи ба номи Ибни Синои Бухоро маҳфуз буда, як нусхаи куллии ӯ як нусхаи девони дастнависи ӯ дар дасти роқими ин сатрҳо ва боқимондашон дар китобхонаҳои хусусии баъзе ашхоси китобдӯст ва авлоди ҳуди шоир ниғадорӣ мешаванд” [1,14].

Манбаъшиносии Маркази Байналхалқии илмию тадқиқотии Имом Тирмизӣ Каромиддин Ҷонмаҳмадов дар яке аз мақолаҳои худ, ки бахшида ба 260-солагии Ҳочӣ Муҳаммади Шаҳдӣ, бо номи “Шаҳдӣ ва осори ӯ” дар “Овози тоҷик” 25-уми июли соли 2020 №50 (14649) ба ҷоп расидааст, чунин қайд мекунад: “Дар натиҷаи омӯзиш ва тавсифи нусхаҳои дастхати девони шоир дар Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ўзбекистон 12 нусхаи девони ӯро тавсифи мухтасари илмӣ-индивидуалӣ намудем. Бар замми ин, 2 нусхаи дар китобхонаи шахсии мухлисони Шаҳдӣ бударо ҳам ба тавсиф омода сохтем. Ҳоло 8 нусхаи девони шоир дар шуъбаи мероси хаттии Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфуз аст. Дар осорхонаи адабии Истаравшан як нусха куллийӣ ва девони шоир ниғадорӣ мешавад. Тибқи пажӯҳиши мазкур то ҳол зиёда аз 40 нусхаи дастнависи девони шоир то замони мо омада расидааст” [11,3].

Аммо, вақте ки ба тавсифи нусхаҳои дастнависи Ҳочимуҳаммад Шаҳдии Истаравшанӣ рӯ овардем, маълум гардид, ки дар Ганҷинаи дастхатҳои шарқии ба номи Абдулғанӣ Мирзоеви Маркази Мероси хаттии назди Раёсати АМИТ 8 нусха нею 9 нусхаи “Девон”-и Шаҳдии Истаравшанӣ (№№1275, 461, 1069, 1801, 2587, 1333/1, 311, 1316/XII, 1913) ниғадорӣ мешавад [2, 163-167].

Илова бар ин, боз як девони мунтахабе зери №1388 дар ин Ганҷина ниғадорӣ мешавад [3, 166-167]. Инчунин ашъори Шаҳдиро, дар баёзҳои №№1855 (в.55а), 150/3 (240 б), 1424 (124а), 1850 (в.31б), 2302 (в.8б, 10б, 16а, 19а, 21а), 2503/XX (в.116а, 155б, 158б, 160а, 164а, 165а, 176а, 179а), 2490/II (в.148а), 2497 (в.95б, 97а), 2595 (в.8б, 9а, 31б), 675 (в.127а, 451б), 2933 (в.92б, 215а), 1059 (в.6б, 12б), ки дар Ганҷинаи дастхатҳои Маркази Мероси хаттӣ маҳфузанд, дучор омадем [2, 428].

Гуфтаҳои боло далел бар он аст, ки Шаҳдӣ яке аз шоирони маъруфи давраи замони хеш буда, дар байни мардум бо шеърҳои ҷаззобу рангини хеш мавқеи хоссаеро касб намудааст. Ҳатто то асри XX дар шахру деҳоти Истаравшан маҳфилҳои (мактабҳои) “Шаҳдихонӣ” амал мекардааст [1, 3], ки ин байти Шаҳдӣ далели гуфтаҳои болост:

1. Валиева Дилоро – ходими ҳурди илмии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.

Ҳар чо ки ба зар гиранд, ин шеърӣ туро Шахдӣ
В-ин назми туро хонанд тифлон, ки ба мактабҳо.

[6, 4]

Ҳангоми таҳияи “Девон”-и Шахдӣ Истаравшанӣ мо нусхаҳои зирини дар Ганчинаи дастхатҳо маҳфузбударо мавриди истифодаи хеш қарор додаем.

Нусхаи №461 (дар матн бо аломати “А” ишора шудааст) ғазалиёт (в.16-176б), муҳаммасот (в.176б-181а) ва маснавии на он қадар калони “Соқинома” (в.181а-186б) - ро дар бар мегирад.

Матни нусха дар қоғази шарқӣ, бо хатти настаълиқи дурушти осӣёимӣёнағӣ бо аломатҳои шикаста китобат шуда, таҳаллуси шоир бо шангарф (ранги сурх) навишта шудааст.

Нукс: в.1, 11-13, 45-47, 266-267, 369-370 аз муқова ҷудо шудааст. Дар бисёре аз ҷараҳҳо матн аз намӣ осеб дидааст. Дар ҷараҳҳои 87, 278-279, 281, 323 доғҳои ранг дида мешавад. Дар ҷараҳҳои 88, 372-373 доғҳои қаҳваранг ба назар мерасад, аммо бо вучуди ин матн коршоям буда, ҳангоми мутолиа душвории камтар ба назар мерасад.

Таърихи китобати нусха 1292х/1875м. буда, котиби он Мирзо Абдулвали Маҳдум будааст.

Ҷараҳҳои охири китоб номуназам саҳифабандӣ шудаанд (186в +10), пас аз матн порчаҳои гуногуни шеърӣ ба забони тоҷикӣ ва узбекӣ ва “Баҳри тавили Муло Ғойиб” оварда шудааст.

Муқовааш бошад зардҷатоби осӣёимӣёнағист.

Насхаи №1275 (дар матн бо аломати “Б” ишора шудааст) ғазалиёт (16-182б), муҳаммасот (в.183а-185 б) ва “Соқинома” (в.185б -188б)-ро дар бар мегирад. Матн дар ду сутунча бо настаълиқи хубӣ осӣёимӣёнағӣ бо унсурҳои шикаста дар қоғази ҳокистаранги қўқандӣ китобат ва бо хатҳои сурху қабуд ҷаҳорҷўб карда шудааст.

Таърихи китобати нусха 1296х./1879м. мебошад.

Муқовааш сабзи осӣёимӣёнағӣ мебошад..

Нусхаи № 2587 (дар матн бо аломати “В” ишора шудааст) ғазалиёт (в.16-136а) ва “Соқинома” (в.137б – 147а) -ро дар бар мегирад.

Матн дар қоғази сафеди қўқандӣ, дар ду сутун, бо хатти настаълиқи дурушт навишта шудааст. Якҷанд ҷараҳ бо рангҳои зардҷатоб ва гулобӣ ҳошиябандӣ шудаанд. Дар ҷараҳҳои аввали китоб намуди дигари қоғаз ширеш карда шудааст. Дар нусхаи мазкур осори нам ба назар мерасад.

Таърихи китобати ин нусха – раҷаби 1920/ августи 1873 мебошад.

Муқоваи нусха сабзи осӣёимӣёнағист.

Нусхаи № 1069 (дар матн бо аломати “Г” ишора шудааст) ғазалиёт (в.46-137а) ва муҳаммасот (в.137а – 141 а)-ро дар бар мегирад.

Матн дар ду сутун, дар қоғази ҳокистаранги қўқандӣ бо хатти настаълиқи маъмули осӣёимӣёнағӣ бо унсурҳои шикаста навишта шудааст.

Нуксон: в.137-138 аз муқова ҷудо шудаанд.

Дар таърихи 1302х./1885м. китобат гардидааст.

Муқовааш сабзи осӣёимӣёнағист.

Нусхаи № 1801 (Дар матн бо аломати “Ғ” ишора шудааст) ғазалиёт (16-194б) ва “Маснавӣ” (194б – 199б)-ро дар бар мегирад.

Матн дар ду сутунча, дар ҷараҳи ғафси сафеди мактабӣ бо хатти настаълиқи маъмулии дурушти осӣёимӣёнағӣ навишта шудааст. Дар ҳошияҳои дастнавис ислоҳот ва ё иловаҳо ворид карда шудааст.

Таърихи китобат – 1317х./1889м.. Муқовааш зарди осӣёимӣёнағӣ аст.

Нусхаи № 1333/1 (дар матн бо аломати “Д” ишора шудааст) ғазалиёти шоирро дар бар мегирад.

Матн дар ду сутунча бо хатти настаълиқи маъмулӣ дар қоғази зарди сайқалдодашудан кӯқандӣ навишта шудааст.

Нукс: анҷом гум шудааст, байни варақҳои 120-121, 141-142, 144-145 варақҳои ҳолӣ ба назар мерасад.

Дар асоси таърихи хаттотӣ дастнавис ба нимаи дувуми асри XIX санагузорӣ шудааст. 149 варақ + 15в. пас аз матн дубора ғазалҳои аввали ҳамин нусха оварда шудааст.

Муқовааш шарқӣ, чарми қаҳваранг буда фарсуда шудааст.

Нусхаи № 311 (дар матн бо аломати “Ё” ишора шудааст) ғазалиёт (в. 1-168б) ва “Соқинома” (в. 168б-173б)-ро дар бар мегирад. Матн дар қоғази хокистарангии кӯқандӣ (аммо в. 168-173 варақҳои сафеди истехсоли фабрика) аст, бо дасти котиби камсаводе бо хатти дурушти настаълиқи маъмулӣ китобат шудааст. Дар ҳошияаш бошад сабтҳои нодири котиб дида мешавад.

Бар асоси маълумоти хатшиносӣ таърихи китобати нусха ба асри XIX тааллуқ дорад.

Муқовааш осиеъимиеънағӣ. Рангаш pistaғӣ.

Нусхаи № 1913 (Дар матн бо аломати “Ж” ишора шудааст) ғазалиёт ва “Соқинома”-и шоирро дар бар мегирад. Матн дар қоғази хокистаранги суфтаи кӯқандӣ, дар ду сутун бо хатти настаълиқи маъмули осиеъимиеънағӣ китобат гардидааст.

Нусхаи №1316/VIII (Дар матн бо аломати “Е” ишора шудааст) ғазалҳои интиҳобии Шахдиро дар бар мегирад. Таърихи китобат 1391х.

Аксари ин нусхаҳо бо ғазали якуми Ҳофиз (Ало ё айюҳас соқӣ, адир қаъсан ва новилҳо,) шуруъ гардида, пас аз он ғазали ҷавобия ӯ бар ин ғазали Ҳофиз омадааст:

خم وحدت بجوش آمد ز هر میخانه دلها
الا يا ايها الساقى ادر كاسا و ناولها

Хуми Ваҳдат ба ҷӯш омад, зи ҳар майхонаи дилҳо,
Ало ё айюҳассоқӣ, адир қаъсан ва новилҳо.

Дар байни нусхаҳое, ки дар боло шарҳашон додем, нусхаҳои №№1275 ва 461 комилтару қадимитар, хонотару саҳеҳтар ба назар менамояд, аз ин рӯ, мо ин нусхаҳоро ба унвони нусхаҳои асл интиҳоб намуда, дар таҳияи девон бештар ба ин нусхаҳо таъя намудем.

Албатта матни ин нусхаҳо (ҳамаи нусхаҳои дар Ганҷина маҳфузбуда) якхела набуда, дар рафти қор мо ба байтҳои рӯ ба рӯ гаштем, ки аз ҳамдигар фарқият дорад. Инчунин ғазалҳои низ во хӯрдан мумкин аст, ки дар як нусха оварда шудаасту дар нусхаҳои дигар тамоман ба назар намерасад. Ва ё дар матн байтҳои вучуд дорад, ки дар як нусха оварда шуда бошад дар нусхаи дигаре айнан дар ҳамон ғазал байт афтодааст, ки мо дар рафти анҷоми муқоисаи нусхаҳои дар даст будаамон (№№1275, 461, 1069, 1801, 2587, 1333/1) матнро комил гардонидем:

Дар нусхаи А:

Кашидан аз ту ханҷарҳо тақаббал минка дар майдон,
Тапидан аз ману ҷон додан **в-аз шавқи бисмилҳо.**

[4, 2a]

Дар нусхаи Б

Кашидан аз ту ханҷарҳо тақаббал минка дар майдон,
Тапидан аз ману ҷон додан **дар шавқи бисмилҳо.**

[3, 2a]

Дар нусхаи Г

Кашидан аз ту ханҷарҳо тақаббал минка дар майдон,
Тапидан аз ману **в-аз шавқ ҷон додан ба бисмилҳо.**

[5, 16]

Дар нусхаи Ғ

Кашидан аз ту ханҷарҳо тақаббал минка дар майдон,
Тапидан аз ману ҷон додан **дар шӯри бисмилҳо.**

[6, 16]

Чи хеле ки аён аст, ин байти мазкур дар ҳар нусхае ба тариқе омадааст, ва мо вариантҳо, ки дар нусхаи “Г” оварда шудааст ба назар саҳеҳтар менамояд, интиҳоб намудем. Вақте ба китоби адабиётшинос Сайидумари Султон [1, 43] рӯчу намудем, устод, байти мазкурро ба тариқи зайл дарҷ намудаанд:

Кашидан аз ту ханчарҳо тақаббал минка дар майдон,
Тапидан аз ману ҷон додане дар шавқи бисмилҳо.
[1, 43]

ки ба назар на он қадар саҳеҳ наменамояд.
Ва ё дар байте дигар (нусхаҳои Б, Ғ, Г.):

То олами ҷаҳонро ин охи оташинем,
Хоҳад бисӯхт **шаҳре** дилҳои аҳгари мо.
[4,56; 6,56; 5, 46]

омадааст, ки дар нусхаи А:

То олами ҷаҳонро ин охи оташинем,
Хоҳад бисӯхт, **ҷоно**, дилҳои аҳгари мо.
[3, 56]

омада, ба назар агарчи дуруст намояд ҳам, вале вақте ба матни пурраи ғазал назар андозем, пас варианти аввала ба назар саҳеҳтар менамояд.

Дар ғазали дигар (То ҷӯши ишқ оташ, зад шуъла дар дили мо,) байте чунин омада (нусхаи Г):

Тӯфони ашки чашмам дорад дигар талотум,
Эй сорбон, ки барбанд, **нозуд** маҳмили мо.
[6, ба]

Ин шакл дурусттару саҳеҳтар ба назар мерасад, чунки дар дигар нусхаҳо, масалан дар нусхаи “Б” [3, 5а] мисраи дувум “Эй сорбон, ки барбанд, то рӯ ба маҳмили мо” оварда шудааст, дар нусхаи “А” бошад дар мисраи аввали он ба ҷои калимаи “дорад” калимаи “орад” омада [4, 5а], ки маънои байт коста мегардад. Инчунин устод Сайидумари Султон низ ин байтро дар шакли:

Тӯфони ашки чашмам дорад дигар талотум,
Эй сорбон, ки барбанд, **тори ду** маҳмили мо.
[1, 49]

овардаанд, ки мо дар ягон нусхаи дар даст будаамон “Тори ду маҳмили мо”-ро во нахӯрдем.

Дар ҷойе дигар байти :

Ҷумлагӣ дар мотаманду дар хурӯшу валвала,
Меравад **сад** ҷӯи хун 3-ин дидаи хунбори мо.
[4, 66]

омада, ки дар нусхаҳои ва “Г” [5, 86] ва Ғ [6, 66] ба ҷои калимаи “сад” калимаи “ҳар” оварда шудааст. Агар мазмунан назар андозем онҳо, ки шакли аввала аст ба назар саҳеҳтару мантиқӣ менамояд. Ногуфта намонад, ки байти мазкур дар нусхаи “А” тамоман ба назар намерасад.

Байти дигаре дар нусхаи F чунин омадааст:

Мо надорем чуз ту фармон, ай Худо,
Вақти маргам **ҳамдамам** имон бикун.
[6, 76]

аммо дар нусхаҳои A ва B:

Мо надорем чуз ту фармон, ай Худо.
Вақти мурдан **нури чашм** имон бикун,
[4, 6a; 8, 6a]

омадааст. Дар нусхаҳои Г ва Б:

Мо надорем чуз ту фармон, ай Худо.
Вақти мурдан **ҳамраҳам** имон бикун,
[3, 6a]

омадааст. Агарчи дар ҳар тарике ҳам маънои байт коста нагардад, вале варианте, ки дар нусхаҳои Г ва Б омадааст:

Мо надорем чуз ту фармон, ай Худо.
Вақти мурдан **ҳамраҳам** имон бикун.

ба назар беҳтару дурусттар менамояд.
Дар нусхаи F байте чунин оварда шудааст:

Наравад меҳри ту аз **чону дилу ҳарбаи мо**,
Ба сари кӯи бутон тоб гирад ҷазбаи мо,
[6, 96]

ки дар ин байт дар нусхаи “А” ба ҷои калимаи “ҳарбаи” калимаи “ҷазбаи” [4, 76] ва дар нусхаи “Г” калимаи “дидаи” [5, 106] омадааст. Дар нусхаи Б бошад мисраи дувуми он бо ибораи “Ба сӯйи кӯи бутон...” шуруъ шудааст. Устод Сайидумари Султон низ дар китоб хеш онро ба тариқи зер овардааст, ки аз ҷиҳати маъно нодуруст аст:

Наравад меҳри ту аз **чону дилу ҳарбаи мо**,
Ба сари кӯи бутон **то бигирад** ҷазбаи мо.
[1, 44]

Мо дар асоси баррасии қиёсии нусхаҳои дигар онро дар сурати зерин овардем, ки хубтару суфтатар ба назар менамояд:

Наравад меҳри ту аз **чону дилу дидаи мо**,
Ба сари кӯи бутон **тоб гирад** ҷазбаи мо.

Инчунин байти зерин:

Шаҳдӣ, ту сағи уммати он Саййиди кавнайн,
Дар рӯзи ҷазо ғайри ту кас роҳбарам нест.
[3, 246]

ки Дар нусхаи Г:

Шаҳдӣ, саги туст, он Саййиди кавнайн,
Дар рӯзи чазо ғайри ту як роҳбарам нест.
[6, 17a]

Дар нусхаи Ғ:

Шаҳдӣ саги туст, эй Саййиди кавнайн,
Дар рӯзи чазо ғайти ту кас роҳбарам нест.
[6, 266]

ва дар нусхаи Д бошад мисраи аввали он **“Шаҳдӣ саги ту уммати он Саййиди кавнайн”** омада, ки ба назар носаҳеҳ аст. Ва ин байтро устод Саййидумари Султон низ ба ба ҳамин тарик (айни нусхаи Д) овардааст. Дар натиҷаи муқоисаҳо мо ба натиҷае омадем, ки нусхаи Б аз ҷиҳати маъно дурусттар аст:

Шаҳдӣ, ту саги уммати он Саййиди кавнайн,
Дар рӯзи чазо ғайри ту кас роҳбарам нест.
[3, 246]

Дар байти (нусхаи Г):

Гуфт, ки ин дарди ишқ, оҳ аҷаб, бедавост,
Ошиқи дилхаста бин аҳд буриду гирист.
[5, 17a]

ки дар нусхаҳои Ғ ва Д ба ҷои калимаи **“аҷаб”** калимаи **“кашид”** омадааст [6, 27a; 7, 246], ки ин ҷо дурусташ варианти нусхаи Г мебошад..

Ғазале, ки дар зер меоварем танҳо дар нусхаи “Ғ” оварда шудааст, ки дар дигар нусхаҳо ба назар намерасад:

Подшоҳо, бар дарат рӯйи ниёз овардаам,
Тухфае бар ҳазрати сӯзу гудоз овардаам.
Аз ту истиғно ҷӣ ҳочат домани кишти гадо
Рӯйи уммеди тамаъ бар хони ноз овардаам.
Ман кучо будам, кучо ҳастам, ҷӣ кардам зиндагӣ,
Қиссаи пурғуссаи дуру дароз овардаам.?!
Қоматам ҳам гаштаю рағҳои ҷонам беқарор,
Бишнаваз аз ман, нолаҳо дар чангу соз овардаам.
Ҳадяҳои меҳтарони базми хоси ҳазратат,
Синаи пурҳасрату пурдарду доғ овардаам.
Ту агар пурсӣ, ҷӣ овардӣ ба ҷойи бандагӣ,
Ман ҳамегӯям ба фазлат арзу дод овардаам.
Ҳеҷ кас навам аз даргоҳи ту маъзур нест,
Соилам, дасти тухӣ пеши ту боз овардаам.
Нест, Шаҳдӣ, чун касе фаҳме кунад асрори мо,
Розҳо дар пардаи ҳарфи маҷоз овардаам.
[6,86]

Ва ё ғазали дигаре, ки ин чо меоварем дар рафти муқоиса маълум гардид, ки бархе аз абёти он дар як нусха ҳасту дар нусхаи дигар не. Агарчи нусхаҳои “А” ва “Б” нусхаҳои асл бошанд ҳам, вале шакли пурраи ин ғазалро мо дар нусхаи Д пайдо намудем. Чунки дар нусхаи “А” ва “Б” байтҳои 4-6 вучуд надошт [3, 376]. Дар нусхаи “F” бошад байти 5-уми ин ғазал ба назар нанамуд [6, 39a]:

1. Бинмой яке чу рӯят, ай дӯст
Мурдем дар орзӯят, ай дӯст.
2. Моему фиғону оху нола
Шабҳо ба сағони кӯят, ай дӯст.
3. Васфи қадӣ ту зи ҳар кӣ пурсам,
Гардем ба ҷустуҷӯят, ай дӯст.
4. Девона кунад мудом моро,
Ояд ба димоғ бӯят, ай дӯст.
5. Гардем мудом масту беҳуд,
Аз сумбули ҳамчу мӯят, ай дӯст.
6. Рухсораи зарду ашки хунин
Орем дигар ба сӯят, ай дӯст.
7. Аз баҳри Худо, ба коми Шаҳдӣ,
Лабрез кун аз сабӯят, ай дӯст!

Дар ғазали дигаре, ки дар натиҷаи муқобалаю муқоясаҳо мо онро ба чунин тарз даровардем:

1. Моему ғами ҳаёлат, ай дӯст,
2. Девонаи он ҷамолат, ай дӯст.
3. Дидори ту кай шавад муяссар,
4. Бар мо ҷӣ шавад висолат, ай дӯст.
5. Девонаи ҳусну он ҷамолат,
6. Ошуфтаи хатту ҳолат, ай дӯст.
7. Аз ҷашми бадат нигоҳ дорад,
8. Ҳаргиз нарасад заволат, ай дӯст.
9. Ид аст, биёр боз соқӣ,
10. Бахшӣ майи ҳалолат, ай дӯст.
11. Шуд ҳоки сарам бар остонат,
12. Охир шуда поймолат, ай дӯст
13. Тарсам бирамад дилат зи Шаҳдӣ,
14. Ҳаргиз накунад малолат, ай дӯст!

фарқиятҳои зиёде ба назар мерасад. Масалан дар нусхаи “Б” мисраҳои 4 ва 5 дида намешавад [3, 376]. Дар нусхаи “F” бошад мисраҳои 5-6 афтодааст [6, 39a]. Дар мисраи 13-уми ин ғазал, ки дар нусхаи “А” ба ҷои калимаи “биримад” калимаи “нарамад” омада мантиқӣ наменамояд. Мисраи 14-уми он бошад дар нусхаи “F” “Ҳар ғах, ки накард маломат, ай дӯст” омада, ки он қадар дуруст нест. Устод Сайидумари С. мисраи ҳафтуми ин ғазалро ба тариқи “Аз ҷашм Худо нигоҳ дорад” овардаанд [1, 89].

**Ин муфтиён навиштанд ривоят ба куфри мо,
Хат бар вараку ваъдаи рӯзи шумор баҳс.**

[5, 256]

Мисраи аввали байти мазкур низ дар ҳар нусхае ба тариқи омада. Масалан дар нусхаҳои “А” [3, 406], “Д” [7, 396] ва “F” [6, 426] “Ин муфтиёни шаҳр навиштанд ба куфри мо,” дар

нусхаи Б “3-ин муфтиёни шаҳр навиштанд ба куфри мо,” [4, 416], дар нусхаи Д “3-ин муфтиёни шаҳр навиштанд ба хуни мо” [7, 33а], омада, ки аз лиҳози мантиқ ва маънию вазни шеърӣ костагӣ доранд. Мо варианти дар нусхаи “Г” омадаро (Ин муфтиён навиштанд ривоят ба куфри мо) беҳтар донистем.

Ба ин монанд фарқиятҳои зиёде байни нусхаҳои девони шоир (1275, 461, 1069, 1801, 2587, 1333/1) ба назар мерасад, ки ҳамаи онҳоро дар як мақола ҷой додан имкон надорад. Омӯзиши дастхатҳои ватанию хориҷии осори Шаҳдӣ нишон медиҳад, ки дар оянда бояст матни илмӣ-интиқодии “Киллиёт”-и шоир таҳия ва ба аҳли таҳқиқ пешниҳод карда шавад, то дар ин асос таҳқиқотҳои лозима ва илмӣ пухтатар рӯйи кор оянд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Султон Сайидумар. Рӯзгор ва осори Шаҳдӣ [Матн] / Сайидумари Султон. – Душанбе: Сурушан, 1998. – 176 с.
2. Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон (Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР) . ҷилди 4 [Текст]. Душанбе . “Дониш”, 1970.
3. Шаҳдии Истаравшанӣ . “Девон”. Нусхаи №1275-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ,
4. Шаҳдии Истаравшанӣ. “Девон”. Нусхаи №461-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ,
5. Шаҳдии Истаравшанӣ. “Девон”. Нусхаи №1069-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ,
6. Шаҳдии Истаравшанӣ. “Девон”. Нусхаи №1801-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ,
7. Шаҳдии Истаравшанӣ. “Девон”. Нусхаи №1333/1-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ,
8. Шаҳдии Истаравшанӣ. “Девон”. Нусхаи №2587-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ,
9. Шаҳдии Истаравшанӣ. “Девон”. Нусхаи №311-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ,
10. Шаҳдии Истаравшанӣ. “Девон”. Нусхаи №1913-и Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ,
11. Ҷонмаҳмадов Каромиддин. Шаҳдӣ ва осори ӯ [Матн] / Каромиддин Ҷонмаҳмадов // Овози тоҷик, 25 июли 2020, №50 (14649) . – С. 3.
12. Ҷонмаҳмадов Каромиддин. Ҳоҷи Муҳаммад Шаҳдийнинг девони Қулёзма нусхаси тавсифи [Матн] / Каромиддин Ҷонмаҳмадов // Хориҷии филология июли 2020, №1. – С. 52-56.

ШАШ НУСХАИ “ДЕВОН”-И ШАҲДИИ ИСТАРАВШАНИ

Дар мақолаи мазкур перомунӣ нусхаҳои “Девон”-и Ҳоҷӣ Муҳаммад Шаҳдии Истаравшанӣ, ки дар Ганҷинаи дастнависҳои шарқии Маркази мероси хаттии назди раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ниҳаддорӣ мешаванд маълумот дода шудааст. Махсусан теъдоди нусхаҳои “Девон”-и Шаҳдӣ, муҳтавои девон, бартарият ва фарқияти нусхаҳо аз ҳамдигар маълумоти аввалия ироа шудааст. Дар асоси нусхаҳои дар Ганҷина маҳфузбуда, дар мавриди тафовути байтҳо низ дар мақола суҳан меравад. Ба ғайр аз ин нусхаҳо дар мақола ба китоби Сайидумари Султон ҳамчун маъхаз таъя шудааст. Зеро эшон дар китоби хеш (“Рӯзгор ва осори Шаҳдӣ”) ба ғайр аз зиндагиномаи Шаҳдӣ боз қисме аз ғазалҳои ӯро дар ин китоб овардаанд, ки дар асоси нусхаи “Куллиёт”-и ҳудӣ шоир таҳия гардидааст. Дар рафти қиёси матни нусхаҳо мо кӯшиш намудем, ки матни Сайидумари Султон овардаро

низ бо нусхаҳои дар даст будаамон муқоиса намоем. Минбаъд ҳамаҷониба омӯхтани дастхатҳои девони Шаҳди Истаравшанӣ барои таҳияи матни илмӣ-интиқодии "Куллият"-и шоир мусоидат хоҳад кард.

Калидвожаҳо: Девон, нусха, дастхат, Истаравшан, Шаҳдӣ, зулисонайн, манбаъ, фаркият, байт, саҳеҳ, нусаҳеҳ, муқоиса.

Маълумот дар бораи муаллиф: Валиева Дилоро – ходими хурди илмӣ шуъбаи матншиносӣ, таҳқиқ ва нашри осори хаттии Маркази мероси хаттии назди раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Суроға:** 734025 ш. Душанбе, кӯчаи Ш. Ҳусейнзода, 35.

Тел: +992 501850894

ШЕСТЬ РУКОПИС «ДИВАНА» ШАХДИ ИСТАРАВШАНИ

В данной статье приведены сведения о копиях «Дивана» Хаджи Мухаммада Шахди Истаравшани, которые хранятся в Фонд восточных рукописи Центра письменного наследия при Президиума Национальной академии наук Таджикистана. В статье приводятся сведения о количестве копий «Дивана» Шахди и содержаниях самые «Дивана». На основе копий «Дивана» Шахди сохранившихся в фонде определены разницы количество бейтов «Дивана» поэта. Кроме имеющихся копий, мы опирались и на книгу Сайидумара Султана («Жизнь и творчество Шахди»). Потому что помимо биографии Шахди, в ней включены некоторые его газели из собственной версии «Куллият» поэта. При сравнении текста копий мы попытались сопоставить текст Сайидумара Султан с имеющимися у нас копиями. В дальнейшем всестороннее изучение рукописей «Дивана» Шахди Истаравшани будет способствовать разработке научно-критического текста Куллията поэта.

Ключевые слова: Диван, копия, рукопись, Истаравшан, Шахди, зулисонайн, источник, различие, стих, правильный, неправильный, сравнение.

Сведения об авторе: Валиева Дилоро – младший научный сотрудник отдела текстологии, исследования и издания письменных наследий Центра письменного наследия при Президиума Национальной академии наук Таджикистана **Адрес:** 734025 г. Душанбе, ул. Ш. Хусейнзода, 35.

Тел: + 992 50185089.

SIX COPIES OF THE "DIVAN" OF SHAHDI ISTARAVSHANI

This article provides information about copies of the "Divan" of Haji Muhammad Shahdi Istaravshani, which are stored in the Fund of Oriental Manuscripts of the Center of Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

In particular, the number of copies of "Devon" of Shahdi, the content of the devin, and the superiority and differences of the copies from each other are provided. Based on the copies preserved in the Found, the article also talks about the difference in verses. Apart from these copies, the article relies on the book of Sayyidumari Sultan as the main source. Because in his book ("Life and Works of Shahdi"), in addition to Shahdi's biography, he also included some of his ghazals, which were prepared on the basis of the poet's own version of "Kulliyot". During the comparison of the text of the copies, we tried to compare the text of Sayyidumari Sultan with the copies we have. In the future, a comprehensive study of the manuscripts of Shahdi Istaravshani's divan will contribute to the development of a scientific-critical text of the poet's Kulliyat.

Keywords: Divan, copy, manuscript, Istaravshan, Shahdi, zulisonain, source, difference, verse, correct, incorrect, comparison.

Information about the author: Valieva Dilor - Junior Researcher of the Department of Textual Studies, Research and Publication of Written Heritage of the Center of Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 734025 Dushanbe, St. Sh. Huseynzoda, 35. Tel.: (+ 992) 5018508

ДАСТНАВИСИ “ДЕВОН”-И ТУҒРАЛИ АҲРОРӢ

Мирзоев И.¹

Накибхон Туғрали Аҳрорӣ (1865-1919) яке аз шоирони барҷастаи охири асри XIX ва ибтидои асри XX тоҷик аст, дар қолаби маснавӣ, қасида, ғазал, мусаммат, рубоӣ ва фард мероси пураризише аз худ ба ҷой гузоштааст.

Намунаҳои осори шоир аввалин бор соли 1916 дар матбааи Когони Бухоро бо саъю эҳтимоми дӯстону ҳаводоронаш бо номи «Девони Туғрали Аҳрорӣ» мунташир гардид. Девони мазкур маҷмуаи мукамалтарини эҷодиёти Туғрал буда, пайиҳам 303 ғазал (2817 байт), 1 мустазод (16 байт), 9 мухаммас (305 мисраъ), 3 мусаддас (66 байт), 1 тарҷеъбанд (33 байт), 8 қасида (285 байт), «Фироқнома» (56 байт), шеърҳои барои судурволии вилояти Кеш (5 байт), «Соқинома» (68 байт), «Тасдиқот» (98 байт), ду қитъаи таърих (18 байт), маснавие дар хусуси таъби девонаш (53 байт) ва дар маҷмуъ 3668 байт аз осори манзуми шоирро фароҳам овардааст. Ҳамчунин, дар охири ин маҷмуа қитъаҳои таърихи Исҳоқбеки Ваҳҳоч, Аҳмадҷони Васлӣ, Абдулхайрҷонаи Хайрӣ, Абдулкайюми Қурбӣ, Қосими Бухорӣ, Масеҳи Тамҳид, Аҳмадҷони Равнақ, Сайиди Бухорӣ, Идрисҷонаи Роҷӣ, Усмони Ҳасратӣ, Гулҳании Самарқандӣ, Абдулғании Ҷавдат ва ҷанде дигар дар мавриди нашри девон ва низ 3 қасидаи комили Ваҳҳоч ва қитъаи «хотиматуттаъби»-и Аҳмадҷони Васлӣ дар бораи девону муаллифи он оварда шудааст [4].

Инчунин як мусаввадаи ашъори Туғрал ҳам мавҷуд аст, ки дар китобхонаи хусусии Абдулҳамид Пӯлодӣ дар шаҳри Самарқанд нигоҳдорӣ мешавад. Дар ин мусаввада санаду қайдҳо ва ашъори дар солҳои 1890-1919 навиштаи шоир, сабтанд, ки то ҳол ҷое ҷоп нашудаанд, навишта буданд академик Абдулғанӣ Мирзоев [8, 3].

Бояд қайд кард, ки дар муаррифии эҷодиёт ва таҳияи ашъори Туғрали Аҳрорӣ як идда донишмандону муҳаққиқони тоҷик аз қабилҳои Устод Айни [2, 409-410], Носирҷон Маъсумӣ, Муҳаммадҷон Шукуров [6], Тӯрақул Зеҳнӣ, Садрӣ Саъдиев [5], Абдулҳамид Пӯлодов [10], Асрор Раҳмонов [11], Мирзо Шукурзода [12] Расул Ҳодизода ва Алиӣ Муҳаммадии Хуросонӣ [15] ва дигарон саҳми арзанда гузоштанд.

Дар теъдод аз тазкираҳо баёзу радоифулашъорҳои мухталиф метавон намунае аз ҷаҳаҳои таъби саршори Туғралро ёфт, ки бозгӯи интишору иштиҳори густардаи каломии баландпарвози суҳанвари номдор аст. Ҳанӯз дар замони ҳаёт будани Туғрал шоир ва хушнависи асри XIX тоҷик Мирсиддики Ҳашмат дар «Тазкират-уш-шуаро»-и худ, таълифаш охири солҳои 90-уми асри XIX анҷом ёфтааст, аз хусуси аслу насабу таҳаллуси адабӣ, таҳсили улум дар Бухоро ва ҳасоили шахсият қудрати суҳанварии ӯ маълумоти муфасссалтаре дода, ғазалеро аз ӯ намуна меорад [10, 4].

Баъди ҷанде шоир ва ғозили тоҷик Абдуллоҳҷонаи Абдӣ [1, 155-157] ва шоири тазкиранависи ҳамасри ӯ Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Мухтарам [9, 221-224], Мирзосалим валади Мирзораҳими мутаҳаллис ба «Салимӣ» [7, 313] дар таснифоташон Туғралро ҳамчун шоири соҳибмақому шинохтае ҷою баҳо дода, намунае аз ғазалиёту мухаммасоту рубоӣҳои ӯро пешкаши аҳли завқ намудаанд.

Ҳамчунин намунаи осори Туғрал ва паҳлуҳои мухталифи рӯзгору осори ин суҳанвар дар мақолаҳои ҷудогонаи академик Абдулғанӣ Мирзоев, Аҳрор Мухторов, Расул Ҳодизода, Бузург Олимов, Саидумар Султонов, Накибхон Шарифов, Алиӣ Муҳаммадии Хуросонӣ [15, 456-466] дар китобҳои таърихи адабиёти тоҷик ва тазкираи «Гулшани адаб» [3, 372-394] мунташир шудааст, ки ҳамагӣ барои омӯзиши ҳамаҷонибаи ин симои нуронии адабиёти тоҷик заминаи мусоиде фароҳам овардаанд.

Ноғуфта намонад, ки муҳаққиқони эҷодиёти Туғрал то кунун дар ҷустуҷӯи нусхаи де-

1. Мирзоев И. – ходими калони илмӣ Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ.

вони дастхати шоир қарор доштанд, аммо онро пайдо накарда буданд. Боиси хушнудист, кормандони Маркази мероси хаттии АМИТ зимни маъракаи омӯзиш ва ҷамъоварии нусхаҳои хаттӣ дар оғози соли 2023 чандин нусхаҳои хаттии нодир, аз ҷумла дастнависи «Девон»-и Накибхон Туғрали Аҳрориро пайдо ва тавсифи аввалия карда, онро вориди «Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи академик А. Мирзоев»-и Маркази мероси хаттии назди раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон намуданд.

«Ганҷинаи дастнависҳои шарқӣ»-и Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон соли 1958 ҳамчун шӯбаи дастнависҳои Академияи илмҳо бо ибтикори Абдулғанӣ Мирзоев таъсис шуда, баъдан ба Институти шарқшиносӣ табдил ёфт. Он соли 1977 баъди вафоти А. Мирзоев бо Қарори Совети Вазирони РСС Тоҷикистон «Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев» номида шуд. Дар ин ганҷина феълан 6007 нусхаи хаттӣ ва 6670 ҷилд китоби сангӣ мавҷуд аст.

Мавриди арзёбист, ки ҷамъоварӣ, ҳифз, ниғаҳдории мероси гаронарзиши мутафаккирони адабиёти классикии тоҷик яке аз вазифаҳои муҳимми Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон махсуб мешавад ва ходимони илмии Марказ ҷиҳати анҷоми бомароми вазоифи худ пайваста саъйю эҳтимом менамоянд. Ҷиҳати ҳифз ва ниғаҳдории осори хаттии ниёгон дар Маркази мероси хаттии АМИТ шароит ва имконоти зарурии моддӣ ва техникӣ муҳайё шуда, бо мақсади эҳёи хотираи таърихӣ ва хувияти миллии таҳқиқ, таҳия ва нашри осори ниёгон бо маром ҷараён дорад. Пайдо кардани нусхае чун дастнависи «Девон»-и Туғрали Аҳрорӣ дастоварди ниҳоят арзишманд буда, барои муҳаққиқони осори пурғановати ин шоири маъруф сарчашмаи муҳим ба ҳисоб меравад.

Қои тазаққур аст, ки ин нусхаи воридшуда то ҳоло мунҳасир ба фард ба шумор рафта, ҳеҷ намунаи осори хаттии дигари мансуб ба Туғрали Аҳрорӣ дар дигар марказҳои осори хаттии ҷаҳон мавҷуд намебошад.

Таҳия ва нашри осори Туғрали Аҳрорӣ аз ҷониби муҳаққиқон аз рӯйи ҷопи сангии осори шоир ва баъзе дарёфтҳо аз сарчашмаҳои дигари боэътимод сурат мегирифт, зеро нусхаи хаттии ашъори ӯ то имрӯз дастрас набуд.

Нусхаи мазкур бо хатти настаълиқи зебо, дар қоғази саноатӣ, дар ду сутун ба шакли вуреб навишта шудааст. Саҳифаи аввал «Ғазалиёти Туғрали Аҳрорӣ» унвон шуда, бо сархат шуруъ мешавад: «Радифи алиф» ва ба думболи он ғазалҳои радифи алиф ба тартиб оварда мешавад ва ҳамин тартиб то охири китоб идома ёфта, ҳамаи сарлавҳаҳо бо ҷӯша сабт гардидаанд. Аммо радифи охирине, ки дар китоб меояд, «Радиф-ул-айн» ном дорад. Дар ҳошия, зери матн ва дар байни ҳарду сутуни матн қайдҳо ва ёддоштҳои зиёд ҷой дода шудаанд. Ҷилди нусха сабзранги маъмулии мовароуннаҳрӣ мебошад ва дар баъзе сарлавҳаҳо гулҳои тазйинӣ, ки дар қарни XIX маъмул шуда буд, нақш шудааст.

Бо вучуди он ки бархе аз авроқ аз ҷилд канда шудаанд, вале нусха мукамал буда, аз рӯйи сохти дафтарҳои китоб он пурра ва муназзам аст. Баъзе саҳифаҳо шояд барои илова намудани ғазалиёти дигар ё ислоҳу таҳрир ҳолӣ гузошта шудаанд. Тибқи санаҳое, ки дар поёни саҳифа ва хотимаи баъзе ғазалҳо гузошта шудаанд, (1331, 1332, 1334х./1913-1916м.) маълум мегардад, ки китобати ин нусха дар муддати якчанд сол сурат гирифта, қабл аз қатли шоир (29 июни 1919) ва якчанд сол пештар аз ҷопи сангии «Девон»-и Туғрали Аҳрорӣ, ки соли 1334х./1916м. дар матбааи Когон ба таъъ расида буд, китобат шудааст. Аз рӯйи навиштаи болои ғазалҳо: «Аз моли Туғрали Аҳрорӣ»; «Ли муҳарририҳи Аҳрорӣ»; «Ли муҳарририҳи» ин нусха ба қалами худи Туғрали Аҳрорӣ ва ё котибе тааллуқ дорад, ки нусхари зери назари бевоситаи ӯ нигоштааст. Муқоисаи аввалин нишон медиҳад, ки баъзе ашъоре, ки дар ин нусхаи хаттӣ ҷой доранд, дар нусхаи ҷопи сангӣ мавҷуд нест. Аз навиштаи дар ин нусха мавҷудбуда – «Хотиматуттаъъ маъа бархе аз ғазлу насаби муаллиф аз Мулло Саййид Аҳмади Васлӣ» эҳтимол аст, ки дар нашри ҷопи сангии Когон, ки ҳамин матлаб дар саҳифаи охири он ҷой дорад, истифода шуда бошад.

Ҳамин тавр, ин дастнавис ба зоти худ бемисл ва баъд аз мусаввадаи ашъори Туғрал, ки дар китобхонаи хусусии Абдулҳамид Пӯлодӣ дар шаҳри Самарқанд ниғаҳдорӣ меша-

вад, ягона дастхати «Девон»-и Туғрали Аҳрорӣ маҳсуб шуда, чун намунаи мероси хаттӣ, фарҳангӣ ва ҳунарии халқи тоҷик дорои арзиши махсуси таърихӣ ва нусхашиносӣ мебошад. Воридаи «Ганчинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев»-и Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон шудани он, боиси афзун шудани эътибору нуфузи осори пурғановати шоири шӯридадил Туғрали Аҳрорист ва ғанитар гардидани Ганчина мебошад.

Зарур аст, ки инчо аз якҷанд дастнависҳои маҷмуаи ашъору баёзҳое ёдовар шавем, ки намунаи ашъори Туғрал дар онҳо мавҷуданд ва таҳти рақамҳои 3300 (варақи 27а-29а) [13, 208]; 1005 (в. 1586, 2116, 2176-219а); 1232 (в. 37а, 139а); 786/1 (в. 61а); 1474 (в. 1266, 1376); 189 (в. 186, 94а); 2550 (в. 756, 806); 819 (в. 114а) [14, 88, 156, 194, 197, 202, 203, 121] дар Ганчинаи дастнависҳои Маркази мероси хаттӣ нигоҳдорӣ мешаванд.

Метавон гуфт, ки дар байни нусхаҳои хаттии Марказ акнун 50 дастхати ҳуди муаллифони асарҳо ва нусхаҳои зиёди ягона ё мунҳасир ба фарди китобҳо мавҷуд мебошанд, ки онҳо аз ҳар ҷиҳат муҳиму ҷолиби тавачҷуҳанд ва бояд ба самъи аҳли таҳқиқ ва алоқамандони мероси хаттӣ расонд, ки бозёфти пурқимати ходимони Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ ба «Ганчинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев» дурри ноёбе зам намудаанд, зеро дар тули чанд соли охир бозёфти мазбур ягона аст.

Кормандони Маркази мероси хаттӣ аз ин ибтикори наҷиби ҳеш изҳори қаноатмандӣ намуда, умедворем боз ҳам ҷиҳати ғанӣ гардонидани коллексияи осори хаттии Ганчина саҳми аз ин ҳам бештар хоҳанд гузошт.

Муқоваи дастнависи «Девон»-и Нақибхон Туғрал

Варақи 1б ва 2а-и дастнависи “Девон”-и Нақибхон Туғрал

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Абдӣ, Абдуллоҳхоча. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Абдуллоҳхочаи Абдӣ. Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғар Ҷонфидо. – Душанбе: Дониш, 1983. – С.155-157.
2. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик[Матн] / Садриддини Айнӣ. - Маскав, 1926. – С. 409-410.
3. Гулшани адаб (Намунаҳои назми тоҷик асрҳои XVIII ибтидои асри XX), ҷ. 5 [Матн]. Тартибдиҳандагон: Аълоҳон Афсаҳзод, Алӣ Муҳаммадӣ... – Душанбе: Ирфон, 1980. – 462 с.
4. Девони Туғрали Аҳрорӣ. 1334х./1916м. Матбааи Когони Бухоро [Матн] (Нусхаи чопи сангии Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев № 48, 1284, 2701...).
5. Зехнӣ Туракул, Саъдиев Садрӣ. Суханварони сайқали рӯи замин [Матн] / Туракул Зехнӣ, Садрӣ Саъдиев. – Душанбе: Ирфон. 1973. – С. 217-224.
6. Маъсумӣ Носирҷон, Шукуров Муҳаммадҷон. Намунаҳое аз ашъори Туғрал [Матн] / Носирҷон Маъсумӣ, Муҳаммадҷон Шукуров // «Шарқи Сурх» (№ 12) 1961. – С. 44-47.
7. Мирзосалим валади Мирзораҳими мутахаллис ба «Салимӣ». «Маҷмуаи Салимӣ» [Матн]. Дар замиаи тазкираи «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират ил-асҳоб»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ. (Нусхаи чопи сангии Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев № 462, 635, 1263). Тошканд 1332х./1914м. – 313 с.
8. Мирзоев Абдулғанӣ. Дафтари мусаввадаи ашъори Туғрал ва аҳамияти он [Матн] / Абдулғанӣ Мирзоев// Рӯзномаи «Маориф ва маданият». 1-уми июли соли 1965. – 8. с.
9. Муҳтарам, Неъматуллоҳ. Тазкират-уш-шуаро [Матн] / Неъматуллоҳи Муҳтарам. Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Асғар Ҷонфидо. – Душанбе: Адиб, 1976. – С. 221-224.
10. Нақибхон Туғрал. Гиёҳи меҳр [Матн] / Нақибхон Туғрал. Муаллифони дебоҷа ва мурааттибони матну луғот Абдулҳамид Пӯлодов, Асрор Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 352 с.
11. Нақибхон Туғрал. Корвони муҳаббат [Матн] / Туғрал. Таҳияи Асрор Раҳмонов(ба ҳуруфи форсӣ). – Душанбе: Ирфон 1990. – 320 с.
12. Туғрали Аҳрорӣ. Девони ашъор [Матн] / Нақибхон Туғрали Аҳрорӣ. Таҳияю тавдвӣ-

ни Мирзо Шукурзода. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 459 с.

13. Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, ҷ. 4 [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1970. – С. 208.

14. Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, ҷ. 5 [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1974. – С. 88, 156, 194, 197, 202, 203, 121.

15. Ҳодизода Р., Хуросонӣ А. М. Таърихи адабиёти форсӣ (дарии тоҷикӣ) [Матн] / Расул Ҳодизода, Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Кобул: Майванд. – С. 456-466.

ДАСТНАВИСИ «ДЕВОН»-И ТУҒРАЛИ АҲРОӢ

Чамъоварӣ, ҳифз, ниғахдории мероси гаронарзиши мутафаккирони адабиёти классикии тоҷик яке аз вазифаҳои муҳими Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳсуб мешавад. Ходимони илмии Марказ зимни чамъоварии осори хаттӣ, дастнависи «Девон»-и Туғрали Аҳрориро пайдо намуда, вориди Ганҷинаи дастнависҳои шарқии ба номи А. Мирзоев намудаанд. Нусхаи мазкур ба қалами худи Туғрали Аҳрорӣ ва ё котибе тааллуқ дорад, ки нусхари зерин назари бевоситаи ӯ нигоштааст. Ин нусхаи воридшуда то ҳоло мунҳасир ба фард ба шумор омада, ҳеҷ намунаи осори хаттии дигарӣ мансуб ба Туғрали Аҳрорӣ дар дигар марказҳои осори хаттии ҷаҳон мавҷуд намебошад.

Дар мақола омада, ки пайдо намудани дастхати «Девон»-и Туғрал дастоварди арзишманд буда, барои муҳаққиқони осори пурғановати ин шоири маъруф сарчашмаи муҳим ба ҳисоб меравад. Чунки қаблан, таҳия ва нашри осори Туғрали Аҳрорӣ аз ҷониби муҳаққиқон аз рӯйи ҷопи сангии осори шоир сурат мегирифт ва нусхаи хаттии ашъори ӯ то имрӯз дастрас набуд.

Калидвожаҳо: дастнавис, девон, Туғрали Аҳрорӣ, мусаввада, шоир, тазкира, дастхат, китобат, ганҷинаи дастнависҳо, ҷопи сангӣ, марказҳои осори хаттӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев И. М. ходими калони илмии Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Ш. Ҳусейнзода 35.

Тел.: 901111036

E-mail: izzatullohmirzoev@yahoo.com

«ДИВАН» РУКОПИСИ ТУҒРАЛА АҲРАРИ

Собрать, сохранить, оберегать бесценное наследие мыслителей таджикской классической литературы – одна из важных задач Центра письменного наследия при Правлении Национальной академии наук Таджикистана. В ходе сбора письменных наследия научными сотрудниками Центра обнаружена рукопись «Девон» Туграла Ахрори и внесена в Фонд восточных рукописей имени А. Мирзоев. Эта копия принадлежит перу самого Туграла Ахрари или секретарю, который держал копию под своим непосредственным надзором. Этот импортный экземпляр считается уникальным для отдельного человека, и других образцов письменных произведений, принадлежащих Тугралу Ахрари, в других центрах письменного творчества мира нет.

В статье говорится, что обнаружение рукописи Туграла «Девон» является ценным достижением и считается важным источником для исследователей богатого творчества этого знаменитого поэта. Потому что раньше создание и издание произведений Туграла Ахрари производилось исследователями по литографиям произведений поэта, а письменной копии его стихов не было до сих пор.

Ключевые слова: рукопись, диван, Туграл Ахрари, мусаввада, поэт, тазкира, книга, фонд рукописей, литография, центры древних письменности.

Сведения об авторе: Мирзоев Иззатулло Махмадович – научный сотрудник Центра письменного наследия при Президиуме национальной Академии наук Таджикистан. **Адрес:** 734025, Республики Таджикистан, город Душанбе, ул. Ш. Хусейнзода 35.

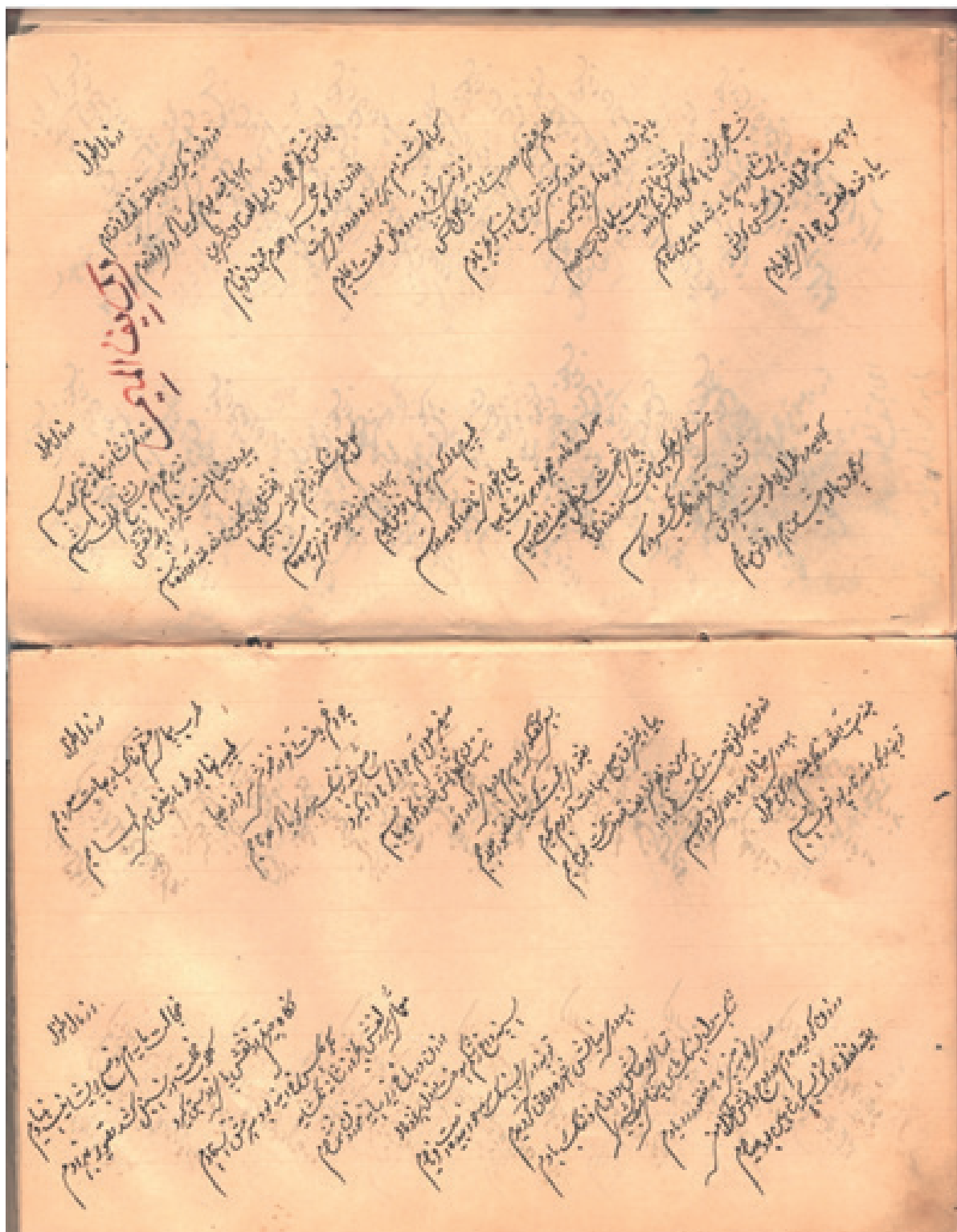
"DEVAN" MANUSCRIPT OF TUGHRAL AHRARY

Collecting, preserving, preserving the precious heritage of thinkers of Tajik classic literature is one of the important tasks of the Center of Written Heritage under the Board of the National Academy of Sciences of Tajikistan. During the collection of written works, the scientific staff of the Center found the "Devon" manuscript of Tughral Ahrori and entered the Treasure of Oriental Manuscripts named after A. Mirzoev. This copy belongs to the pen of Tughral Ahrari himself or a secretary who kept the copy under his direct supervision. This imported copy is considered to be unique to an individual, and there are no other examples of written works belonging to Tughral Ahrari in other centers of written works of the world.

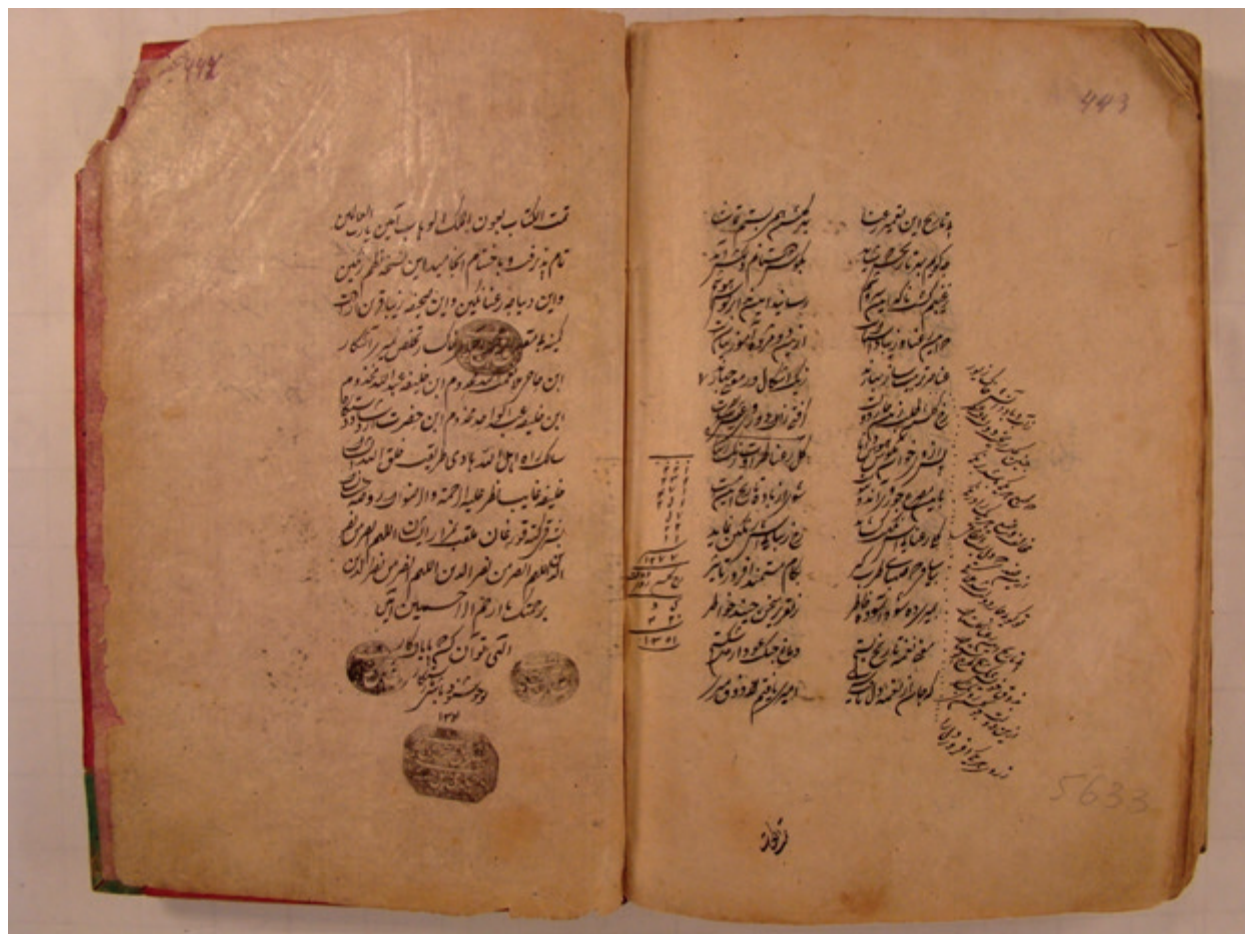
The article states that the discovery of Tughral's "Devan" manuscript is a valuable achievement and is considered an important source for researchers of the rich works of this famous poet. Because previously, the creation and publication of the works of Tughral Ahrari was done by researchers from the lithographs of the poet's works, and the written copy of his poems was not available until today.

Key words: manuscript, divan, Tughral Ahrari, mosavvada, poet, tazkira, book, fond of manuscripts, lithography, centers of written works.

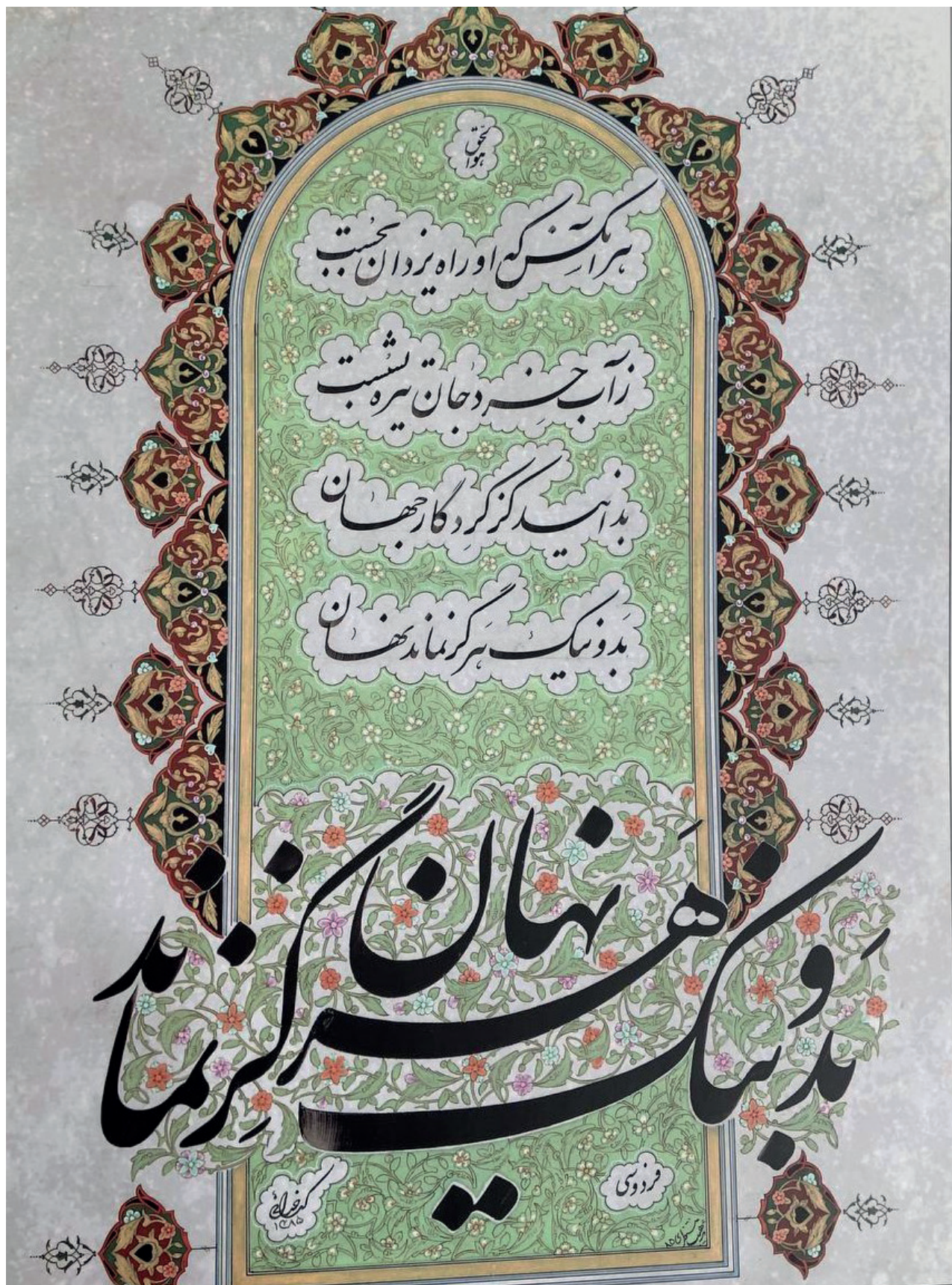
Information about the Author: Researcher of the Center of Written Heritage at the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, city of Dushanbe, Sh. Huseynzoda 35.

Намунае аз дастнависи “Девон”-и Нақибхон Туғрал

Варакҳои 2216 ва 222а-и достони “Раъно ва Зебо”-и
Мирии Каттакӯргонӣ аз нусхаи №889

Аз ҳикматҳои "Шохнома" дар хушнависӣ

Шохбайти аввали "Шохнома"-и Ҳаким Фирдавсӣ дар хушнавӣ

МУНДАРИҶА

ТАЪРИХ

<i>Мирзоев Н. М.</i> Ҳамкорихои фарҳангии Тоҷикистон ва ЮНЕСКО (Дар ҳошияи 30-солагии узвият ба ЮНЕСКО).....	5
<i>Искандаров К.</i> Ҳабибуллоҳи Калакони: омилҳои расидан ба подшоҳӣ ва суқути ӯ.....	9
<i>Давлатов Р.</i> Об ҳамчун омилҳои бухрон дар таърихи муносибатҳои Афғонистон ва Эрон.....	21
<i>Темирзода Б.</i> Кишваршиносии асри XIX ва аввали асри XX-и тоҷик Абдурахмони Мустаҷир	33
<i>Раҷабалиев Х.</i> Рақобати Ҳиндустону Покистон дар Афғонистон.....	38

ЗАБОНШИНОСӢ

<i>Ҳоҷизода А.</i> Баррасиҳо оид ба таърихи луғатҳои арабӣ ба форсӣ.....	46
<i>Байзоев А.</i> Мақом ва нақши забони русӣ дар низомии миллии таҳсилоти Тоҷикистон.....	60
<i>Шарифов М.</i> Моҳияти давоҳо аз назари Берунӣ (Ибтиқори Берунӣ ва таълифи «Сайдана»).....	69
<i>Дӯстов Ҳ.</i> Нақши феъл дар созмони воҳидҳои фразеологӣ муболиғавӣ (Дар асоси маводи «Парронҷакҳо»-и А. Самад).....	74

АДАБИЁТШИНОСӢ

<i>Ҳоҷамуродов О.</i> Робитаҳои адабӣ-фарҳангии Мовароуннаҳру Эрон дар асри XVII.....	79
<i>Муҳаммадӣ А.М. Нурува К.</i> Файзии Даканӣ ва муҳтавои ашъори лирикии шоир.....	85
<i>Мардонӣ Т.</i> Ба ёди шарқшиносии фаромӯшшуда Андрей Евлампиевич Маджи.....	97
<i>Маҳмадали С.</i> Достони “Раъно ва Зебо”-и Муҳаммад Очилдӣ Каттақӯргонӣ ва тавсифи ду нусхаи хаттии он.....	107
<i>Валеева Д.</i> Шаш нусхаи “Девон”-и Шаҳдӣ Истаравшанӣ.....	119
<i>Мирзоев И.</i> Дастнависи “Девон”-и Туғрали Аҳрорӣ.....	128

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Мирзоев Н. М.</i> Взаимоотношение Таджикистана и ЮНЕСКО в сфере культуры (к 30-летию членства в юнеско).....	5
<i>Искандаров К.</i> Хабибула Калакани: факторы возвышения на престол и падение.....	9
<i>Давлатов Р.</i> Бассейны трансграничных рек как фактор кризиса в истории межгосударственных отношений Афганистана и Ирана.....	21
<i>Темирзода Б.</i> Таджикское краеведение XIX и начала XX века Абдурахмон Мустаджир.....	33
<i>Раджабалиев Х.</i> Индо - Пакистанское соперничество в Афганистане.....	38

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Ходжизода А.</i> К истории составления арабско-фарси словарей.....	46
<i>Байзаев А.</i> Место и роль русского языка в национальной системе образования Таджикистана.....	60
<i>Шарифов М.</i> Взгляды Беруни о сущности лекарств.....	69
<i>Дустов Х.</i> Роль глагола в образовании фразеологических единиц основанные на гиперболе (на материале «паррончакхо» а. Самада).....	64

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Ходжамуродов О.</i> литературно-культурные связи Мовароуннахра и Ирана в XVII веке.....	79
<i>Мухаммади А.М., Нурова К.</i> Файзии Дакани и содержание лирических стихов поэта.....	85
<i>Мардони Т.</i> Памяти забытого востоковеда Андрея Евлампиевича Маджи.....	97
<i>Махмадали С.</i> Поэма “Рано и Зебо” Мухаммада Очилди Каттакургани и описание двух его рукописей.....	107
<i>Валиева Д.</i> Шесть рукопис «Диван»-а Шахди Истаравшани.....	119
<i>Мирзоев И.</i> «Диван» рукописи Туграла Ахрари.....	128

CONTENTS

HISTORY

<i>Mirzoev N. M.</i> Relations between Tajikistan and Unesco.....	5
<i>Qosimsho I.</i> Khabibula Kalakani: the factors of enhancement and fall.....	11
<i>Davlatov R.M.</i> Transboundary river basins as a crisis factor In the history of interstate relations between Afghanistan and Iran.....	21
<i>Abdurahmoni M.</i> Tajik local study of the xix and beginning of the xx century abdurahmon mustajir.....	33
<i>Radzhabalie Kh.</i> Indo-Pakistan rivalry in Afghanistan.....	38

LANGUSITIK

<i>Ahmad H.</i> To the history of the compilation Of arab-farsi dictionaries.....	46
<i>Baizae A.</i> Status and role of the russian language In the national education system of Tajikistan	60
<i>Sharifov M.</i> The views of Beruni about the essence of medicines.....	69
<i>Dustov H. J.</i> The role of the verb in the formation of phraseological units based onhyperbole	74

LITERATURE

<i>Khojomuriolov O.</i> Literature- cultural relations of Movarounnahr and Iran in XVII century.....	79
<i>Alii M. Nurova K.</i> Faizi dakani and the content of the lyrical poems of the poet	85
<i>Tojiddin M.</i> In memory of the forgotten orientalist Andrei Evlampievich Madzhi.....	97
<i>Mahmadali S.</i> "Wonderful and Beautiful story" of Muhammad Ochildi kattakurgani and description of its two written copies.....	107
<i>Valieva D.</i> Six copies of the "Divan" of Shahdi Istaravshani	119
<i>Mirzoev I.</i> "Devan" manuscript of Tughral Ahrary.....	128

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
МАРКАЗИ МЕРОСИ ХАТӢ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ЦЕНТР ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE TAJIKISTAN
CENTER OF WRITTEN HERITAGE

МЕРОСИ ШАРҚ

(МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ)

№ 2 (4), 2023

Мухаррири масъул: А. Муҳаммадӣ
Мухаррири техникӣ: М. Шаҳобиддин
Мусахҳех: Д. Валиева
Тарроҳ: Б. Назарзода

Ба матбаа супорида шуд 27.07.2023

Барои нашр имзо шуд 25.07.2023

Чопи офсетӣ. Ҷузъи чопӣ - 8,75 Андоза 60X84 ¹/₈.

Адади нашр 200 нусха. Супориши №39

ЧДММ “Меҳроҷ-Граф”,
ш. Душанбе, 734063, кӯчаи Айни 29/2